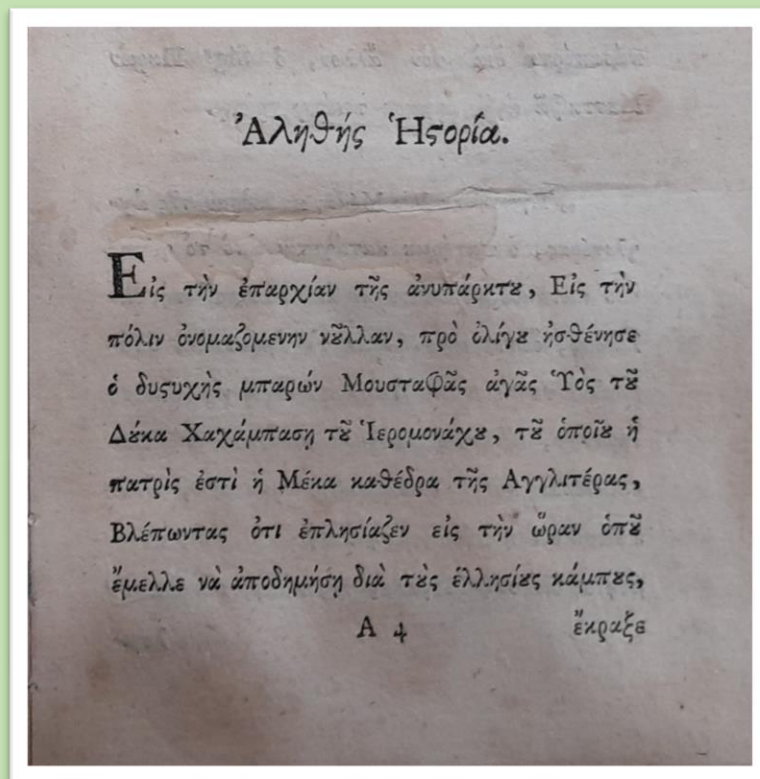

ΘΕΟΔΩΡΑ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ

ΑΝΩΝΥΜΟΥ

ΑΛΗΘΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑ (“ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΤΟΥ 1789”)
ΒΕΒΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΕΙΚΑΣΙΕΣ

Εργαστήριο Ἐρευνας γιὰ τὴ Νεοελληνικὴ καὶ Συγκριτικὴ Φιλολογία
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ΚΟΜΟΤΗΝΗ 2023

ISBN 978-618-85138-4-6

ΘΕΟΔΩΡΑ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ

ΑΝΩΝΥΜΟΥ

ΑΛΗΘΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑ (“ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΤΟΥ 1789”)
ΒΕΒΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΕΙΚΑΣΙΕΣ

Σειρά εκδόσεων: Μελέτες και Κείμενα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, αρ. 2

Εργαστήριο Έρευνας για τη Νεοελληνική και Συγκριτική Φιλολογία
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Κομοτηνή 2023

ISBN 978-618-85138-4-6

ISBN 978-618-85138-4-6

Εργαστήριο Έρευνας για τη Νεοελληνική και Συγκριτική Φιλολογία,
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης/Modern Greek and Comparative
Philology Laboratory, Democritus University of Thrace

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Έντυπο “Κ. Θ. Δημαράς-25214” (Ιστορική Βιβλιοθήκη του Ιδρύματος Αικατερίνης Λασκαρίδη). Η διαδρομή· βεβαιότητες και εικασίες	5
Τόπος, τυπογραφικό εργαστήριο και έτος έκδοσης· κάποιες εικασίες	13
<i>Αληθής Ιστορία</i> (Βιέννη, Παρά Μαρκ. Πούλιου, ανάμεσα στα έτη 1792-1794)· κάποιες εικασίες	23
Ο ανώνυμος συγγραφέας· κάποιες εικασίες	31
Αθανάσιος Ψαλίδας, συγγραφέας της <i>Αληθούς Ιστορίας</i>	41
Αθανάσιος Ψαλίδας, Έντυπη εργογραφία (Βιέννη, 1791-1795)	69
<i>Αληθής Ιστορία</i> . Δομή και περιεχόμενο	83
<i>Αληθής Ιστορία</i> . Ειδολογική ταυτότητα	97
Πηγές και πρότυπα	121
Βιβλιογραφία	129

**ΕΝΤΥΠΟ “Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ-25214” (ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΤΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΛΑΣΚΑΡΙΔΗ).
Η ΔΙΑΔΡΟΜΗ· ΒΕΒΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΕΙΚΑΣΙΕΣ**

Το έντυπο σπάραγμα με τον ταξιθετικό αριθμό “Κ. Θ. Δημαράς-25214”, μοναδικό διασωθέν αντίτυπο της ανώνυμης *Αληθούς Ιστορίας* (18^{ος} αι.), περιήλθε στην Ιστορική Βιβλιοθήκη του Ιδρύματος Αικατερίνης Λασκαρίδη το 2013, κατόπιν δωρεάς του αρχείου και της βιβλιοθήκης του Καθηγητή Κ. Θ. Δημαρά από την Καίτη Δημαρά έναν χρόνο μετά τον θάνατο του συζύγου της Αλέξη Δημαρά (1932-2012), γιου του μεγάλου νεοελληνιστή φιλόλογου.

Στις ήδη πολλές δυσκολίες που επιφυλάσσει για τον ερευνητή το εν λόγω έντυπο σπάραγμα —χωρίς σελίδα τίτλου και χωρίς κολοφώνα— προστίθεται και η καταγραφή της διαδρομής του από την εκτύπωσή του μέχρι σήμερα. Πού και από ποιον τυπώθηκε αρχικά; Σε ποιες άλλες συλλογές ανήκε πριν αρχίσει να κοσμεί τα ράφια της Ιστορικής Βιβλιοθήκης του Ιδρύματος Αικατερίνης Λασκαρίδη; Οι απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα θα μπορούσαν να βοηθήσουν σημαντικά στην γενική έρευνα για τον εντοπισμό του ανώνυμου συγγραφέα, του περιβάλλοντος μέσα στο οποίο συνέλαβε την ιδέα συγγραφής ενός τόσο ιδιαίτερου κείμενου όπως η *Αληθής Ιστορία*, τους λόγους για τους οποίους το συνέγραψε, τον αποδέκτη ή τους αποδέκτες του, κλπ.

Η προσπάθεια καταγραφής των προηγούμενων κατόχων του μοναδικού αυτού αντίτυπου, ξεκινά από τον Αλέξη Δημαρά, φυσικό κληρονόμο του αρχείου και της βιβλιοθήκης του Κ. Θ. Δημαρά (1904-1992) και προτελευταίο κάτοχο τους για μια σχεδόν εικοσαετία (1992-2012). Συνεχίζοντας την διαδρομή πίσω στον χρόνο, ο Κ. Θ. Δημαράς αγοράζει το σπάραγμα από τον Ηλία Ρίζο, κληρονόμο του αρχείου και της βιβλιοθήκης του Αθανάσιου Βερναρδάκη, το 1968· με άρθρο του, έναν χρόνο αργότερα, το παρουσιάζει για πρώτη φορά στην επιστημονική κοινότητα, καταθέτει τις πρώτες εντυπώσεις του αναφορικά με το πρωτότυπο τολμηρό περιεχόμενό του και ενημερώνει πως “το σπάραγμα προέρχεται από την βιβλιοθήκη Αθανασίου Βερναρδάκη, αλλά, όσο γνωρίζω, είχε περάσει απαρατήρητο από τους βιβλιογράφους όσοι εργάστησαν σ’ αυτήν την βιβλιοθήκη”.¹

Ο Αθανάσιος Βερναρδάκης (1844-1912), οικονομολόγος, έμπορος και λόγιος από την Μυτιλήνη, ήταν κάτοχος ενός μικρού αρχείου προσωπικών

¹ Βλ. Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, “Ο Ανώνυμος του 1789 (Πρόδρομη Ανακοίνωση)”, *Ο Ερασιστής*, 7 (1969): 27-30, 27.

εγγράφων που κάλυπταν τις εμπορικές και πνευματικές δραστηριότητές του από το 1859 μέχρι και τον θάνατό του το 1912, και μιας “πλούσιας βιβλιοθήκης, ίσως της σπουδαιότερης ως τότε ιδιωτικής βιβλιοθήκης στην Ελλάδα”.² Το εν λόγω αρχείο φυλάσσεται σήμερα στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης (ΕΛΙΑ- ΜΙΕΤ),³ μετά την αγορά του από την παλαιοβιβλιοπώλη Μάγδα Κωστακιώτη το 1988.⁴ σε καμία από τις επιστολές ή τα υπόλοιπα έγγραφα του δεν γίνεται κάποια αναφορά στην απόκτηση ή κατοχή του αινιγματικού σπάρραγματος.

Όσον αφορά στην πλούσια και εξαιρετικά ενδιαφέρουσα βιβλιοθήκη, φίλοι και επισκέπτες της οικογένειας Αθανάσιου Βερναρδάκη επιβεβαιώνουν το μέγεθος και την ποιότητα των συλλογών της που περιείχαν, εκτός από έντυπα και χειρόγραφα βιβλία, πίνακες ζωγραφικής, φιλοτελικά αντικείμενα, κλπ.⁵ Δυστυχώς, η διάλυσή της ξεκινά το 1968, όταν ο Ηλίας Ρίζος, μοναδικός κληρονόμος της οικογένειας, δρομολογεί την τμηματική πώλησή της σε πολλούς διαφορετικούς αγοραστές μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1970: ένα τμήμα της αγοράστηκε από την Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, ένα άλλο από τον παλαιοβιβλιοπώλη Αθανάσιο Δ. Καραβία ενώ τα σπανιότερα βιβλία και τους πίνακες αγόρασε η Πόλα Κουμούση.⁶ το τμήμα που περιείχε το σπάρραγμα της *Αληθούς Ιστορίας* αγοράστηκε από τον Κ. Θ. Δημαρά, ο οποίος μετράται ανάμεσα στους πρώτους αγοραστές, ενώ οι Λάμπρος και Μάγδα Κωστακιώτη αγόρασαν, το 1979, ό,τι είχε απομείνει πλέον από τις πλούσιες συλλογές της.⁷

Πότε, πώς και από πού, όμως, περιήλθε το έντυπο αυτό σπάρραγμα (;) —ο Κ. Θ. Δημαράς κάνει αναφορά σε ένα ‘σπάρραγμα’, δεν γνωρίζουμε, όμως,

² Βλ. Παναγιώτης Μιχαηλάρης, “Αρχείο Αθαν. Ν. Βερναρδάκη”, *Λεσβιακά: Δελτίον της Εταιρείας Λεσβιακών Μελετών*, (1987): vol. ΙΑ, 171-177, 172.

³ Βλ. “Αρχείο αρ.com. 43-Βερναρδάκης, Αθανάσιος Ν.” (ΕΛΙΑ- ΜΙΕΤ).

⁴ Βλ. “Το αρχείο αυτό που τώρα βρίσκεται στα χέρια των Λ. και Μ. Κωστακιώτη και οι οποίοι ενδεχομένως το διέσωσαν από πιθανή καταστροφή” (Μιχαηλάρης, “Αρχείο Αθαν. Ν. Βερναρδάκη”, 173).

⁵ Βλ. Μιχαηλάρης, “Αρχείο Αθαν. Ν. Βερναρδάκη”, 172-173.

⁶ Βλ. Ειρήνη Σολομωνίδη, “Genealogiae Ioannis Boccatii: μία ουμανιστική μυθολογική εγκυκλοπαίδεια στη Συλλογή Αρχετύπων της Γενναδείου Βιβλιοθήκης”, *Ένα βιβλίο, έξι αιώνες ιστορίας. Εκδόσεις από την αυγή της Τυπογραφίας στις βιβλιοθήκες της Αθήνας, Πρακτικά Ημερίδας*, Αγγελική Παπαδοπούλου, Κλεοπάτρα Κυρτάτα και Βέρα Ανδριοπούλου (επιμ.) (Πειραιάς: Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη, 2020 184-186). “η αγορά από την Γεννάδειο Βιβλιοθήκη το 1968 μέρους της Συλλογής Βερναρδάκη έδωσε την ευκαιρία για μερική ανασύστασή της” (Σολομωνίδη, “Genealogiae Ioannis Boccatii”, 186).

⁷ Ευχαριστώ θερμά τον κύριο Λάμπρο Κωστακιώτη για τις πολλές και σημαντικές πληροφορίες σχετικά με τις τύχες της βιβλιοθήκης του Αθανάσιου Βερναρδάκη που μου παραχώρησε, δίνοντας έτσι μια σημαντικότερη ώθηση στην έρευνά μου.

αν περιήλθε με αυτήν την μορφή στην βιβλιοθήκη του Αθανάσιου Βερναρδάκη· τότε, από ποιον κάτοχο και από ποιον σύμμεικτο τόμο αποκόπηκε το εν λόγω σπάραγμα;— στην κατοχή του εύπορου βιβλιόφιλου Αθανάσιου Βερναρδάκη; Τα ερωτήματα πολλά. Η ύπαρξη ενός καταλόγου της βιβλιοθήκης, έντυπου ή χειρόγραφου, θα μπορούσε να απαντήσει σε κάποια από αυτά τα ερωτήματα και να δώσει νέα ώθηση στην πολύπλοκη έρευνα, όμως, μέχρι σήμερα, δεν υπάρχει καμία σχετική πληροφόρηση.

Η μελέτη των δύο τόμων της *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au XVIIIe siècle* (Παρίσι, 1918-1928) του Émile Legrand καθώς και του τόμου *Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία. Α. Τα βιβλιογραφικά κατάλοιπα του É. Legrand και του H. Pernot (1515-1799)*⁸ (Αθήνα, 1973) του Φίλιππου Ηλιού απετέλεσε σημαντική πηγή νέων δεδομένων· αν και δεν επέφερε το επιθυμητό αποτέλεσμα —με περισσότερες από 300 παραπομπές στην “Bibliothèque d’Athanasie Bernardakis (à Athenes)” η πρώτη και πάνω από 10 στην “Βιβλιοθήκη Αθ. Βερναρδάκη (Αθήνα)” οι δεύτερες, δεν γίνεται καμία αναφορά στην ανώνυμη *Αληθή Ιστορία*⁹—, έδωσε όμως το έναυσμα για μια σειρά από σκέψεις και προβληματισμούς.

Λαμβάνοντας ως *terminus post quem* την έκδοση της *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au XVIIIe siècle* την δεκαετία 1918-1928 και την απουσία της *Αληθούς Ιστορίας* από τους δυο τόμους της —και, κατά συνέπεια, και από την “Bibliothèque d’Athanasie Bernardakis (à Athenes)”—, μια πρώτη σκέψη θα ήταν πως το έντυπο ή το σπάραγμα έντυπου περιήλθε στην εν λόγω βιβλιοθήκη μετά το 1928, δηλαδή 16 χρόνια μετά τον θάνατο του ιδρυτή της¹⁰ ο λανθάνων (;) κατάλογος της

⁸ Βλ. Φίλιππος Ηλιού, *Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία. Α. Τα βιβλιογραφικά κατάλοιπα του É. Legrand και του H. Pernot (1515-1799)* (Αθήνα: Διογένης, 1973, τόμοι 2, τόμος Α’).

⁹ Σύμφωνα με τις δύο αυτές πηγές, η *Bibliothèque d’Athanasie Bernardakis (à Athenes)/ Βιβλιοθήκη Αθ. Βερναρδάκη (Αθήνα)* περιείχε, ως επί το πλείστον, εκκλησιαστικά, δογματικά και λειτουργικά ορθόδοξα βιβλία, με αρκετά από αυτά να φυλάσσονται μόνο στην εν λόγω βιβλιοθήκη. Η μοναδική αναφορά του Φίλιππου Ηλιού στον *Ανώνυμο του 1789* βρίσκεται σε μία υποσημείωση του τόμου του όπου αναφέρεται με ενθουσιασμό στο νέο αυτό βιβλίο: “Φυσικά πάντα πρέπει να περιμένουμε ότι θα βρεθούν και πραγματικά νέα βιβλία. Μερικά τα γνωρίζουμε κιόλας από έμμεσες ενδείξεις [...] άλλα έχουν ήδη επισημανθεί από την έρευνα και περιμένουν την τυπική τους πια ενσωμάτωση στην Ελληνική Βιβλιογραφία. [Υποσημείωση:] ‘όπως ο εκπληκτικός *Ανώνυμος του 1789*’” (Ηλιού, *Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία*, 31).

¹⁰ Το σχόλιο του Φίλιππου Ηλιού σχετικά με τον *Ανώνυμο του 1789* (βλ. προηγούμενη υποσημείωση) επιτρέπει την σκέψη πως ούτε οι συνεχιστές του έργου του Émile Legrand —ο μαθητής και διάδοχός του Hubert Octave Pernot (1870-1946) και ο βιβλιογράφος Louis Petit

βιβλιοθήκης θα ενημέρωνε επίσης για το αν κάποιος από τους κληρονόμους του Αθανάσιου Βερναρδάκη συνέχιζε να εμπλουτίζει την οικογενειακή βιβλιοθήκη με νέα αποκτήματα. Βέβαια, το τεκμήριο θα μπορούσε να ανήκει στον Αθανάσιο Βερναρδάκη και πριν το 1918 —από πότε ακριβώς;— αλλά να παρέμενε σκόπιμα καταδικασμένο στην αφάνεια λόγω του τολμηρού περιεχομένου του.

Αναφορικά πάντα με την *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au XVIIIe siècle* γεννάται ένα πολύ ενδιαφέρον ερώτημα: γιατί ο Émile Legrand (1841-1903), του οποίου οι βασικοί ερευνητικοί στόχοι αφορούσαν αποκλειστικά στην ελληνική δημόσια γλώσσα και λογοτεχνία, δεν καταγράφει στους καταλόγους του το πρωτότυπο για τα νεοελληνικά γράμματα κείμενο της σκαμπρόζικης *Αληθούς Ιστορίας*;¹¹ Μια εύλογη απάντηση, βασισμένη στο ‘ευτελές’ κατά κάποιο τρόπο και ‘πρόχειρο’ του σπαράγματος ως εκδοτικό προϊόν —in-8°, ερασιτέχνης στοιχειοθέτης με πολλά τυπογραφικά και ορθογραφικά λάθη στο συνθετήριο (αν δεν πρόκειται για συγκεκριμένη αισθητική επιλογή), λιτά και μικρού μεγέθους τυπογραφικά κοσμήματα, κλπ.— καθώς και στο προκλητικό και σκανδαλιστικό περιεχόμενό του, θα μπορούσε να είναι η λαθραία εκτύπωση και κυκλοφορία του σε έναν κλειστό κύκλο αναγνωστών. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από το γεγονός πως σήμερα διασώζεται μόνο ένα αντίτυπο από το τира́ζ αυτής της σχετικά πρόσφατης έκδοσης: για το συγκεκριμένο φαινόμενο, βέβαια, θα μπορούσε να ευθύνεται και η εσκεμμένη καταστροφή όλων των αντιτύπων ενός ‘αιρετικού’ έργου που επιτίθεται άμεσα σε κλήρο και εξουσία.

Αν δεν ισχύει η ανωτέρω εικασία, τότε θα μπορούσε να ευθύνεται η συνειδητή απόκρυψη ενός κειμένου που αντιβαίνει ποικιλοτρόπως στην κρατούσα ηθική εκ μέρους των εκάστοτε κατόχων του για καθαρά συντηρητικούς λόγους: «Δύσκολη αποβαίνει η έκδοση του σύντομου αυτού κειμένου, για την μεγάλη του ελευθεροστομία», δήλωνε, μέχρι και στα μέσα του

(1868-1927)—, που το ολοκλήρωσαν και το εξέδωσαν 25 χρόνια μετά τον θάνατό του, κάνουν αναφορά στην ανώνυμη *Αληθή Ιστορία*.

¹¹ Βλ. Αλέξανδρος Κατσιγιάννης & Παναγιώτης Αντωνόπουλος, “Ο Émile Legrand και η ερευνητική αποστολή του στην Ελλάδα το 1875”, *Κρητικά Χρονικά*, ΛΓ’ (2013): 155-190. “Ο Legrand ευελπιστεί ότι η έκδοση των τεκμηρίων της δημόσιας γλώσσας, με την πλαστικότητα των εκφράσεών της και την απέρριπτη ομορφιά των εικόνων της, και η αντιπαραβολή της με τον άνευρο και δύσκαμπτο λόγο των λογίων της εποχής, όχι μόνο θα μπορούσε να στρέψει το ενδιαφέρον των τελευταίων στη μελέτη των λογοτεχνικών έργων του «ελληνικού λαού», αλλά θα αναδείκνυε, ενδεχομένως, και την ανωτερότητα των έργων αυτών σε σύγκριση με τα έργα της λογιουσύνης” (Κατσιγιάννης & Αντωνόπουλος, “Ο Émile Legrand”, 162).

20^{ου} αι., ο ευρετής του Κ. Θ. Δημαράς,¹² θεωρώντας πως πέρασε απαρατήρητο —ίσως σκόπιμα, προσθέτω— ακόμη και από τους βιβλιογράφους που εργάστηκαν στην βιβλιοθήκη του Αθανάσιου Βερναρδάκη· ενδεχομένως, λοιπόν, και από τον Émile Legrand και τους συνεργάτες του.

Ένας άλλος λόγος που θα μπορούσε να δικαιολογήσει την μη συμπερίληψη της *Αληθούς Ιστορίας* στους δύο τόμους της *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au XVIIIe siècle* —απίθανος, οφείλω όμως να τον καταγράψω— θα ήταν ίσως το κριτήριο επιλογής των ίδιων των εκδοτών τους· έχοντας πιθανώς στην διάθεσή τους περισσότερη σχετική πληροφόρηση από ό,τι εμείς σήμερα —την σελίδα τίτλου, παραδείγματος χάρη, ή ίσως και ολόκληρο το έντυπο—, θα έκριναν πως το σπάραγμα δεν έχει θέση σε δύο καταλόγους με έργα “*publiés par des Grecs*”: μπορεί το κείμενο να ήταν γραμμένο στην ελληνική γλώσσα, οι υπόλοιποι εμπλεκόμενοι όμως —ο συγγραφέας, ο εκδότης ή ο τυπογράφος— ήταν Έλληνες; Αν βέβαια αυτή η εικασία αποδεικνυόταν, με κάποιον τρόπο, αληθινή, τότε θα ανατρέπονταν πολλά από όσα έχουν γραφτεί μέχρι σήμερα για το πρωτοποριακό αυτό νεοελληνικό πεζογράφημα.

Πέρα από τις εικασίες, όμως, μια πραγματικότητα που για δεκαετίες συνόδευε το σπάραγμα “Κ. Θ. Δημαράς-25214” ήταν ο χαρακτηρισμός του ως ‘λανθάνον’· χρόνια μετά την επίσημη παρουσίασή του στην ερευνητική κοινότητα από τον Κ. Θ. Δημαρά και έχοντας διανύσει μια απλή διαδρομή μετά τον θάνατο του ευρετή του —ένας μόνο φυσικός κληρονόμος και μία δωρεά—, όλες οι μετά από αυτόν έρευνες, μέχρι και το 2018 που το εντόπισα στην Ιστορική Βιβλιοθήκη του Ιδρύματος Αικατερίνης Λασκαρίδη,¹³ αναφέρονται στο σπάραγμα χωρίς να έχει γίνει, από όσο μπορώ να γνωρίζω, κάποια προσπάθεια εντοπισμού του. Η εν λόγω μελέτη έρχεται να καλύψει το κενό αυτό, παραδίδοντας στους επόμενους ερευνητές το πολύ ενδιαφέρον τυπογραφικά σπάραγμα και το επίσης ενδιαφέρον για την μελέτη της γέννησης και εξέλιξης του νεοελληνικού πεζογραφήματος περιεχόμενό του· παραδίδει,

¹² Βλ. Δημαράς, “Ο Ανώνυμος του 1789”, 28· “ένας αδίστακτος χειρισμός λέξεων και εκφράσεων, παραστάσεων, εννοιών, ο οποίος δεν αφήνει τίποτε όρθιο, από καμμία απολύτως συμβατικότητα [...] Πρόκειται για έναν πολύ άσεμνο λίβελλο, τον οποίον επί καιρό εδίστασαν αν θα είταν δημοσιεύσιμος μέσα στις σημερινές νόρμες” (Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* (Αθήνα: Νεοελληνικά Μελετήματα 2, Ερμής, 1989, 43 & 142)).

¹³ Βλ. Theodora Grigoriadu, “*Historia Verdadera* o *El Anónimo de 1789*: un ‘vuelo’ de aires lucianescos en las cortes fanariotas de los principados danubianos de Valaquia y Moldavia en el siglo XVIII”, «*AGON*» *Rivista Internazionale di Studi Culturali, Linguistici e Letterari*, 10 (supl. al n. 17), (2018): 84-111: 90.

βέβαια, και πολλά από τα αναπάντητα ερωτήματα που το συνοδεύουν. Η έρευνα παραμένει ανοιχτή.

Επιστρέφοντας στην καταγραφή της διαδρομής του έντυπου σπαράγματος, η απουσία του βιβλιοκαταλόγου του Αθανάσιου Βερναρδάκη και η μη συμπερίληψή του στην *Bibliographie Hellénique* —δύο σημαντικές πηγές που θα μπορούσαν να ρίξουν άπλετο φως σε πολλές πτυχές της έρευνας αυτής που δυστυχώς παραμένουν στο σκοτάδι— σηματοδοτούν και το απότομο τέλος της καταγραφής της διαδρομής του εντύπου “Κ. Θ. Δημαράς-25214” που φυλάσσεται σήμερα στη Ιστορική Βιβλιοθήκη του Ιδρύματος Αικατερίνης Λασκαρίδη, έχοντας τεκμηριώσει την παρουσία του μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αι. και ίσως το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αι. Εναποθέτω τις ελπίδες μου για πληρέστερη πληροφόρηση στους νεότερους ερευνητές.

ΤΟΠΟΣ, ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΚΑΙ ΕΤΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ·
ΚΑΠΟΙΕΣ ΕΙΚΑΣΙΕΣ

Το σπάραγμα “Κ. Θ. Δημαράς-25214” της Ιστορικής Βιβλιοθήκης του Ιδρύματος Αικατερίνης Λασκαρίδη, έντυπο που στερείται σελίδας τίτλου και κολοφώνα, αποτελεί έναν από τους άλυτους γρίφους της έρευνας αυτής όσον αφορά στον τόπο, το τυπογραφικό εργαστήριο και το έτος έκδοσής του· δυστυχώς, και σε αυτά τα πεδία μόνο εικασίες μπορούν να γίνουν σήμερα, ελπίζοντας πάντα στον εντοπισμό ενός τουλάχιστον ακέραιου αντίτυπου του σύμμεικτου τόμου που περιέχει την ανώνυμη *Αληθή Ιστορία*. Ο Κ. Θ. Δημαράς ενημέρωνε στην πρόδρομη ανακοίνωσή του το 1969: “Το σπάραγμα που μας απασχολεί έχει τα χαρακτηριστικά βιβλίου τυπωμένου (στην Λειψία, ή Βιέννη, ή Τεργέστη: δείχνω το κλίμα) προς τα τέλη του ΙΗ’ αιώνα”, και, 20 χρόνια αργότερα, το 1989, συμπλήρωνε: “Σύμφωνα με έρευνα που έκανε, σχετικά, ο Κώστας Στάικος [...] τα τυπογραφικά στοιχεία πρέπει να είναι της τεργεστινής τυπογραφίας Sperandio”, χωρίς να τεκμηριώνεται όμως το πώς ο έγκριτος ιστορικός του βιβλίου είχε καταλήξει στο συμπέρασμα αυτό.¹⁴

Ο τεργεστινός ιστορικός Cesare Pagnini καταγράφει πως η τυπογραφική τέχνη έφθασε για πρώτη φορά στην Τεργέστη σχετικά αργά, το 1626· στη συνέχεια του άρθρου του, που δημοσιεύθηκε το 1947, απαριθμεί με χρονολογική σειρά τα έξι τυπογραφεία που είχαν δημιουργηθεί στην πόλη μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αι. με τελευταία την “Stamperia Sperandio” του τυπογράφου Giovanni Battista Sperandio.¹⁵

Σε πρόσφατο πόνημά του, το 2021, ο Κ. Σπ. Στάικος αναφέρει σχετικά με την ελληνική τυπογραφία στην Τεργέστη:

“Το χρονικό της ελληνικής τυπογραφίας στην Τεργέστη ξεκινάει από το 1787. Οι Έλληνες της πόλης δεν θεώρησαν αρχικά σκόπιμο να ιδρύσουν δικό τους τυπογραφείο επειδή είχαν το ελεύθερο να τυπώνουν ελληνικά έντυπα σε

¹⁴ Βλ. Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, “Ο Ανώνυμος του 1789”, 28 & Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 414 αντίστοιχα.

¹⁵ Βλ. “C’era infine una tipografia di Giovanni Battista Sperandio che nel 1807 divenne proprietà di Gaspare Besech, il quale aveva lavorato per molti anni, prima col de Caletti e poi nella stamperia ideata dai Mechitaristi. Un anno dopo il Besech era già morto e la vedova ne continuava la gestione con Antonio Maldini” (Cesare Pagnini, “Storia del Giornalismo. I Primi Giornali Triestini”, *La Porta Orientale*, XVII, 4-6 (Trieste: Tipografia Giuliana di Raffaello Monciatti, 1947: 78-84, 78)).

ξένα τυπογραφεία και επειδή τις ανάγκες τους τις κάλυπταν τα εκδοτικά κέντρα της Βιέννης και της Βενετίας. Τα περισσότερα ελληνικά βιβλία τυπώθηκαν από τον Ιωάννη Βαπτιστή Σπεράνδιο στην ‘Καισαρική Βασιλική Τυπογραφία της ηγεμονίας’, στην ‘Τυπογραφία των Πατέρων Αρμενίων των Μεχιταριστών’, στην τυπογραφία ‘Μπράνταζ & Μπέσεκ’ και *Παρά Γασπάρω Βαις*. Συνολικά στην Τεργέστη τυπώθηκαν 44 τουλάχιστον τίτλοι μέχρι το 1841 [...] Θεματικά τα έντυπα αυτά ποικίλουν τόσο ώστε να είναι αδύνατον να ενταχθούν σε συγκεκριμένες κατηγορίες, καθώς πραγματεύονται εκκλησιαστικά, πολιτικά και θεολογικά ζητήματα ή είναι γραμματικές, ποιητικές συλλογές ή εγκύκλιοι”.¹⁶

Και ειδικότερα για τον τεργεστινό τυπογράφο σημειώνει: “Το 1793 κάνει την εμφάνισή του στην τυπογραφική σκηνή της Τεργέστης ο Ιωάννης Βαπτιστής Σπεράνδιος με το έργο *Εμπορική οδηγία ήτοι ακριβής και σαφειστάτη διδασκαλία να κράτη τινάς τα κατάστιχα εις παρτίδαις διπλαίς κοινώς την σκριτούρα Ντόπια*”.¹⁷ Αν όντως η *Αληθής Ιστορία* τυπώθηκε στην Τεργέστη από τον Ι. Β. Σπεράνδιο, τότε η πληροφορία αυτή ακυρώνει διά παντός τον συμβατικό τίτλο “Ανώνυμος του 1789” που την ακολουθεί από την πρόδρομη κιάλας ανακοίνωση του Κ. Θ. Δημαρά.¹⁸ επιπροσθέτως, η μελέτη των τυπογραφικών στοιχείων του σπαράγματος “Κ. Θ. Δημαράς-25214” δεν επιβεβαιώνει με απόλυτη σαφήνεια την συγκεκριμένη εκτύπωση.¹⁹

¹⁶ Βλ. Κωνσταντίνος Σπ. Στάικος, *Η Πνευματική Πορεία του Γένους. Με όχημα το χειρόγραφο και το έντυπο βιβλίο. Δ' Τόμος. Από τις αρχές του 18ου αιώνα έως τα προεπαναστατικά χρόνια* (Αθήνα: Άτων, 2021, 256). “From 1787 to 1820, thirty-five Greek books were printed in Trieste at seven of the city’s presses. They had a very wide range of contents, though the most important of them were combative volumes responding to the critics of the Greek people or taking sides in the ideological struggles of the day. Some books supported a pro-Russian stance, while a few had a religious content and a few more were literary in character” (Konstantinos Sp. Staikos, *The Publishing Centres of the Greeks. From the Renaissance to The Neohellenic Enlightenment* (Athens: National Book Center, 2001, 153)). Όλγα Κατσιαρδή-Hering, “Προσπάθειες για την ίδρυση ελληνικού τυπογραφείου στην Τεργέστη (1765)”, *Τα Ιστορικά-Historica*, 1 (1984): 253-264.

¹⁷ Βλ. Στάικος, *Η Πνευματική Πορεία του Γένους*, 257.

¹⁸ Βλ. “Ο ‘ανώνυμος του 1789’ ή των αρχών του 1790” (Δημαράς, “Ο Ανώνυμος του 1789”, 29). “επειδή βάσιμοι λόγοι με κάνουν να πιστεύω ότι το σύνολο θα είχε κυκλοφορήσει λίγο πριν τα 1790, το αναφέρω με τον προσωρινό τίτλο ο ‘Ανώνυμος του 1789’” (Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 143). μακάρι ο αείμνηστος δάσκαλος να είχε κοινοποιήσει τους λόγους αυτούς.

¹⁹ Η μελέτη των τυπογραφικών στοιχείων του σπαράγματος “Κ. Θ. Δημαράς-25214” πραγματοποιήθηκε από τον Καθηγητή Τυπογραφίας στο University of Reading (Ηνωμένο Βασίλειο) κύριο Γεράσιμο Λεωνίδα και εμπεριέχεται στην Εισαγωγή της φιλολογικής έκδοσης της *Αληθούς Ιστορίας* που έχω ήδη εκπονήσει και θα δημοσιευθεί σύντομα από το Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη. Ευχαριστώ θερμά, και από εδώ, τον κύριο Γεράσιμο

Σύμφωνα, λοιπόν, με την εν λόγω μελέτη —πρόκειται για μια πρώτη προσέγγιση· για περισσότερα στοιχεία θα χρειαζόταν άπλετος χρόνος και η πρόσβαση σε εξαιρετικά μεγάλο αριθμό έντυπων εκδόσεων, ψηφιοποιημένων και μη—, ο τόπος έκδοσης του σπαράγματος θα μπορούσε να είναι κάποια από τις πόλεις της κεντρικής Ευρώπης ή, ειδικότερα, της ευρύτερης επικράτειας των Αψβούργων. Όσον αφορά στο τυπογραφικό εργαστήριο, εκτιμάται πως η *Αληθής Ιστορία* τυπώθηκε σε μικρό, περιφερειακό ή “δευτερεύον” τυπογραφείο, χωρίς ιδιαίτερη εμπειρία σε ελληνικές εκδόσεις και πολύ πιθανά χωρίς στοιχειοθέτη εξειδικευμένο στα ελληνικά συμπλέγματα· καταγράφεται, όμως, και η πιθανότητα να έχει τυπωθεί σε ένα μεγαλύτερο τυπογραφείο ως “εργασία χαμηλής προτεραιότητας”. Σχετικά με το έτος έκδοσης, η προσεκτική μελέτη της γραμματοσειράς τοποθετεί το σπάραγμα, “με κάποια βεβαιότητα”, στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αι. χωρίς να είναι δυνατή, προς το παρόν, μια εγγύτερη προσέγγιση.

Με βάση τα συγκεκριμένα δεδομένα και σύμφωνα με εξωκειμενικούς συλλογισμούς που αναπτύσσω λεπτομερώς στο επόμενο κεφάλαιο, εικάζω πως η *Αληθής Ιστορία* ‘γεννήθηκε’ και τυπώθηκε στην Βιέννη —πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας των Αψβούργων, κέντρο σημαντικών διεθνών ζυμώσεων και εξελίξεων και μία από τις μεγαλύτερες εστίες του Ελληνισμού της διασποράς²⁰—, σε κάποιο από τα μεγάλα τυπογραφεία της πόλης ως σύγγραμμα “χαμηλής προτεραιότητας” ή, ενδεχομένως, ως μία λαθραία έκδοση. Αν και τα συμπεράσματα της μελέτης των τυπογραφικών στοιχείων δεν υποστηρίζουν επακριβώς την άποψη αυτή, θεωρώ πολύ πιθανόν να πρόκειται για το τυπογραφείο των Σιατιστινών αδελφών Πού(μπ)λιου και Γεωργίου Μαρκίδες Πούλιου, εκπαιδευόμενων τυπογράφων αρχικά (1790-1792) στο τυπογραφείο του αυστριακού νομοδιδάσκαλου, τυπογράφου και εκδότη Josef Anton Ignaz Baumeister (1750-1819) και μετέπειτα διευθυντών της τυπογραφικής επιχείρησης (1792-1798).²¹ Το δε έτος έκδοσης του σπαράγματος θα μπορούσε

Λεωνίδα για την άμεση ανταπόκριση στο κάλεσμά μου, τον πολύτιμο χρόνο που αφιέρωσε στην μελέτη του σπαράγματος και τις εξαιρετικά χρήσιμες πληροφορίες που απλόχερα μοιράστηκε με την έρευνα αυτή.

²⁰ Βλ. Ελένη Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *Η Νεοελληνική Αναγέννηση στα Γιάννενα. Από τον πάροικο έμπορο στον Αθανάσιο Ψαλίδα και τον Ιωάννη Βηλαρά (17ος-αρχές 19ου αιώνα)* (Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 2007, 77-93).

²¹ Κατά την εξαετή λειτουργία του τυπογραφείου των αδελφών Μαρκίδες Πούλιου τυπώθηκαν, ανάμεσα σε πολλά ξενόγλωσσα, 56 ελληνικά βιβλία. Τα πρώτα χρόνια χρησιμοποιούνταν ακόμη η εκδοτική ένδειξη “Εν τη Τυπογραφία Ιωσήφ του Βαουμαϊστέρου”, αργότερα όμως καταγράφονται οι εκδοτικές ενδείξεις: “Παρά των Μαρκίδων Πούλιου”, “Παρά Μαρκ. Πούλιου” ή “Παρά τοις αυταδέλφοις Μαρκίδ. Πούλιου”·

να τοποθετηθεί στις αρχές της περιόδου λειτουργίας του βιενέζικου τυπογραφείου υπό την διεύθυνση των αδελφών Μαρκίδες Πούλιου, συγκεκριμένα, ανάμεσα στα έτη 1792-1794.²²

Οι νεαροί Μακεδόνες Πού(μπ)λιος (πριν το 1766-μετά το 1802) και Γεώργιος (1766-1830) Πούλιου εγκαταστάθηκαν στην Βιέννη το 1776, κοντά στον μεγαλέμπορο πατέρα τους Μάρκο Πούλιο ο οποίος φρόντισε για την αγωγή και την μόρφωσή τους· χρόνια αργότερα, απέκτησαν την αυστριακή υπηκοότητα αποκηρυττόμενοι με ενθουσιασμό την επιβεβλημένη οθωμανική: “έχω χορτάσει πλέον να δηλώνομαι ως τούρκος υπήκοος” θα γράψει στην αίτησή του προς τις αυστριακές αρχές, το 1793, ο “Γεώργιος Μαρκίδης Πούλιος, Έλλην έμπορος και τούρκος υπήκοος”.²³ Τα δύο αδέρφια δραστηριοποιήθηκαν αρχικά και αυτά στον χώρο του εμπορίου ανάμεσα στην Αψβουργική Μοναρχία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία, όμως, το 1790, στράφηκαν οριστικά στην τυπογραφία και την έκδοση και εμπορία ελληνικών και ξενόγλωσσων βιβλίων. Όπως προαναφέρθηκε, μαθήτευσαν για δύο έτη στο τυπογραφείο του Josef Baumeister και, μετά την πρόσληψη αυτού ως παιδαγωγού στην αυλή των Αψβούργων, ανέλαβαν τελικά τη διεύθυνση της επιχείρησης· πολύ σύντομα, το τυπογραφείο των Μαρκίδες Πούλιου μετατράπηκε σε ένα από τα ‘ορμητήρια’ του ελληνικού επαναστατικού κύκλου της Βιέννης, με τον εθνεγέρτη Ρήγα Βελεστινλή (1757-1798) να το επισκέπτεται καθημερινά κατά την διάρκεια της παραμονής του στην πόλη.²⁴

βλ. Κωνσταντίνος Σπ. Στάικος, *Τα τυπωμένα στη Βιέννη ελληνικά βιβλία, 1749-1800* (Αθήνα: Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1995)· Στέση Αθήνη & Γιάννης Ξούριας, *Νεοελληνική γραμματεία 1670-1830: Ιδέες-πρόσωπα-κείμενα* (Αθήνα: ΣΕΑΒ, ΚΑΛΛΙΠΟΣ, 2015, 53-54).

²² Βλ. “ενδέχεται να τυπώθηκε είτε μέσα στο διάστημα 1780-1788 είτε μέσα στα χρόνια 1789-1793, αν και η χρονολόγησή του αγκιστρώθηκε, από τον κάτοχο του μοναδικού γνωστού αντιτύπου και πρώτο συστηματικό μελετητή του, στη χρονιά της Γαλλικής Επανάστασης -με τον πεπονημένο τίτλο ‘Ανώνυμος του 1789’” (Γιώργος Κεχαγιόγλου, *Πεξογραφική Ανθολογία. Αφηγηματικός γραπτός νεοελληνικός λόγος. Από τη Γαλλική Επανάσταση ως τη δημιουργία του ελληνικού κράτους* (Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης - Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 2001, τ. 2, 778)). Η *Αληθής Ιστορία* κλείνει με έναν ιδιότυπο γριφάριθμο—στην θέση της ημερομηνίας, θεωρώ— στον οποίο αναγράφεται, ανάμεσα σε διάφορους αριθμούς και κλάσματα, η φράση “Γ' infini Απριλλ 43” που πολύ πιθανά αναφέρεται στον μήνα περάτωσης της συγγραφής ή εκτύπωσης του έργου.

²³ Βλ. Γεώργιος Λάιος, “Οι αδελφοί Πούλιου, ο Γεώργιος Θεοχάρης και άλλοι σύντροφοι του Ρήγα”, *Δελτίο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* (1958): 202-270, 222, τ. 12.

²⁴ Βλ. Λάιος, “Οι αδελφοί Πούλιου”. Βάσω Σειρηνίδου, “Κοσμοπολιτισμός, Μοναρχία και Πολυεθνική πραγματικότητα. Η Βιέννη των Ελλήνων και του Ρήγα”, *Μνήμων*, 21 (1999): 189-200· Αναστάσιος Δαρδάς, “Οι ελληνικές εκδόσεις των Σιατιστινών Μαρκίδων Πούλιου

Ο Ρήγας διέμεινε στην Βιέννη κατά τα έτη 1790-1791 και 1796-1797· στην πόλη αυτή, προπύργιο της πεφωτισμένης δεσποτείας των τελευταίων Αψβούργων του αιώνα, εξέδωσε τα περισσότερα από τα ριζοσπαστικά του έργα καθώς το επέτρεπε μία σειρά από αυτοκρατορικά διατάγματα που περιόριζαν την λογοκρισία και κατοχύρωναν, ως ένα βαθμό, την ελευθερία της έκφρασης. Κατά την διάρκεια της πρώτης παραμονής του εξέδωσε τα έργα *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*, ήτοι βιβλίον ηθικόν, περιέχον τα περίεργα συμβεβηκότα των ωραιότερων γυναικών του Παρισίου (Εκ της Τυπογραφίας Ιωσήπου του Βαουμειστέρου, 1790)²⁵ και *Φυσικής απάνθισμα διά τους αγχίνους και φιλομαθείς Έλληνας* (Εκ της Τυπογραφίας του Ευγενούς Τράττνερ, 1790)²⁶, ενώ δεν πρόλαβε να εκδώσει το “μισομεταφρασμένον” *Πνεύμα των νόμων*, μερική μετάφραση της πραγματείας *De l'esprit des lois* (1748) του βαρώνου Montesquieu (1689-1755).²⁷ Κατά την δεύτερη παραμονή του στην πόλη, εξέδωσε τα έργα *Ηθικός τρίπους* (Παρά Μαρκ. Πούλιου, 1797), *Νέος Ανάχαρσις, τόμος τέταρτος* (Παρά του Γεωργίου Βεντότη Ζακυνθίου, 1797),

στη Βιέννη (1791-1797)”, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (απόπειρα μιας ερευνητικής συγκομιδής)* (Κοζάνη: [χ. εκδ.], 1999, 81-118)· Δημήτριος Καραμπερόπουλος, “Οι Σιατιστινοί και Κοζανίτες Σύντροφοι του Ρήγα”, *Κοζάνη, 600 χρόνια ιστορίας. Γένεση και ανάπτυξη μια Μακεδονικής Μητρόπολης, Πρακτικά Β' Συνεδρίου Τοπικής Ιστορίας* (Κοζάνη 27-30 Σεπτεμβρίου 2012) (Κοζάνη: [χ. εκδ.], 2014, 313-324), μεταξύ άλλων.

²⁵ Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Ρήγα Βελεστινλή, Απάνθισμα Κειμένων* (Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, 1998, 31-74)· Ρήγας Βελεστινλής, *Απαντα τα σωζόμενα [Σχολείον των ντελικάτων εραστών]*, Πίστας Παναγιώτης (επιμ.) (Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, 2001, τ. 1)· Henri Tonnet, *Ιστορία του Ελληνικού μυθιστορήματος* (Αθήνα: Πατάκης, 2001, 84-88)· Ρήγας Βελεστινλής, *Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών*, Δημ. Καραμπερόπουλος (επιμ./πρόλ./ευρετ.) (Αθήνα: Έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, 2006)· Δανάη Λαζαρίδου, “Ρετίφ ντε λα Μπρετόν και Ρήγας Βελεστινλής: ταυτότητες μιας αισθηματικής αγωγής”, *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*, *Πρακτικά του 4ου Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών* (Γρανάδα 9-12 Σεπτεμβρίου 2010), Αθήνα, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών (2011): 343-359, τόμ. 4· Αθήνη & Ξούριας, *Νεοελληνική γραμματεία*, 231-232, μεταξύ άλλων.

²⁶ Βλ. Δημήτριος Καραμπερόπουλος, “Η γαλλική ‘Encyclopedie’. Ένα πρότυπο του έργου του Ρήγα ‘Φυσικής απάνθισμα’”, *Ανακοίνωση στο Επιστημονικό Συμπόσιο του Ο.Μ.Ε.Δ., στη μνήμη του Λεάνδρου Βρανούση* (Αθήνα 11-12 Μαΐου 1995), *Ο Εραμιστής*, 21 (1997): 95-128: 124· Κιτρομηλίδης, *Ρήγα Βελεστινλή, Απάνθισμα Κειμένων*, 11-30· Δημήτριος Καραμπερόπουλος, “Το Φυσικής απάνθισμα του Ρήγα Βελεστινλή, πρώτη απόπειρα σε ‘απλούν ύφος’”, 10ο Επιστημονικό Συμπόσιο της Ένωσης Ελλήνων Φυσικών, (Ξενοδοχείο ‘Ξενία’, 11-13 Φεβρουαρίου 2011, Πορταριά Πηλίου), (Αθήνα: [χ. εκδ.], 2011)· Ρήγας Βελεστινλής, *Απαντα τα σωζόμενα. [Φυσικής Απάνθισμα. Διά τους Αγχίνους και Φιλομαθείς Έλληνας]*, Πέτσος Κώστας Θ. (επιμ.) (Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, 2003, τ. 2), μεταξύ άλλων.

²⁷ Δημήτρης Αποστολόπουλος, “Ρήγας και Montesquieu. Σκέψεις γύρω από μια μετάφραση που λανθάνει”, *Ο Εραμιστής*, 22 (1999): 108-116.

Ρήγα του Φιλοπάτριδος, Νέα πολιτική διοίκησης των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων νήσων και της Βλαχομπογδανίας (Παρά Μαρκ. Πούλιου, 1797), τους περίφημους χάρτες του, *Χάρτα της Ελλάδος* (Τυπογραφία Ιακώβου Νίτς, 1796-1797), *Γενική Χάρτα της Μολδοβίας και μέρους των γειτνιαζουσών αυτή επαρχιών, Νέα Χάρτα της Βλαχίας*, καθώς και την εικονογραφική παράσταση *Μέγας Αλέξανδρος* (Τυπογραφία Ιακώβου Νίτς, 1797).²⁸

Από το τυπογραφικό πιεστήριο των Σιατιστινών αδερφών κυκλοφορούσε επίσης, κάθε Τρίτη και Παρασκευή, το ειδησεογραφικό έντυπο *Εφημερίς*: δίφυλλο αρχικά, ποικίλης ύλης —με ειδήσεις από τα πολεμικά μέτωπα της εποχής (αυστροτουρκικός πόλεμος, 1788-1791· ρωσοτουρκικός πόλεμος, 1787-1792· Γαλλική Επανάσταση, 1789-1799), νέα από την πολιτική και κοινωνική ζωή διαφόρων χωρών, μικρές αγγελίες, εμπορικές ειδήσεις, αναγγελίες εκδόσεων, ποιήματα, κλπ.—, υπήρξε η μοναδική πηγή πληροφόρησης των Ελλήνων, εντός και εκτός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, γραμμένη στην μητρική τους γλώσσα, “εις την απλήν ρωμαϊκήν”. Η *Εφημερίς*, φορέας των ιδεών του Διαφωτισμού και της εθνικής παλιγγενεσίας, σταχυολογούσε ειδήσεις κυρίως από την *Wiener Zeitung* αλλά και από άλλες δυτικές εφημερίδες, με το δίκτυο των συνδρομητών της —έναν από αυτούς και ο επαναστάτης Ρήγας Βελεστινλής— να καλύπτει όλες τις ελληνικές κοινότητες Δύσης και Ανατολής. Με τον τρόπο αυτό, οι εκδότες της *Εφημερίδος*, ενημερώνοντας για τα τεκταινόμενα στην Ευρώπη και ιδιαίτερα για τα νέα της Γαλλικής Επανάστασης, ξυπνούσαν συνειδήσεις και αναζωπύρωναν τις ελπίδες για την απελευθέρωση τόσο του Γένους όσο και των υπόλοιπων υπόδουλων λαών της Βαλκανικής από την τυραννία του κατακτητή.²⁹

²⁸ Βλ. Κιτρομηλίδης, *Ρήγα Βελεστινλή, Απάνθισμα Κειμένων*, 75-133· Αθήνη & Ξούριας, *Νεοελληνική Γραμματεία*, 231-234.

²⁹ Πρόκειται για την παλαιότερη διασωθείσα ελληνική εφημερίδα σήμερα, αν και δεύτερη εκδοθείσα ελληνική εφημερίδα στην Βιέννη· η πρώτη, ο *Ταχυδρόμος της Βιέννης*, εκδόθηκε, το 1784, από τον Josef Baumeister και τον Γεώργιο Βεντότη και κυκλοφόρησε για πολύ σύντομο χρονικό διάστημα —έπαυσε η κυκλοφορία της μετά από μερικά φύλλα— μιας και τυπωνόταν χωρίς άδεια. Σήμερα, δυστυχώς, δεν διασώζεται κανένα από τα φύλλα της. Βλ. Λάιος, “Οι αδελφοί Πούλιου”· Λέανδρος Βρανούσης, *Εφημερίς: η αρχαιότερη ελληνική εφημερίδα που έχει διασωθεί, Βιέννη 1791-1797, εκδότες: οι αδελφοί Μαρκίδες Πούλιου* (Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, 1995, τ. 1)· Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ο ελληνικός προεπαναστατικός τύπος: Βιέννη-Παρίσι (1784-1821)* (Αθήνα: Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1995)· Δαρδάς, “Οι ελληνικές εκδόσεις”, 81-118· Αλεξάνδρα Σφοίνη, “Η γλώσσα των εφημερίδων”, *Ο ελληνικός Τύπος 1784 ως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα (23-25 Μαΐου 2002), Λουκία Δρούλια (επιμ.) (2005): 100-103· Βάσω Σειρηνίδου, “Από το λογιστήριο στο

Ο Ρήγας Βελεστινλής συνεργάστηκε στην Βιέννη και με άλλους τυπογράφους εκτός των αδελφών Μαρκίδες Πούλιου, όμως μόνο στο τυπογραφείο των Μακεδόνων συντρόφων του κινούνταν με άνεση και εμπιστοσύνη, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα που, έχοντας κερδίσει τον θαυμασμό και την φιλία των περισσότερων επιμελητών εκδόσεων, στοιχειοθετών, διορθωτών, κλπ., τους ανέθετε εργασίες εκτός προγράμματος και τους εμπιστευόταν τις παράνομες εκδόσεις του. Έτσι παράνομα, παρακάμπτοντας δηλαδή την αυστριακή λογοκρισία, τυπώθηκε το 1797 —“σε δυο μερόνυχτα, παρόντος συνεχώς του Ρήγα, στο σπίτι του οποίου στάλθηκαν τα τρεις χιλιάδες αντίτυπα”³⁰— το επαναστατικό μανιφέστο *Νέα πολιτική διοίκησης*, που περιελάμβανε τα κείμενα *Επαναστατική Προκήρυξις. Υπέρ των νόμων και της πατρίδος, Δίκαια του ανθρώπου, Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας και τον Θούριο*,³¹ καθώς και η συλλογή στρατιωτικών κανονισμών *Στρατιωτικόν Εγκόλπιον*. Μετά την σύλληψη του εθνομάρτυρα το 1797, οι αδελφοί Μαρκίδες Πούλιου διώχθηκαν από τις αυστριακές αρχές, το τυπογραφικό υλικό τους κατασχέθηκε και ανακλήθηκε η άδεια λειτουργίας του τυπογραφείου τους· ανάμεσα στα κατασχεμένα έντυπα, τα οποία βρισκόνταν ακόμη στο βιβλιοδετείο, ήταν η *Νέα πολιτική διοίκησης* και το *Στρατιωτικόν Εγκόλπιον*.

Ο Γεώργιος Μαρκίδες Πούλιος συνελήφθη στην κατοικία του στην Βιέννη και, μετά από τετράμηνη φυλάκιση, απελάθηκε από τις Καισαροβασιλικές χώρες το 1798· αιτήθηκε άσυλο στην Γαλλία, ταξίδεψε στην συνέχεια στην Ιταλία με προορισμό την Ελλάδα αλλά εγκαταστάθηκε τελικά στην μικρή πόλη Φιρτ, κοντά στην Νυρεμβέργη, όπου και διέμεινε ως τον θάνατό του. Ο Πού(μπ)λιος Μαρκίδες Πούλιος, ο οποίος βρισκόταν στο Βουκουρέστι όταν συνελήφθη ο αδελφός του —με τις επαφές του στην πόλη να κινούν τις υποψίες του αυστριακού πρέσβη Merkelius, ο οποίος απαγόρευσε τελικά την πώληση των βιβλίων του Έλληνα βιβλιοπώλη προβαίνοντας στην κατάσχεση και φύλαξη αυτών στο αυστριακό προξενείο³²—, έφυγε πιθανώς για το Ιάσιο, βρέθηκε στην Ιταλία για να τεθεί στην υπηρεσία του Ναπολέοντα,

αναγνωστήριο. Η Βιέννη, η ελληνική παροικία και η Εφημερίς των αδελφών Πούλιου”, *Οι πρωτοπόροι Έλληνες δημοσιογράφοι Μαρκίδες Πούλιου. Εκδότες της πρώτης ελληνικής εφημερίδας – Βιέννη 1790-1797, Πρακτικά Ημερίδας – Μορφωτικό Ίδρυμα ΕΣΗΜΕΘ (Θεσσαλονίκη: 2008, 84-93)*· Δημήτριος Καραμπερόπουλος, “Οι Σιατιστινοί και Κοζανίτες”, 313-324, μεταξύ άλλων.

³⁰ Βλ. Καραμπερόπουλος, “Οι Σιατιστινοί και Κοζανίτες”, 323.

³¹ Βλ. Σειρηνίδου, “Κοσμοπολιτισμός, Μοναρχία”. Αθήνη & Ξούριας, *Νεοελληνική Γραμματεία*, 125-126, μεταξύ άλλων.

³² Βλ. Χρήστος Γ. Πατρινέλης, “Επικρίσεις για το κίνημα του Ρήγα και τις δραστηριότητες του Πούλιου Μάρκου Πούλιου (1798)”, *ΕΛΛΗΝΙΚΑ*, 48 (1998): 113-129, 124-125.

όμως εγκαταστάθηκε τελικά στην Βενετία όπου και συνέχισε τις εκδοτικές του δραστηριότητες· δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες για τα τελευταία χρόνια της ζωής του, εκτός από μια προσπάθεια έκδοσης εφημερίδας στην Ιόνιο Πολιτεία στις αρχές του 19^{ου} αι.³³

³³ Βλ. Λάιος, “Οι αδελφοί Πούλιου”, 202-270· Βρανούσης, *Εφημερίς: η αρχαιότερη ελληνική εφημερίδα*, 79-88· Δαρδάς, “Οι ελληνικές εκδόσεις”, 83-85· Πατρινέλης, “Επικρίσεις για το κίνημα του Ρήγα”, 113-122· Σειρηνίδου, “Κοσμοπολιτισμός, Μοναρχία”, 189-200 & “Από το λογιστήριο στο αναγνωστήριο”, 84-93· Καραμπερόπουλος, “Οι Σιατιστινοί και Κοζανίτες”, 313-324· Αθήνη & Ξούριας, *Νεοελληνική Γραμματεία*, 52-54 & 231-235, μεταξύ άλλων.

ΑΛΗΘΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑ (ΒΙΕΝΝΗ, ΠΑΡΑ ΜΑΡΚ. ΠΟΥΛΙΟΥ,
ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΑ ΕΤΗ 1792-1794)· ΚΑΠΟΙΕΣ ΕΙΚΑΣΙΕΣ

Η ανώνυμη *Αληθής Ιστορία* είναι προϊόν του διάχυτου στους κόλπους της ελληνικής παροικίας της Βιέννης προεπαναστατικού κλίματος, κάπου στις αρχές της τελευταίας δεκαετίας του 18^{ου} αι., με έντονη την σφραγίδα της κριτικής και της αμφισβήτησης αλλά και της ανεκτικότητας και του δημοκρατικού πνεύματος του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Πρόκειται για ένα πρωτόλειο σύγγραμμα εμπνευσμένο πρωτίστως από την σάτιρα και το φανταστικό του Λουκιανού του Σαμοσατέα, στο οποίο εντοπίζονται επίσης ίχνη από όλα σχεδόν τα είδη της σύγχρονης του γαλλικής πεζογραφίας —τα περισσότερα εκ των οποίων, βέβαια, φέρουν επίσης την σφραγίδα της λουκιανικής γραφής—: το χιούμορ και η ειρωνεία του φιλοσοφικού μυθιστορήματος,³⁴ η σατιρική ζωντάνια του πικαρικού,³⁵ η σύγκρουση ορθολογικού-ανορθολογικού του φανταστικού και του ουτοπικού,³⁶ ο ερωτισμός, η χειραγωγή και η αισχρολογία του ελευθεριακού³⁷ καθώς και κάποια στοιχεία από την ‘νεόκοπη’ προς τα τέλη του 18^{ου} αι. αυτοβιογραφία.³⁸

Με χιούμορ, ειρωνεία, σαρκασμό και μια ισχυρή δόση φαντασίας και ελευθεριότητας, ο ανώνυμος συγγραφέας καυτηριάζει την θρησκευτική εξουσία, το αναποτελεσματικό εκπαιδευτικό και πολιτικό σύστημα και την ηθική

³⁴ Βλ. *Zadig ou La Destinée* (1747), *Micromégas* (1752) και *Candide ou l’optimisme* (1759) του François Marie Arouet ‘Βολταίρου’ (1694-1778), *Dialogue entre un pretre et un moribund* (1782) του Donatien Alphonse François de Sade (1740-1814), μεταξύ άλλων.

³⁵ Βλ. *L’Histoire de Gil Blas de Santillane* (1715-35) του Alain-René Lesage (1668-1747).

³⁶ Βλ. *Le Diable boiteux* (1707) του Alain-René Lesage, το απαγορευμένο από την λογοκρισία *L’An 2440, rêve s’il en fut jamais* (1771) και *Tableau de Paris* (1781-88) του Louis-Sébastien Mercier (1740 -1814), *Le Diable amoureux* (1772) του Jacques Cazotte (1719-1792) και *La Découverte australe par un homme volant, ou Le Dédale français* (1781) του Nicolas Edme Restif de La Bretonne (1734-1806), μεταξύ άλλων.

³⁷ Βλ. το ‘ανώνυμο’ *Les Illustres Françaises* (1713) του Robert Challe (1659-1721), *Le Sopha, conte moral* (1745) του Claude-Prosper Jolyot de Crébillon fils (1707-1777), το επίσης ‘ανώνυμο’ *Les Bijoux indiscrets* (1748) του Denis Diderot (1713-1784), το σκανδαλώδες επιστολικό *Les Liaisons dangereuses* (1782) του Pierre Ambroise François Choderlos de Laclos (1741-1803), *Les 120 journées de Sodome ou l’école du libertinage* (1785) και *Justine ou les Malheurs de la vertu* (1791) του Donatien Alphonse François de Sade (1740-1814), *L’Anti-Justine ou les delices de l’amour* (1798) του Nicolas Edme Restif de La Bretonne (1734-1806), μεταξύ άλλων.

³⁸ Βλ. *Les Confessions* (1782) και το ημιτελές *Rêveries du promeneur solitaire (post mort. 1782)* του Jean-Jacques Rousseau (1712-1778).

διαφθορά των υψηλότερων κοινωνικών τάξεων της κοινωνίας μέσα στην οποία ζει και κινείται, καταθέτοντας, μέσω μιας ονειρικής-φανταστικής αφήγησης, τα δημοκρατικά και αντικληρικά του πιστεύω. Κρατώντας αποστάσεις από τις Αυλές της απολυταρχίας, δυτικής και ανατολικής, συγγράφει το έργο του για να διαβασθεί από ‘μερικούς φίλους’ —συντρόφους;— σε κάποιο καφέ ή λέσχη της ελληνικής κοινότητας ή ακόμη και στον χώρο του ίδιου του τυπογραφείου όπου τυπώνεται: με όχημα την σάτιρα και την παρωδία, ενθαρρυσμένος από τις ισχύουσες αρχές της ανεξιθρησκείας και της ελευθερίας του λόγου, αιτείται (και;) μέσω αυτού μια ελεύθερη κοινωνία με βαθιές αλλαγές στους πολιτικοκοινωνικούς θεσμούς, την εκπαίδευση και τη θρησκεία.

Η ανωνυμία του συγγράμματος συνάδει, εν πολλοίς, με το πνεύμα της εποχής: στα επαναστατικά —και προεπαναστατικά για τους Έλληνες— χρόνια, τα έντυπα βιβλία λειτουργούσαν κυρίως ως φορείς γνώσης αλλά και ως εκφραστές ποικίλων ριζοσπαστικών μηνυμάτων —κατά των θεσμών, παραδείγματος χάρη, και των αξιών της απολυταρχίας και υπέρ της ολοκληρωτικής απελευθέρωσης από τον σκοταδισμό—, γεγονός που δεν διέφευγε της προσοχής των λογοκριτών της αστυνομίας. Ευρωπαίοι και Οθωμανοί κρατικοί λειτουργοί αλλά και το ίδιο το Πατριαρχείο, θεωρώντας κάποια από τα τυπωμένα βιβλία επικίνδυνα ως μέσα διαμόρφωσης δημοκρατικής ή εθνικής συνείδησης, ανάγκαζαν συγγραφείς και εκδότες να τα εκδίδουν είτε ανώνυμα είτε με ψευδώνυμο προς αποφυγή χρονοβόρων τυπογραφικών περιπετειών, απαγόρευσης της έκδοσης από την λογοκρισία, φυλάκισης των συντελεστών, συγγραφέων ή εκδοτών, ακόμη και απέλασης από την αψβουργική επικράτεια στην περίπτωση, ενδεχομένως, της *Αληθούς Ιστορίας*. Βέβαια, για το εν λόγω έντυπο θα μπορούσε να ισχύει και το γεγονός πως αφού επρόκειτο για ένα ‘διασκεδαστικό’ κείμενο με αποδέκτες μόνο τους φίλους του συγγραφέα, ο τελευταίος δεν θα είχε θεωρήσει απαραίτητο να το υπογράψει μιας και πιθανά θα σκόπευε να τους το μοιράσει αυτοπροσώπως: αν, φυσικά, το ‘γράφω για τους φίλους μου’ δεν είναι απλά ένας περικειμενικός κοινός τόπος.

Με το τυπογραφικό εργαστήριο του Josef Baumeister και αργότερα των αδελφών Μαρκίδες Πούλιου συνεργάστηκαν πολλοί Έλληνες της διασποράς αλλά και της οθωμανοκρατούμενης Ελλάδας που συνέρρεαν στην κοσμοπολίτικη Βιέννη: οι ίδιοι οι Σιατιστινοί αδελφοί μαθήτευσαν σε αυτόν καθώς και στον μετέπειτα μεγάλο Έλληνα τυπογράφο Γεώργιο Βεντότη (1757-1795), ο οποίος εργαζόταν ήδη στο εν λόγω τυπογραφείο, ενώ Έλληνες λόγιοι και φοιτητές απασχολούνταν εκεί ως μεταφραστές, συντάκτες ή επιμελητές εκδόσεων.

Σημαντικό ρόλο στην ‘γέννηση’ της *Αληθούς Ιστορίας* διαδραμάτισε το προοδευτικό και φιλελεύθερο κλίμα που επικρατούσε στο τυπογραφείο των αδελφών Μαρκίδες Πούλιου, δύο εκ των πρώτων φίλων του Ρήγα Βελεστινλή στην Βιέννη. Από τις απαρχές ακόμη της φιλίας αυτής (1790), το τυπογραφείο μετατράπηκε σε έναν οικείο χώρο για τον εθνομάρτυρα ο οποίος ξεκίνησε από εκεί τις δράσεις του επαναστατικού του σχεδίου· εκεί τυπώθηκαν, λίγα χρόνια αργότερα και ερήμην της αυστριακής αστυνομίας, κάποια από τα επαναστατικά του έντυπα όταν παράλληλα ο ίδιος και οι σύντροφοί του σύχναζαν στα καφενεία και τις λέσχες της παροικίας και, μοιράζοντας κρυφά, από χέρι σε χέρι, χειρόγραφες προκηρύξεις και τραγουδώντας στις ιδιωτικές τους συγκεντρώσεις τον παράνομα τυπωμένο *Θούριο*, μετέδιδαν τον πόθο για ελευθερία και ευημερία του Γένους.

Η ελεύθερη έκδοση και κυκλοφορία πρωτοποριακών για τα νεοελληνικά γράμματα συγγραμμάτων από τα ελληνικά και βιεννέζικα τυπογραφεία, συνετέλεσε επίσης στην ‘γέννηση’ του τολμηρού πεζογραφήματος στο περιβάλλον αυτό· η μετάφραση, η εκδοτική επιμέλεια ή απλά η ανάγνωσή τους, λειτουργώντας ως πηγή έμπνευσης νεοτερικότητας και καθολικής ελευθερίας και ως πρότυπο λογοτεχνικής μίμησης, θα προσέφερε στον ανώνυμο συγγραφέα ένα ιδανικό μέσο εκτόνωσης των προσωπικών, δημοκρατικών και πατριωτικών του ανησυχιών. Λίγο πριν ξεκινήσει την επαναστατική του δράση, ο Ρήγας είχε εκδώσει στην Βιέννη δύο έργα του, την μετάφραση-διασκευή *Σχολείον των ντελικάτων ερασιών* (Βαουμείστερ/Μαρκίδες Πούλιου, 1790), ένα τολμηρό νεοτερικό πόνημα που εξέφραζε σε απλή γλώσσα τις ριζοσπαστικές ιδέες του Διαφωτισμού σχετικά με τη φυσική καταγωγή των παθών και της ηδονικής απόλαυσης· και το *Φυσικής Απάνθισμα* (Τράττνερ, 1790), ένα σύγγραμμα εκλαϊκευμένης επιστήμης που σκοπό του είχε την διάδοση των πρόσφατων γνώσεων στην Φυσική σε όσο το δυνατόν περισσότερα κοινωνικά στρώματα ώστε να καταπολεμηθεί η αμάθεια και έτσι η περαιτέρω παρακμή του Γένους.³⁹ Δύο χρόνια αργότερα, τυπώθηκε ανώνυμα από τον Γεώργιο Βεντότη η πρώτη αμιγώς νεοελληνική συλλογή ερωτικών διηγημάτων με τίτλο *Έρωτος αποτελέσματα* (1792).⁴⁰ το έργο αποδίδεται, σχεδόν με κάθε βεβαιότητα, στον

³⁹ Τα δύο συγγράμματα ήταν, κατά κάποιο τρόπο, παραφράσεις δύο προσφιλών αναγνωσμάτων στην Γαλλία της εποχής: της συλλογής διηγημάτων *Les Contemporaines, ou Aventures des plus jolies Femmes de l'âge présent* (Λειψία, 1780) του Nicolas-Edme Réstif de la Bretonne (1734-1806) το πρώτο, και της φημισμένης σειράς *Encyclopédie* των Denis Diderot (1713-1784) και Baptiste le Rond d'Alembert (1717-1783) το δεύτερο.

⁴⁰ Βλ. Mario Vitti, *I*** K***. Έρωτος αποτελέσματα. Ιστορίες ηθικοερωτικάί* (1792). 2η Έκδοση ενημερωμένη και συμπληρωμένη (Αθήνα: Οδυσσέας, 2009)· Tonnet, *Ιστορία του*

Κύπριο λόγιο Ιωάννη Καρατζά, φίλο και συνεργάτη του Ρήγα Βελεστινλή μέχρι τον μαρτυρικό τους θάνατο, και στον Ηπειρώτη Αθανάσιο Ψαλίδα.⁴¹

Μία ακόμη σημαντική πηγή από την οποία θα μπορούσε να έχει εμπνευσθεί ο ανώνυμος συγγραφέας τις πικάντικες περιγραφές της *Αληθούς Ιστορίας* είναι η πλούσια συλλογή τίτλων της ανθίζουσας τότε γαλλικής ερωτικής λογοτεχνίας που εμπορεύονταν οι αδελφοί Μαρκίδες Πούλιου. Σύμφωνα με την έκθεση του αυστριακού πρέσβη Merkelius (1797), τα βιβλία που ο Πού(μπ)λιος Μαρκίδες Πούλιος σκόπευε να διοχετεύσει στο Βουκουρέστι ήταν όλα γαλλικά, “δι’ ων εξαπλούται το δηλητήριο των νεογαλλικών πολιτικών και θρησκευτικών ιδεών και της γενικής φθοράς των ηθών”.⁴² εκτός από ελάχιστα βιβλία ιστορικού και πολιτικού περιεχομένου, τα υπόλοιπα ήταν ερωτικές νουβέλες και μυθιστορήματα με κάποια από αυτά να αγγίζουν τα όρια της πορνογραφίας: Abbé du Prat (ψευδώνυμο), *Vénus dans le cloître, ou la Religieuse en chemise* (1683)· Ανώνυμο, *Les amans cloitrés ou l’heureuse inconstance* (1763)· Jean-Louis Galtier (172;-1782), *Les Confessions de Mlle de Mainville, Desse de***, à la Ctesse de N***, son amie* (1768)· Cornélie Wouters,

Ελληνικού μυθιστορήματος, 88-93· Γιάννης Ξούριας, “Σύνθεση και δομή του Έρωτος αποτελέσματα”, Θανάσης Αγάθος, Χριστίνα Ντουνιά & Άννα Τζούμα (επιμ.), *Λογοτεχνικές διαδρομές. Ιστορία-Θεωρία-Κριτική. Μνήμη Βαγγέλη Αθανασόπουλου*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Νεοελληνικής Φιλολογίας, Αθήνα, Καστανιώτης (2016): 381-392· Ν. Μαυρέλος, “Αφιέρωση και «Προοίμιον» του Έρωτος Αποτελέσματα (1792): Εγκώμια στην Αρετή και τον Έρωτα με χρήση Λεξικού”, *КАФЕДРА ВІЗАНТИЙСЬКОЇ І НОВОГРЕЧЕСЬКОЇ ФІЛОΛΟΓІЇ*, 7 (2020): 137-156· Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *Η Νεοελληνική Αναγέννηση στα Γιάννενα*, 129-137· Ελένη Κουρμαντζή, “Το Έρωτος Αποτελέσματα... (Βιέννη 1792) και η πολιτική αλληγορία: Ιστορία Γ”, *Ελληνισμός και Βαλκάνια-αμφίδρομες σχέσεις: γλώσσα, ιστορία, λογοτεχνία, πολιτισμός (1453-2019)*, Πρακτικά 4ου Συνεδρίου των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών (Κομοτηνή, 22-24 Νοεμβρίου 2019), Βαρβούνης, Μανόλης Γ. & Κούγκουλος, Θανάσης (επιμ.), Συλλογική έκδοση: Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης & Παρατηρητής της Θράκης, (2022): 183-194, τόμ. Α’ μεταξύ άλλων.

⁴¹ Βλ. Στέση Αθήνη, “Ιωάννης Καρατζάς ο Κύπριος και Αθανάσιος Ψαλίδας. Τα αποτελέσματα μιας πιθανής συνεργασίας”, *Μολυβδοκοנדυλοπελεκητής*, 6 (1998-1999): [265]-271· Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, “Ιωάννης Καρατζάς ο Κύπριος και Αθανάσιος Ψαλίδας, ή ο έρωτας και τα αποτελέσματά του στη νεοελληνική λογοτεχνία του Διαφωτισμού”, *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου*, 31 (2005): 249-284· Γιώργος Κ. Μύαρης, “Ο λόγιος του νεοελληνικού Διαφωτισμού Ιωάννης Καρατζάς ο Κύπριος. Νέα δεδομένα και αιτούμενα της έρευνας”, *Δωδώνη*, 32/Γ (2003): 299-325 & “Νέα δεδομένα και ερευνητικά ζητούμενα για τον Ιωάννη Καρατζά, τον Κύπριο σύντροφο του Ρήγα”, *Υπέρεια*, Πρακτικά Δ’ Διεθνούς Συνεδρίου ‘Φεραί-Βελεστίνου-Ρήγας’ (Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, 2006, 709-736, τόμ. 4), μεταξύ άλλων.

⁴² Βλ. Λάιος, “Οι αδελφοί Πούλιου”, 263.

baroness de Vasse, (1737;-1802), *Les aveux d'une femme galante, ou lettres de Madame la Marquise de *** à Myladi Fanny Stapelton* (1783)· και Alessandro Cagliostro, conte (1743-1795), *Confessions du comte de C****. Avec l'histoire de ses voyages en Russie, Turquie, Italie, et dans les pyramides d'Egypte* (1787), μεταξύ πολλών άλλων του ίδιου λογοτεχνικού είδους.⁴³

Όσον αφορά στην αδιαμφισβήτητη επίδραση του Λουκιανού του Σαμοσατέα στον ανώνυμο συγγραφέα, εκτός του ότι θα μπορούσε να είχε διδαχθεί το έργο του κατά τις εγκύκλιες ή ανώτερες σπουδές του ως πρότυπο ηθικού φιλοσόφου και δεινού χρήστη της αττικής διαλέκτου, τα ίχνη του μεγάλου σατιρικού —αγαπητού συγγραφέα τόσο των δημοκρατικών όσο και των συντηρητικών λογίων κατά τον 18^ο αι.⁴⁴— εντοπίζονται σε διάφορες εκδόσεις του τυπογραφείου των Μαρκίδες Πούλιου. Η *Εφημερίς*, παραδείγματος χάρη, αν και αμιγώς ειδησεογραφικό έντυπο, φιλοξενούσε στις σελίδες της διάφορα λογοτεχνικά κείμενα, όπως επιγράμματα, σύντομα δοκίμια, ερωτικά, επαναστατικά, κλπ. στιχουργήματα καθώς και αρκετούς πολιτικοκοινωνικούς ‘νεκρικούς διαλόγους’ στο ύφος του Λουκιανού.⁴⁵ χαρακτηριστικό το *Ενύπνιον πολιτικόν* (*Εφημερίς*, 20/1/1794) και ο διάλογος ανάμεσα στον ίδιο τον Λουκιανό και τον Charles-François Lebrun (1739-1824) στο τέλος του οποίου παρατίθεται και η βιογραφία του Σαμοσατέα (*Εφημερίς*, 19/9/1794).

Ένας από τους νεαρούς συντάκτες της *Εφημερίδος* και επιμελητής εκδόσεων του τυπογραφείου, ο Αθανάσιος Ψαλίδας, εξέδωσε στους Μαρκίδες Πούλιου το πρώτο του σύγγραμμα· ο τίτλος του, *Αληθής Ευδαιμονία* (Εν Βιέννη της Αουστρίας, Εν τη Τυπογραφία Ιωσήφ του Βαουμαϊστέρου, 1791) και πρώτο του περικείμενο ένα επίγραμμα του Λουκιανού. Σε άλλο του πόνημα, λίγα χρόνια αργότερα —το σύντομο κείμενο *Καλοκινήματα, ήτοι Εγχειρίδιον κατά φθόνου και κατά της Λογικής του Ευγενίου* (Εν Βιέννη της Αουστρίας, [χ. εκδ.], 1795)—, αναφέρει: “όπου ο Τιμοκλής ο Στωικός εναντίον εις τον Δάμιν τον επικούρειον είπε μην ημπορώντας να του αποδώσει τον περί Προνοίας του Θεού λόγον, ως παρά τω Λουκιανώ φαίνεται” και παραθέτει απόσπασμα του διαλόγου ενώ παραπέμπει, σε υποσημείωση, στον διάλογο *Ζεύς τραγωδός* του

⁴³ Βλ. Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor* (București: Ministerului Instrucțiunii și ale Academiei Române, 1922, vol. XIX/1, 814-815)· Πατρινέλης, “Επικρίσεις για το κίνημα του Ρήγα”, 124-125.

⁴⁴ Βλ. Αθήνη & Ξούριας, *Νεοελληνική γραμματεία*, 122 & 237.

⁴⁵ Βλ. *Εφημερίς*, 6/4/1792· *Εφημερίς*, 17/1/1794, *Εφημερίς*, 5/12/1794, κλπ.

Λουκιανού.⁴⁶ Η υποσημείωση, που παραπέμπει στα *Λουκιανού Σαμοσατέως Άπαντα* των ελληνοιστών Tiberius Hemsterhuis (1685-1766) και Johann Matthias Gesner (1691-1761), επιτρέπει την υπόθεση πως ο Ηπειρώτης λόγιος όχι μόνο κατείχε —ή είχε δανεισθεί— την δίγλωσση αυτή έκδοση αλλά και είχε εντυφώσει σε αυτήν.

Εικάζοντας πάντα και χωρίς την πλήρη υποστήριξη των τυπογραφικών ευρημάτων —με μεγαλύτερη υποστήριξη όμως από τα εξωκειμενικά δεδομένα που αναλύονται στο επόμενο κεφάλαιο—, θεωρώ πως ο ανώνυμος συγγραφέας της *Αληθούς Ιστορίας* είναι ένας από τους πολλούς νεαρούς και ενθουσιώδεις συνεργάτες του τυπογραφείου των αδελφών Μαρκίδες Πούλιου· εμπνευσμένος από την μετάφραση, την επιμέλεια ή την διόρθωση των έργων που επέλεξαν να εκδώσουν ή να εμπορευτούν οι ελευθερόφρονες αδελφοί Μαρκίδες Πούλιου και εμποτισμένος από την περιρρέουσα επαναστατική ατμόσφαιρα της ελληνικής παροικίας της Βιέννης, κάνει τα πρώτα του ερασιτεχνικά βήματα ως συγγραφέας αφηγηματικής πεζογραφίας δίνοντας φωνή, και με τον τρόπο αυτό, στις έντονα δημοκρατικές πεποιθήσεις και ανησυχίες του.

⁴⁶ Βλ. Αθανάσιος Ψαλίδας, *Καλοκινήματα, ήτοι Εγχειρίδιον κατά φθόνου και κατά της Λογικής του Ευγενίου* (Βιέννη: [χ. εκδ.], 1795, 13-14)· “[Υποσημείωση:] (α) Λουκ. εν τω Ζεύς τραγωδός Τόμ. Β’ σελ. 700. εκδ. Αμστελοδάμ” (Ψαλίδας, *Καλοκινήματα, ήτοι Εγχειρίδιον*, 13). Πρόκειται για την σελίδα 700 του 2^{ου} τόμου της τρίτομης έκδοσης των ελληνοιστών Tiberius Hemsterhuis και Johann Matthias Gesner, *Λουκιανού Σαμοσατέως Άπαντα. Luciani Samosatensis Opera* (Amstelodami: Sumptibus Jacobi Wetstenii, 1743).

Ο ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ· ΚΑΠΟΙΕΣ ΕΙΚΑΣΙΕΣ

Έχουν διατυπωθεί, κατά καιρούς, διάφορες υποθέσεις σχετικά με την ταυτότητα του ανώνυμου συγγραφέα της *Αληθούς Ιστορίας* χωρίς όμως να έχει τελεσφορήσει καμία μέχρι σήμερα. Από την πρόδρομη ανακοίνωσή του ακόμη, ο Κ. Θ. Δημαράς δήλωνε πως: “Αδύνατον μου είναι αυτήν την ώρα να προτείνω ένα όνομα για τον ανωνυμογράφο”, ενώ, παράλληλα, επιχειρούσε να σκιαγραφήσει το προφίλ του με βάση κάποιες ενδοκειμενικές ενδείξεις:

“Η παιδεία του είναι γαλλική: μιμείται τον Lesage και έχει υπαινιγμούς πολύ συγκεκριμένους σε περισσότερα από ένα έργα του Βολταίρου. [...] ο ανώνυμος γνωρίζει την μολδαβική [...] φαίνεται να γνωρίζει μαθηματικά ανώτερα από εκείνα τα οποία μπορούσε κανείς τότε να διδαχθεί στην ελληνική Ανατολή. “[Υποσημείωση:] Δύσκολο όμως φαίνεται (χωρίς τούτο να αποκλείεται εντελώς) να μην πρόκειται είτε για Έλληνα είτε για ξένον εξελληνισμένο από γλωσσικήν άποψη: φανερό είναι ότι κοινωνικά κινείται μέσα σε κύκλον ελληνικό μάλλον παρά μολδαβικό. Αν ένας Γάλλος ήξερε με αρκετήν άνεση ελληνικά, για να μπορεί να γράψει ένα τέτοιο κείμενο, θα ήταν επόμενο από κάπου να τον εγνωρίζαμε. [...] Πάντως δεν αποκλείεται να εξούσαν στο Ιάσιο λόγιοι με υψηλή μαθηματική κατάρτιση, παράδειγμα ο ίδιος ο Φιλιππίδης αλλά και ο Μοισιόδακας”⁴⁷.

Χρόνια αργότερα, το 1995, η Lia Brad-Chisakof προτείνει ως συγγραφέα της *Αληθούς Ιστορίας* τον λόγιο ιεροδιάκονο Γρηγόριο Κωνσταντά (1758-1844) απαριθμώντας μια σειρά από ικανοποιητικώς πειστικά επιχειρήματα:

“On oserait proposer la figure de Grégorios Konstandas. Son éducation coïncide assez bien avec celle de l’anonyme. S’il est sûr qu’il ait vécu à Vienne et en Allemagne (où il a appris des mathématiques !), et qu’il soit passé par Trieste, son instruction italienne pourrait lui venir par son maître Kafsokalyvitis né à Patras et qui avait étudié à Constantinople où l’on sait que l’italien était bien connu [...] On sait que Konstandas a refusé un poste à Iași, comme on sait de même que son successeur à l’Académie de Bucarest a été Lambros Fotiadès. Mentionnons en passant son amitié avec Philippidès, son collaborateur à la *Géographie Nouvelle*, une personnalité que l’anonyme loue ouvertement. Si notre

⁴⁷ Βλ. Δημαράς, “Ο Ανώνυμος του 1789”, 29-30· Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 42-43, 412 & 415-416.

hypothèse se soutient, elle serait, naturellement, un bon point de départ pour une étude que nous espérons écrire un jour”.⁴⁸

Πολλοί από τους μετέπειτα μελετητές του ανώνυμου έργου ενστερνίζονται, λιγότερο ή περισσότερο, την θεωρία της Brad-Chisakof προσθέτοντας σταδιακά και άλλα ονόματα πιθανών συγγραφέων· ο Γιώργος Κεχαγιόγλου, παραδείγματος χάρη, αναφέρεται σε αυτήν στις δύο μεγάλες πεζογραφικές ανθολογίες του, το 1999 και το 2001, σχολιάζοντας στην τελευταία:

“το ανώνυμο (ή, στην πραγματικότητα, ψευδώνυμο) αυτό κείμενο έχει αποδοθεί πρόσφατα, με όχι εντελώς ευκαταφρόνητα, αλλά γεωγραφικά κυρίως επιχειρήματα, στον γνωστό προοδευτικό πηλιορείτη ιεροδιάκονο και υποστηρικτή της δημώδους γλώσσας Γρηγόριο Κωνσταντά [...] η αλήθεια είναι πως παραμένει άλυτο το πρόβλημα της ταυτότητας του αυτοσυστηνόμενου με το ‘επίθετον’ Αδιαφορώ συγγραφέα (ανάμεσα σε άλλους, π.χ., έχει προταθεί ο Αθανάσιος Ψαλίδας [...] ή κάποιος από τους ριζοσπαστικούς ομοϊδεάτες του και αντιπάλους του Ε. Βούλγαρη· θα μπορούσε να προσθέσει κανείς και τον βολτερικό ‘αθειστή’ Χριστόδουλο Παμπλέκη ή κάποιον του κύκλου του”.⁴⁹

Η Ελένη Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου υποστηρίζει, το 2007, πως “η *Αληθής Ιστορία* μπορεί να αποδοθεί με μεγάλες πιθανότητες στον Ψαλίδα”,⁵⁰ ενώ, το 2010, η Στέση Αθήνη κάνει εκτενή αναφορά στο θέμα της πατρότητας του σατιρικού πεζογραφήματος προσθέτοντας στην εν λόγω έρευνα μία σειρά από πολύ ενδιαφέροντες συλλογισμούς:

“Σε ό,τι αφορά την πατρότητα του κειμένου, πρόσφατες εικασίες την απέδωσαν στον εκδότη των *Φιλοθέου Παρέργων* Γρηγόριο Κωνσταντά, ο οποίος είχε μαθητεύσει στο Άγιον Όρος, είχε γνωρίσει την πραγματικότητα των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών (1780-1788), αλλά και της Βιέννης και της Πάδοβας· επίσης, είχε αποκτήσει ανώτερες μαθηματικές γνώσεις, απαραίτητες για την σύνθεση της τελικής κρυπτογραφικής αριθμητικής πράξης [...]. Ωστόσο, οι εμπειρίες αυτές δεν ήταν μοναδικές την εποχή εκείνη, και έτσι δεν μπορούν να αποκλειστούν και άλλοι ‘ανήσυχοι’ ή ‘αθυρόστομοι’ λόγιοι που ακολούθησαν ανάλογες οι παρεμφερείς διαδρομές (Αθανάσιος Ψαλίδας,

⁴⁸ Βλ. Lia Brad-Chisakof, “Un portrait robot de *L’Anonyme de 1789*”, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 11 (1995): 99-117, 106-107.

⁴⁹ Βλ. Γιώργος Κεχαγιόγλου, “Γρηγόριος Κωνσταντάς”, *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο: 15ος αιώνας-1830* (Αθήνα: Σοκόλης, 1999, 46-58, 50, τόμ. Β’ 2)· Γιώργος Κεχαγιόγλου, *Πεζογραφική Ανθολογία*, 777-778.

⁵⁰ Βλ. Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *Η Νεοελληνική Αναγέννηση στα Γιάννενα*, 149.

Χριστόδουλος Παμπλέκης, κ. ά.) [...] θα μπορούσε να έχει κάποια θέση και η φωνή του ‘ελλογιμωτάτου’ σκιαθίτη Επιφανίου-Στέφανου Δημητριάδη”.⁵¹

Ανάμεσα στα μελετήματα των τελευταίων χρόνων που κάνουν επίσης αναφορά στην πατρότητα της *Αληθούς Ιστορίας* συγκαταλέγονται: η μονογραφία του Νίκου Μαυρέλου *Η επαρχία της Ανυπάρκτου* (2016), όπου ο μελετητής συνοψίζει τις μέχρι τότε υπάρχουσες θεωρίες δηλώνοντας και ο ίδιος πως “ένα από τα πρόσωπα-κλειδιά [...] το έργο του οποίου πιθανώς επηρέασε και τον ανώνυμο συγγραφέα του κειμένου μας, αν δεν ταυτίζεται με αυτόν, είναι ο Χριστόδουλος Παμπλέκης”.⁵² η εισήγηση του Διονυσίου Μαρούλη (2020) που πληροφορεί πως “Έχουν προταθεί διάφορα πρόσωπα για την αληθινή ταυτότητα του συγγραφέα όπως οι Δ. Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς, Στ. Δημητριάδης, Χρ. Παμπλέκης, χωρίς οριστική κατάληξη”.⁵³ το άρθρο του Νίκου Μαυρέλου (2021) που επιβεβαιώνει πως, πέντε δεκαετίες μετά την παρουσίασή της στην ερευνητική κοινότητα, η *Αληθής Ιστορία* παραμένει μέχρι σήμερα ανώνυμη:

“Οι μελετητές έχουν κατά καιρούς αποδώσει το έργο σε διάφορους συγγραφείς, όπως συνοψίζω στη μελέτη μου για το έργο, με πολλές ενδοκειμενικές ενδείξεις για το πρόσωπο του Χριστόδουλου Παμπλέκη. Το έργο του Ακαρνάνα κυκλοφορεί τα ίδια χρόνια με την *Αληθή Ιστορία* [...]. Ωστόσο, οι περισσότεροι μελετητές συμφωνούν πως δεν μπορεί κανείς να απομακρυνθεί από την ομάδα των διαφωτιστών λογίων που είχαν γνώσεις όχι μόνο της δυτικής λογοτεχνικής παραγωγής της εποχής τους, αλλά και γνώσεις γεωγραφίας, μαθηματικών και κυρίως της φιλοσοφίας, ή και της βυζαντινής και μεταβυζαντινής πεζογραφικής παράδοσης (εκκλησιαστικής και μη)”.⁵⁴

⁵¹ Βλ. Στέση Αθήνη, *Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας 1700-1830* (Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών (ΕΙΕ), Βιβλιοθήκη Ιστορίας των Ιδεών-7, 2010, 91-92).

⁵² Βλ. Νίκος Μαυρέλος, *“Η Επαρχία της Ανυπάρκτου”. Είδη, Διακείμενα, Γλώσσα και Νεοτερική Ιδεολογία στην Αληθή Ιστορία (“Ανώνυμος του 1789”)* (Αθήνα: Σοκόλης, 2016, 18).

⁵³ Βλ. Διονύσιος Μαρούλης, *“Αληθής Ιστορία: Ξετυλίγοντας το νήμα της ελληνικής νεωτερικής πεζογραφίας”*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Φιλολογίας, Κρατικό Πανεπιστήμιο Κουμπάν/Κράσνονταρ, Ρωσία, 19-22/05/2020 (2020): 332-338, 333.

⁵⁴ Βλ. Νίκος Μαυρέλος, *“Η ‘ευωδία της αδικίας’: η κοινωνική πλευρά των επαναστατικών τάσεων στον λεγόμενο ‘Ανώνυμο του 1789’”*, *Ηλεκτρονικό περιοδικό Χάρτης “Αφιέρωμα στο 1821”* (15 Σεπτεμβρίου 2021), 33, [χ. σ.].

Πολύ πρόσφατη είναι η μονογραφία του Άγγελου Σιμωνετάτου *Οι Ανωνυμογράφοι του Ελληνικού Διαφωτισμού* (2022) όπου εκτιμάται, με μεγάλη βεβαιότητα, πως ο ανώνυμος συγγραφέας είναι ο Ιώσηπος Μοισιόδακας.⁵⁵

Από ό,τι συνεπάγεται μέχρι τώρα, τα ονόματα που επαναλαμβάνονται περισσότερο στον κατάλογο με τους πιθανούς συγγραφείς του τολμηρού πεζογραφήματος είναι αυτά του Ηπειρώτη εθνοδιδάσκαλου Αθανάσιου Ψαλίδα (1767-1829) και του Ακαρνάνα Χριστόδουλου Παμπλέκη (1733-1793), δύο σημαντικών μορφών του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ελπίζοντας πάντα στην εύρεση νεότερων και αδιάσειστων στοιχείων σχετικών με την ταυτότητα του ανώνυμου συγγραφέα, επιχειρείται μια πρώτη περιγραφή αυτής βασισμένη αποκλειστικά και μόνο στην “Είδησιν” —ίσως το μοναδικό ‘αληθές’ κείμενο του όλου συγγράμματος— και στην ερμηνεία συγκεκριμένων ενδοκειμενικών δεδομένων· σκιαγραφείται έτσι η προσωπικότητα που ξεπροβάλλει, σελίδα την σελίδα, μέσα από το ίδιο το κείμενο. Στην συνέχεια, συνδυάζοντας τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας αυτής με πολλά και ενδιαφέροντα εξωκειμενικά δεδομένα, προτείνεται, επιστρέφοντας και πάλι στην σφαίρα των εικασιών, ένα ονοματεπώνυμο για τον ανώνυμο συγγραφέα.

Σύμφωνα με την “Είδησιν”, λοιπόν, ο ‘συγγράψας’ —και όχι η ‘συγγράψασα’,⁵⁶ προσθέτω— συνέθεσε, με άφθονη πειρακτική διάθεση, ένα καυστικό σατιρικό κείμενο το οποίο επιθυμούσε να μοιρασθεί μόνο με τους φίλους του, πιθανά σε κάποιο καφέ, λέσχη ή φιλολογικό σαλόνι της εποχής· προφανώς είχε διανείμει σε όλους χειρόγραφα αντίγραφα του έργου του, ένα εκ των οποίων κατέληξε στο τυπογραφείο χωρίς την άδειά του. Ο ίδιος συγγραφέας είχε καταγράψει και μια σειρά από σκέψεις του σχετικά με το δοκίμιο *Περί Ανεξιθρησκείας* του Ευγένιου Βούλγαρη (1716-1806), τις οποίες επίσης μοιράστηκε με έναν τουλάχιστον από τους φίλους του και οι οποίες επίσης δημοσιεύθηκαν χωρίς την άδειά του. Πολύ πιθανά, ο ανώνυμος δημιουργός των δύο αυτών έργων δεν τα υπέγραψε ποτέ γιατί τα πρόσφερε ο ίδιος προσωπικά στους φίλους του. Αν δεν ισχύει αυτή η υπόθεση, τότε μπορεί να θεωρηθεί πως επέλεξε συνειδητά την ανωνυμία για να προστατεύσει τον εαυτό του από τις διάφορες ‘κακοτοπιές’ των δύσκολων εκείνων προεπαναστατικών ημερών· από την άλλη πλευρά, βέβαια, δηλώνει ευθαρσώς

⁵⁵ Βλ. Άγγελος Σιμωνετάτος, *Οι Ανωνυμογράφοι του Ελληνικού Διαφωτισμού και η Επανάσταση του 1821* (Αθήνα: Mediterra Books, 2022, 77-81 & 91-100).

⁵⁶ Οι γυναίκες της πλούσιας αστικής τάξης στην Γαλλία του Διαφωτισμού ασκούσαν μεγάλη επιρροή στα φιλολογικά σαλόνια συμβάλλοντας δραστικά στην διάδοση και μετέπειτα επιτυχία της πεζογραφίας και ιδιαίτερα του μυθιστορήματος· δεν θα ήταν εντελώς απίθανο, λοιπόν, κάποιος από τους ανώνυμους συγγραφείς της περιόδου να ήταν γένους θηλυκού.

πως του είναι αδιάφορη η κριτική των αναγνωστών του, ακόμη και τα αρνητικά σχόλια ή και οι κατηγορίες τους που θα μπορούσαν, όντως, να τον οδηγήσουν σε δυσάρεστες καταστάσεις. Ένα ακόμη στοιχείο που προκύπτει από την “Είδησιν”, είναι η ελληνική καταγωγή του ‘τυπογράφου’, χωρίς αμφιβολία *alter ego* του ανώνυμου συγγραφέα.⁵⁷

Τα πρώτα, λοιπόν, χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του Ανωνύμου θα μπορούσαν να συνοψιστούν στα εξής: Έλληνας, με κριτικό πνεύμα και αίσθηση του χιούμορ, κοινωνικός —έχει έμπιστους φίλους με τους οποίους διασκεδάζει και μοιράζεται προσωπικούς συλλογισμούς και πεποιθήσεις—, κοσμικός και όχι κληρικός κατά πάσα πιθανότητα, φιλαναγνώστης, με έμφυτη κλίση στην καταγραφή των σκέψεων και ιδεών του. Έχοντας διαβάσει το δοκίμιο του Ευγένιου Βούλγαρη —και πιθανά και το *Traité sur la tolérance* (1767) του ίδιου του Βολταίρου (1694-1778)—, επεξεργάζεται το ανάγνωσμα και καταγράφει τα δημοκρατικά συναισθήματά του σε ένα δικό του ‘δοκίμιο’ καθώς και σε ένα δηκτικό κείμενο που σκοπεύει να διαβάσει και να σχολιάσει μόνο με τους φίλους του. Στο σημείο αυτό πρέπει να τονισθεί, βέβαια, πως αν η συγκεκριμένη ‘είδηση’ είναι απλά ένα αφηγηματικό τέχνασμα του συγγραφέα, τότε ενδεχομένως κανένα από τα παραπάνω στοιχεία να μην ανταποκρίνεται στην αλήθεια.

Όσον αφορά στις υπόλοιπες ενδοκειμενικές ενδείξεις, προκύπτουν επίσης πολλά και ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Ο Έλληνας δημιουργός της *Αληθούς Ιστορίας* είναι σαφώς γνώστης της ελληνικής γλώσσας, τα πολλαπλά ορθογραφικά λάθη, όμως, καθώς και η γλωσσική και συντακτική ακαταστασία σε αρκετά σημεία του κειμένου γεννούν εύλογες αμφιβολίες σχετικά με το αν και κατά πόσο την χρησιμοποιούσε στην καθημερινή του ζωή ή για το αν και κατά πόσο τελικά είχε εντρυφήσει σε αυτήν· πιθανότατα, όμως, πρόκειται για εσκεμμένη αισθητική επιλογή ενός ένθερμου υποστηρικτή της δημόσιας γλώσσας και θιασώτη της φωνητικής γραφής («μονοφωνικής» κατά Κουρμαντζή) στην οποία η γλώσσα γράφεται και διαβάζεται όπως ακριβώς προφέρεται. Εκτός από την μητρική ελληνική, ο συγγραφέας εμπλουτίζει το κείμενό του με κάποιους ξενόγλωσσους στίχους, λέξεις και εκφράσεις· η πολυγλωσσία είναι ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά των Φαναριωτών και των Ελλήνων της διασποράς, ακόμη και σε αυτό το πεδίο, όμως, ο άγνωστος δημιουργός δεν ξεχωρίζει ιδιαίτερα. Είναι γεγονός, βέβαια, πως πρόκειται για

⁵⁷ Βλ. “εις το Γένος μας” (*Αληθής Ιστορία*, [3]). Η ελληνική καταγωγή του τυπογράφου-συγγραφέα επιβεβαιώνεται, στην συνέχεια, και στο ‘πριβιλέγιον’: “δίδομεν την άδειαν εις αυτόν τον γκιαούρ” (*Αληθής Ιστορία*, [4]).

ένα αρκετά ακατέργαστο λογοτεχνικά κείμενο —με έντονη την σφραγίδα του πρόχειρου γραπτού που απευθύνεται σε ένα πολύ συγκεκριμένο κύκλο αναγνωστών και πιθανώς χωρίς κάποια εκδοτική φιλοδοξία— και ίσως να μην είναι το πλέον κατάλληλο για να κριθεί, από αυτό, το εύρος της λογιότητας του Ανωνύμου.⁵⁸

Η λογιότητα αυτή ενισχύεται θεαματικά από τον κατάλογο των αναγνωσμάτων του συγγραφέα, όπως αυτός προκύπτει από τις άμεσες αναφορές του κειμένου και από τους διακειμενικούς διαλόγους που αναπτύσσονται σε αυτό. Από το ίδιο το κείμενο, λοιπόν, προκύπτει πως γνωρίζει τουλάχιστον δύο από τα Λειτουργικά βιβλία της Χριστιανικής πίστης, το *Ψαλτήριο* και τον *Απόστολο*, καθώς επίσης τα *Παραμύθια της Χαλιμάς*, κάποιους στίχους από την συλλογή διηγημάτων *Epreuves Du Sentiment* (1776, vol. IV) του François-Thomas-Marie de Baculard d'Arnaud (1718-1805),⁵⁹ τον Αριστοτέλη, τον Ανακρέοντα, τον Όμηρο και το *Ανθολόγιο*: από τους δε διακειμενικούς διαλόγους που ανιχνεύονται σε αυτό, συμπεραίνεται πως γνωρίζει σε ικανοποιητικό βαθμό έργα και συγγραφείς της ελληνικής αλλά και της ευρωπαϊκής, γαλλικής ως επί το πλείστον, γραμματείας.

Με την επισταμένη μελέτη της γλώσσας του κειμένου έγινε μια προσπάθεια εντοπισμού του τόπου καταγωγής του Ανωνύμου —Κωνσταντινούπολη/Φανάρι, Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, ελληνικές παροικίες ή λοιπή οθωμανοκρατούμενη Ελλάδα;—, όμως τα δεδομένα που έχουν προκύψει δεν οδηγούν με ασφάλεια σε κάποια συγκεκριμένη διάλεκτο ή τοπικό ιδίωμα: η *Αληθής Ιστορία* συγγράφηκε στην ζωντανή δημόδη γλώσσα που χρησιμοποιούσε ο μέσος Έλληνας λόγιος καθ' όλη την διάρκεια του 18^{ου} αι., ο οποίος ταξίδευε συχνά προς αναζήτηση οικονομικής ή/και πνευματικής στέγης διαμένοντας για μεγάλα χρονικά διαστήματα στις διάφορες ελληνικές κοινότητες σε Δύση και Ανατολή. Υποστηρικτής της δημόδους γλώσσας, λοιπόν, ο Ανώνυμος —τουλάχιστον όσον αφορά στην *Αληθή Ιστορία* ίσως να έχει συγγράψει και σε αρχαϊζουσα γλώσσα—, την οποία διανθίζει με ελάχιστες ντοπιολαλιές, κάποια απομεινάρια καθαρεύουσας και αρκετές ξενόφερτες λέξεις και δάνεια. Οι ξένες γλώσσες που χρησιμοποιεί είναι, πρωτίστως, η ιταλική και

⁵⁸ Βλ. “Γραμμένο σε αδέξια πρόζα [...] την οποία βρίσκουμε τόσο ανώμαλη ώστε να μη μπορούμε καν να βεβαιωθούμε αν είναι γραμμένη από συγγραφέα που είχε μητρική του γλώσσα την ελληνική” (Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 42).

⁵⁹ Βλ. Γιώργος Κεχαγιόγλου, “Αχρηστοί φιλόλογοι και μικροκυματάδες γκουγκλιστές: οι γαλλόγλωσσοι ‘στίχοι’ της Αληθούς ιστορίας (‘Ανώνυμου του 1789’) και του *Τα κατά Κλεάνθη και Αβροκόμην...* (1801) του Κωνσταντίνου Μάνου”, *Μικροφιλολογικά*, 50 (2021): 3-8, 3-5.

η τουρκική οι οποίες καταλαμβάνουν, σχεδόν ισομερώς, το μεγαλύτερο μέρος της ξενόγλωσσης παρουσίας στο κείμενο· ακολουθούν, σε μικρότερο και επίσης σχεδόν ισομερώς, η γαλλική και η ρουμανική· τέλος, καταγράφονται κάποιες σκόρπιες λέξεις στην γερμανική. Από την μελέτη αυτών, προκύπτει πως ο Ανώνυμος χειρίζεται με άνεση την ιταλική, την γαλλική και την τουρκική γλώσσα ενώ, αντίθετα, η γεμάτη ορθογραφικά, συντακτικά και φωνολογικά λάθη χρήση της ρουμανικής οδηγεί στην σκέψη πως δεν την έχει διδαχθεί ποτέ αλλά την γνωρίζει μόνο εξ ακοής.

Προσθέτω εδώ μια άλλη ενδοκειμενική πληροφόρηση που θα μπορούσε να έχει άμεση σχέση με τον τόπο καταγωγής του συγγραφέα. Πρόκειται για τις κεκαλυμμένες αναφορές στην πόλη του Ιασίου και την Μολδαβία που, όπως φαίνεται, γνωρίζει καλά. Και σε αυτήν την περίπτωση όμως —όπως συμβαίνει συχνά με δεδομένα της *Αληθούς Ιστορίας* που επιδέχονται πολλαπλές ερμηνείες—, ούτε η πολυγλωσσία αλλά ούτε και η οικειότητα με τις γειτονίες του Ιασίου και την Μολδαβία πιστοποιούν, με κάθε βεβαιότητα, μια κωνσταντινουπολίτικη/φαναριώτικη καταγωγή του Ανωνύμου· η πρώτη δεν αποτελούσε αποκλειστικό προνόμιο των Φαναριωτών, ενώ την δεύτερη θα μπορούσε να την έχει αποκτήσει σε κάποιο πολυήμερο ταξίδι του στην πόλη ή κατά την μακρόχρονη (;) διαμονή του σε κάποια από τις ηγεμονικές αυλές.

Σύμφωνα, λοιπόν, με όλους τους παραπάνω συνειρμούς —που προκύπτουν, υπενθυμίζω, αποκλειστικά και μόνο από την μελέτη του κειμένου—, ο ανώνυμος συγγραφέας της *Αληθούς Ιστορίας* είναι Έλληνας, λόγιος (;), πολύγλωσσος, φιλαναγνώστης, κοινωνικός, με οξύ κριτικό και σατιρικό πνεύμα, έφεση στην συγγραφή, λαϊκός κατά πάσα πιθανότητα και όχι κληρικός, εξοικειωμένος με τις ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και εν δυνάμει αντίπαλος του Ευγένιου Βούλγαρη, χαρακτηριστικά όλα που σκιαγραφούν, είναι γεγονός, την προσωπικότητα πολλών Ελλήνων λογίων του πεφωτισμένου αιώνα. Καταθέτω, στην συνέχεια, μια σειρά από δεδομένα, υπολογισμούς και ερμηνείες που συμφωνούν, ως επί το πλείστον, με την σκιαγραφημένη προσωπικότητα του κειμένου και που με οδηγούν στο συμπέρασμα πως το τολμηρό σατιρικό πεζογράφημα *Αληθής Ιστορία* είναι πάρεργο του νεαρού Ηπειρώτη φοιτητή, μεταφραστή, επιμελητή εκδόσεων και νεόκοπου συγγραφέα Αθανάσιου Ψαλίδα.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΨΑΛΙΔΑΣ,
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ ΤΗΣ *ΑΛΗΘΟΥΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ*

Ο Αθανάσιος Ψαλίδας, γιος του Γιαννιώτη μεγαλέμπορου Πέτρου Ψαλίδα που δραστηριοποιούνταν στην Μολδοβλαχία και τη Ρωσία, γεννήθηκε στα Ιωάννινα το 1767. Παρακολούθησε εγκύκλιες σπουδές στην Σχολή των Μπαλάνων στην γενέτειρα πόλη και το 1785, σε ηλικία μόλις 18 ετών, μετέβη στην Νίζνα (τσαρική Ρωσία), πόλη όπου ήκμαζε σημαντική ελληνική εμπορική κοινότητα, για να αναλάβει καθήκοντα στην οικογενειακή επιχείρηση κοντά στους αδελφούς του που κατοικούσαν ήδη εκεί· ο μεγαλύτερος εξ αυτών, όμως, ο Μιχαήλ Ψαλίδας, τον ενέγραψε στην Ιερατική Σχολή της Πολτάβα—ιεροδιδασκαλείο που είχε ιδρύσει το 1776 ο επίσκοπος Ευγένιος Βούλγαρης—αναλαμβάνοντας ο ίδιος τα έξοδα της διετούς φοίτησης (1785-1787). Μήνες μετά το πέρας των σπουδών στην Νίζνα, τον Οκτώβριο του 1787, ο εικοσάχρονος Ψαλίδας βρίσκεται στην Βιέννη ως παιδαγωγός του βαρώνου Θεοχάρη Κεφαλά, γιου του Θεσσαλού μεγαλέμπορου Ολυμπίου Κεφαλά, πόλη όπου θα διαμείνει για τα επόμενα οκτώ χρόνια (1787-1795)· με την οικονομική υποστήριξη της εύπορης οικογένειάς του πάντα, συνεχίζει τις σπουδές του στην Ακαδημία της Βιέννης όπου παρακολουθεί μαθήματα Ιατρικής, Φιλοσοφίας, Ελληνικής και Λατινικής Φιλολογίας, Φυσικομαθηματικών και Φυσικής Πειραματικής καθώς και ξένων γλωσσών—ιταλικά, γαλλικά και γερμανικά—και αναπτύσσει πλούσια συγγραφική και εκδοτική δραστηριότητα. Το 1793 συλλαμβάνεται από την αυστριακή αστυνομία και ανακρίνεται ως ύποπτος φιλελεύθερων και φιλογαλλικών απόψεων όμως, αρνούμενος τις κατηγορίες, αφήνεται ελεύθερος· δύο χρόνια αργότερα, το 1795, αποφασίζει να εγκαταλείψει την Βιέννη και να επιστρέψει στην υπόδουλη Ελλάδα και τα Ιωάννινα όπου, τις επόμενες δεκαετίες, εργάστηκε με πάθος για την εκπαίδευση και διαφώτιση των Ελλήνων και την απελευθέρωσή τους από τον οθωμανικό ζυγό.⁶⁰

⁶⁰ Βλ. Λεάνδρος Ι. Βρανούσης, “Αθανάσιος Ψαλίδας, Ο Διδάσκαλος του Γένους (1767-1829), Ο Πατριώτης-Ο Πολιτικός-Ο Αγωνιστής”, *Ηπειρωτική Εστία*, 4-5 (1952): 331-470· Παναγιώτης Νούτσος, “Ο νεαρός Ψαλίδας και η φιλοσοφία του γαλλικού Διαφωτισμού”, *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 23 (1981): 187-214· Λάμπρος Μάλαμας, *Ψαλίδας. Ο κορυφαίος εθνοδάσκαλος (1767-1829)* ([χ. π.], Ελεύθερο Πνεύμα, 1986)· Κώστας Θ. Πέτσιος, “Σύμμικτα περί Αθανασίου Ψαλίδα με βάση το αρχείο του”, *Ο Ερασιστής*, 24 (2001): 202-206, 202-205· Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *Η Νεοελληνική Αναγέννηση στα Γιάννενα*, 111-194, μεταξύ άλλων.

Από το σύντομο αυτό βιογραφικό σημείωμα, που καταγράφει αποκλειστικά τις διαδρομές της ζωής του λόγιου Αθανάσιου Ψαλίδα που αφορούν στην έρευνα αυτή, εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαμονή του στην Βιέννη όπου, παράλληλα με τις ακαδημαϊκές του σπουδές, εργάζεται ως μεταφραστής και επιμελητής εκδόσεων —σε ένα από τα πρώτα τυπογραφεία της αυστριακής πρωτεύουσας που εκτυπώνουν ελληνικά βιβλία, αυτό των αδερφών Μαρκίδες Πούλιου⁶¹—, συγγράφει και εκδίδει πολλά από τα έργα του. Αντιπαραβάλλω, στην συνέχεια, ένα προς ένα, τα χαρακτηριστικά του ανώνυμου συγγραφέα όπως προέκυψαν από την μελέτη του εντύπου σπαράγματος με συγκεκριμένα εργοβιογραφικά στοιχεία του Αθανάσιου Ψαλίδα που, θεωρώ, ενισχύουν θεαματικά την άποψη πως ο Γιαννιώτης διανοούμενος είναι ο συγγραφέας της *Αληθούς Ιστορίας*.

α). “Έλληνας, λόγιος (;), πολύγλωσσος, φιλαναγνώστης”. Ο Αθανάσιος Ψαλίδας είναι Έλληνας από τα Ιωάννινα ο οποίος κατοικεί στην Βιέννη κατά την οκταετία 1787-1795, διάστημα που εμπεριέχει τα πιθανά χρονικά όρια συγγραφής της *Αληθούς Ιστορίας* και εκτύπωσής της σε ένα από τα ελληνικά τυπογραφεία της πόλης (ανάμεσα στα έτη 1792-1794). Ο νεαρός Ψαλίδας, προερχόμενος από εύπορη οικογένεια Ελλήνων εμπόρων της Ηπείρου, φθάνει στην αψβουργική πρωτεύουσα σε ηλικία 20-21 ετών· κινείται στους κύκλους της ανθηρής ελληνικής παροικίας, που αποτελείται κυρίως από Έλληνες εμπόρους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, σπουδάζει φυσικομαθηματικά και ξένες γλώσσες, μεταφράζει ξενόγλωσσα έργα, επιμελείται εκδόσεις βιβλίων ενώ συγγράφει και ο ίδιος, σφυρηλατώντας, χρόνο με τον χρόνο, τον λόγιο χαρακτήρα του· σε υπόμνημά του προς τον Αυτοκράτορα Φραγκίσκο Β' στις 29 Ιανουαρίου 1793 υπογράφει ήδη ως “Αθανάσιος Ψαλίδας, Έλληνας λόγιος”.⁶²

⁶¹ Βλ. “Από τα οκτώ ελληνικά βιβλία που βγήκαν το 1791 από το μεγάλο βιεννέζικο τυπογραφείο του Μπάουμπίστερ, τα πέντε ή έξι έχουν συγγραφέα ή μεταφραστή, επιμελητή και διορθωτή τον Ψαλίδα. Από το ίδιο τυπογραφείο, που είχαν ουσιαστικά αναλάβει οι αδελφοί Πούλιοι-Μαρκίδες, άρχισε το 1790 να βγαίνει και η *Εφημερίς*” (Λέανδρος Βρανούσης, “Αθανάσιος Ψαλίδας”, *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1989, 487-488, τόμ. 10).

⁶² Βλ. Γεώργιος Λάιος, “Ο Αθανάσιος Ψαλίδας αντιδημοκράτης (1793). (Ανέκδοτα δοκουμεντά από τα Αρχεία της Βιέννης)”, *Ηπειρωτική Εστία*, (6), 59 (1957): 214-224, 220· Σοφία Χρ. Κουκουβίνου, *Γερμανικός και Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Διερεύνηση πνευματικών αλληλεπιδράσεων και στην διαμόρφωση της Νεοελληνικής Παιδείας* (Αθήνα: Lexis. Athener Zeitschrift für Germanistik, Παράρτημα Μονογραφική Σειρά, 2022, 246-254, τόμ. 2^{ος}). Κατά την περίοδο 1788-1790 είχε ήδη συγγράψει πέντε κείμενα και το 1791 εκδίδει το φιλοσοφικό δοκίμιό του *Αληθής Ευδαιμονία*. “κατά την περίοδο αυτή [1788-1790] ο Ψαλίδας συνέθεσε πέντε ευσύνοπτα κείμενα που διασώζονται στον αυτόγραφο κώδικα 33 του Αρχείου του (ΓΑΚ)” (Πέτσιος, “Σύμμικτα περί Αθανασίου Ψαλίδα”, 205).

Είναι γνώστης της ιταλικής, γαλλικής και γερμανικής γλώσσας, τις οποίες έχει διδαχθεί τόσο στην Πολτάβα όσο και στην Βιέννη, χωρίς να υπάρχουν όμως επίσημα στοιχεία για το επίπεδο γλωσσομάθειάς του σε κάθε μία από αυτές. Ενδεικτικό είναι το σχόλιο του Άγγλου περιηγητή Henry Holland μετά την συνάντησή τους στα Ιωάννινα το 1813, που αφορά στον Έλληνα λόγιο σχεδόν δύο δεκαετίες μετά την συγγραφή της *Αληθούς Ιστορίας*:

“Psalida has travelled much, is master of many languages, a good classical scholar, a sharp signed critic, a poet, and versed besides in various parts of the literature and science of European nations. [...] In Latin, Greek, French, Italian, German or Russ, he is continually pouring out a flood of conversation on every topic that can come before him [...]”,⁶³

Την ευχέρεια του Αθανάσιου Ψαλίδα στην λατινική γλώσσα αποδεικνύει με τρόπο σαφή η συγγραφή της δίγλωσσης, στα ελληνικά και τα λατινικά, *Αληθούς Ευδαιμονίας* (1791). Όσο για τις υπόλοιπες γλώσσες, το επίπεδό τους θα μπορούσε να ελεγχθεί με την επισταμένη μελέτη των μεταφράσεων ή διορθώσεων που πραγματοποίησε την μελέτη της *Αριθμητικής* του Metzburg για την γερμανική γλώσσα, παραδείγματος χάρη, ή την διόρθωση της μετάφρασης *Περιγραφή του Μοναστηρίου του Αγίου Νικολάου του επονομαζόμενου του Γρηγορίου του εν τω Αθωνι* για την ρωσική. Υπενθυμίζω την άνεση με την οποία ο ανώνυμος συγγραφέας χειρίζεται την ιταλική και την γαλλική γλώσσα —χρησιμοποιεί κάποιες λέξεις και της γερμανικής— ενώ γνωρίζει πολύ καλά την τουρκική και κατά τι την ρουμανική· ο Αθανάσιος Ψαλίδας κατείχε, κατά πάσα πιθανότητα, την τουρκική γλώσσα ως Οθωμανός υπήκοος που ήταν, ενώ ενδέχεται να είχε και κάποιες γνώσεις εξ ακοής της ρουμανικής από πιθανά ταξίδια στην Μολδοβλαχία μιας και η οικογενειακή επιχείρηση είχε έδρα και στο Ιάσιο.⁶⁴

Όσον αφορά στην ελληνική γλώσσα, η χρήση της από τον Αθανάσιο Ψαλίδα ακολουθεί κατά πόδας το σύνολο των σημαντικών πνευματικών

⁶³ Βλ. Henry Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c., during the years 1812 and 1813* (London: Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, 1815, 152 & 161).

⁶⁴ Βλ. “Γιαννιώτες έμποροι εμφανίζονται σποραδικά στο Βουκουρέστι και το Ιάσιο κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} ως τις αρχές του 19^{ου} αι. Έτσι το 1766 συναντούμε [...] τον Μιχαήλ Πέτρου Ψαλίδα της γνωστής εμπορικής οικογένειας Ψαλίδα που κινείται μεταξύ Μολδοβλαχίας και Ρωσίας (Βουκουρέστι, Ιάσιο, Σίλιβνο, Σιστόβ, Νίζνα, Μόσχα)” (Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *Η Νεοελληνική Αναγέννηση στα Γιάννενα*, 63). Ο Μιχαήλ Ψαλίδας στέλνει επιστολές στην μητέρα του από την έδρα της οικογενειακής επιχείρησης στο Ιάσιο· βλ. Κωνσταντίνος Αθ. Διαμάντης, “Ο Αθανάσιος Ψαλίδας και το Αρχαίο του”, *Δελτίον της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας της Ελλάδος* (Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Μηνά Μυρτίδη, 1962, 273-369, 301, τόμ. 16).

αλλαγών που βιώνει στην νέα του εστία ο νεαρός Ηπειρώτης: ο Αθανάσιος Ψαλίδας που φθάνει στην Βιέννη τον Οκτώβριο του 1787 είναι ο γόνος μιας εύπορης ελληνικής οικογένειας, απόφοιτος της Ιερατικής Σχολής της Πολτάβα, ρωσόφιλος και υπέρμαχος της πεφωτισμένης απολυταρχίας και της ορθόδοξης πίστης· αυτός που εγκαταλείπει την πόλη, λίγα χρόνια αργότερα, είναι ένας πολλά υποσχόμενος γαλλόφιλος φιλελεύθερος λόγιος που εναποθέτει πλέον τις ελπίδες του για την αφύπνιση και την απελευθέρωση του Γένους στους ίδιους τους Έλληνες και στην Ευρώπη. Η ριζική αυτή μεταστροφή —η οποία κατά πάσα πιθανότητα οφείλεται στην απογοήτευσή του από την προδοτική για τους Έλληνες υπογραφή της Συνθήκης του Ιασίου (1792)⁶⁵ από την Αικατερίνη Β' της Ρωσίας (1729-1796), σύμβολο του πόθου του υπόδουλου ελληνισμού για απελευθέρωση, και στις μετέπειτα καθημερινές επαφές του με τον δημοκρατικό κύκλο της παροικίας και τις πολλαπλές προεπαναστατικές του δραστηριότητες— καταγράφεται έντονα και με πολύ σαφή τρόπο στο ύφος, στο περιεχόμενο και στην γλώσσα των περισσότερων έργων του.

Στα πρώτα του κείμενα χρησιμοποιεί την εξαρχαισμένη καθαρεύουσα, γλώσσα που έχει διδαχθεί στις αίθουσες της 'ελληνοπρεπούς' και σχολαστικής Σχολής των Μπαλάνων⁶⁶ και του ιεροδιδασκαλείου της Πολτάβα, υιοθετώντας, εκουσίως ή ακουσίως στα νεαρά του χρόνια, τις βασικές θέσεις του Ευγένιου Βούλγαρη και των ομοϊδεατών του σχετικά με την ελληνική γλώσσα· στον πρόλογο της πραγματείας του *Η Λογική εκ παλαιών τε και νεωτέρων*

⁶⁵ Ο β' ρωσοτουρκικός πόλεμος (1787-1792), με τους Ρώσους και τους Αυστριακούς από την μία πλευρά και τους Τούρκους από την άλλη, λήγει με την ήττα των τελευταίων και την υπογραφή της Συνθήκης του Ιασίου (Μολδαβία, 1792) ανάμεσα στην Αυτοκράτειρα Αικατερίνη Β' της Ρωσίας και τον Σουλτάνο Σελίμ Γ'. Η συνθήκη απετέλεσε ορόσημο της αυξανόμενης ισχύος της Ρωσίας σε βάρος της Υψηλής Πύλης, γεγονός που ενθάρρυνε έτι περαιτέρω τους Έλληνες οι οποίοι είχαν εναποθέσει πολλές από τις ελπίδες τους για την απελευθέρωση του Γένους στους Ρώσους· σύμφωνα με τους όρους της συνθήκης, όμως, οι ήδη εξεγερμένοι Έλληνες εγκαταλείφθηκαν κυριολεκτικά στην τύχη τους· βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1669-1821)- Τουρκοκρατία - Λατινοκρατία* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2009, 55, τόμ. ΙΑ').

⁶⁶ Βλ. “στα μισά του 18^{ου} αι., όταν παντού δημιουργούνται ‘νεωτεριστικές’ Σχολές [...] οι Σχολές των Ιωαννίνων χάνουν την πρότερή τους αίγλη, γεγονός που πιστοποιείται με την επικράτηση σε αυτές της οικογένειας των διδασκάλων Μπαλάνων. Πράγματι, με τους Μπαλάνους, προσκολλημένους στη σχολαστική Φιλοσοφία των αρχαίων και στα θεολογικά συγγράμματα των βυζαντινών συγγραφέων, αποπέμπεται σταδιακά κάθε δυτική επήρεια από τη διδασκαλία τους, μέχρι του σημείου του αποκλεισμού και των ξένων γλωσσών” (Ελένη Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, “Η εκπαίδευση στα Γιάννενα και οι ιδεολογίες της. Οι ‘νεωτεριστικές’ Σχολές και οι Σχολές Μπαλάνων και Ψαλίδα (1645-1820)”, *Δωδώνη: Φιλολογία: επιστημονική επετηρίδα του Τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 20 (1991): 102-173, 106-107).

συνερανοσθείσα (Εν Λειψία της Σαξονίας, Εν τη Τυπογραφία του Βρεϊτκόπφ, 1766), δυο δεκαετίες πριν, ο μεγάλος διδάσκαλος του Γένους δήλωνε πως για την μελέτη της φιλοσοφίας είναι απαραίτητη η γνώση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας μιας και η δημώδης είναι ακόμη ανώριμη για να εκφράσει κατάλληλα τόσο υψηλά νοήματα, δίνοντας έτσι το έναυσμα για μια γλωσσική διαμάχη που διήρκεσε σχεδόν ενάμιση αιώνα.⁶⁷

Στις απαρχές της συγγραφικής του πορείας, λοιπόν, ο νεόκοπος συγγραφέας Αθανάσιος Ψαλίδας υιοθετεί την εξαρχαϊσμένη καθαρεύουσα, την μόνη ελληνική γλώσσα που έχει διδαχθεί ποτέ, ακόμη και κατά τα χρόνια διαμονής του στην κοσμοπολίτικη Βιέννη, την πρωτεύουσα της ελληνικής τυπογραφίας τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αι.⁶⁸ Είναι χαρακτηριστικό, και παραπλανητικό ταυτόχρονα, το σχόλιο σε σημείωμα “Τῷ Αναγινώσκοντι” σε μετάφρασή του το 1794: “ἠθέλησα να μεταφράσω [...] εἰς τὴν ἀπλὴν ἡμῶν διάλεκτον, φυλάττωντας ἓνα ὕφος μέσον, δηλαδή οὔτε τόσον ἀπλοῦν ὁπού να προξενή ἀηδίαν, οὔτε τόσον ἐλληνικόν ὁπού να προξενή σκοτασμόν”.⁶⁹ ἓναν χρόνο, λοιπόν, πριν τὴν ἐπιστροφή του στα Ἰωάννινα, τὸ ‘ἀπλοῦν ὕφος’ προξενεῖ ἀηδία στον Αθανάσιο Ψαλίδα ἐνῶ τὸ ‘ἐλληνικόν ὕφος’ εἶναι αἰτία

⁶⁷ Βλ. Κωνσταντῖνος Δ. Μαλαφάντης, “Τὸ γλωσσικὸ ζήτημα κατὰ τὸν Νεοελληνικὸ Διαφωτισμὸ”, Ν. Ζούκης & Θ. Μητάκος (επιμ.), Πρακτικά 3ου Πανελληνίου Συνεδρίου Παιδαγωγικῆς Ἐταιρείας Ἑλλάδος (Ἀθήνα, 7-9 Νοεμβρίου), 2002, 2-20· Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *Ἡ Νεοελληνικὴ Αναγέννηση στα Γιάννενα*, 225-254· Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς* (Ἀθήνα: Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, 2009)· Γεώργιος Μπαμπινιώτης, *Τὸ γλωσσικὸ ζήτημα* (Ἀθήνα: Ἰδρυμα τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, 2011)· Peter Mackridge, *Γλῶσσα καὶ ἐθνικὴ ταυτότητα στὴν Ἑλλάδα 1766-1976* (Ἀθήνα: Πατάκη, 2013)· Ἀθήνη & Ξούριας, *Νεοελληνικὴ Γραμματεία*, 25-34, μεταξύ ἄλλων. Τὸ ‘γλωσσικὸ ζήτημα’ λύθηκε οριστικὰ μόλις τὸ 1976 με τὴν καθιέρωση τῆς δημοτικῆς γλώσσας στὴν διοίκηση καὶ τὴν ἐκπαίδευση τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, ἔχοντας ἀπασχολήσει, ποικιλοτρόπως καὶ γιὰ πολλές δεκαετίες, σπουδαίους Ἑλληνας στοχαστές: στα προεπαναστατικὰ χρόνια μόνο, τὸν Ἰώσηπο Μοισιόδακα, τὸν Δημήτριο Καταρτζή, τὸν Δανιὴλ Φιλιππίδη, τὸν Γρηγόριο Κωνσταντά, τὸν Νικηφόρο Θεοτόκη, τὸν Ἀδαμάντιο Κοραή, τὸν Νεόφυτο Δούκα, τὸν Παναγιώτη Κοδρικὰ, Ἀθανάσιο Χριστόπουλο, Ἰωάννη Βηλαρά, κλπ.

⁶⁸ Ὁ Διαφωτισμὸς προτάσσει τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν παιδεία ἀπέναντι στὴν δεισιδαιμονία καὶ τις προκαταλήψεις, ἐτσι ἡ διάδοση τῆς γνώσης σε ὅλα τὰ κοινωνικὰ στρώματα μετατρέπεται σε ἓναν ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους στόχους τῆς πεφωτισμένης ἀπολυταρχίας: ἡ ἀύξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀναγνώστων —βιβλία παντός τύπου [υπενθυμίζω τὴν ἀνθιση τῆς ἀφηγηματικῆς πεζογραφίας τὸν 18^ο αι.], *Ἐγκυκλοπαίδεια*, εφημερίδες, κλπ.— εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ταχεῖα ἀνάπτυξη τῆς τυπογραφίας καὶ τὴν ἀνάγκη συγγραφῆς τῶν κειμένων καὶ στὶς ἐθνικῆς γλώσσες: βλ. Νάσια Γιακωβάκη, “Καθομιλουμένη καὶ τυπογραφεία: ὅροι τῆς διεύρυνσης τοῦ ἐλληνικοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινού κατὰ τὸν 18^ο αἰώνα”, *Χρήσεις τῆς γλώσσας*, Πρακτικά Ἐπιστημονικῶν Συμποσίων (Ἀθήνα: Ἰδρυμα Μωραΐτη, 2005, 198).

⁶⁹ Βλ. Αθανάσιος Ψαλίδα, *Ἀριθμητικὴ εἰς χρῆσιν τῶν ἐλληνικῶν σχολείων μεταφρασθείσα ἐκ τῆς Λατινικῆς εἰς τὴν ἀπλὴν ἡμῶν διάλεκτον* (Βιέννη: [χ. εκδ.], 1794, ιδ-ιε)· Ἀθήνη & Ξούριας, *Νεοελληνικὴ Γραμματεία*, 67-73.

οπισθοδρόμησης, προαναγγέλλοντας, με αυτόν τον τρόπο, την γνωστή ‘μέση οδό’ του Αδαμάντιου Κοραή (1748-1833) την οποία θα απορρίψει εξαρχής επιλέγοντας το στρατόπεδο του ‘ελλαδικού δημοτικισμού’.⁷⁰

Στις αρχές του 19^{ου} αι., ώριμος συγγραφέας πλέον και στοχαστής, απορρίπτει και την εξαρχαϊσμένη καθαρεύουσα ως τεχνητή, ως μια γλώσσα που ουσιαστικά δεν μιλήθηκε ποτέ και από κανέναν, εκπλήσσεται με τους μορφωμένους αρχαιστές και την σθεναρή υποστήριξή τους σε αυτήν και συνηγορεί υπέρ της υιοθέτησης της καθομιλουμένης, στον γραπτό και προφορικό λόγο αλλά και ως εργαλείο μάθησης, με σκοπό πάντα την ευρύτερη διάδοση της γνώσης και, κατά συνέπεια, την πνευματική ανόρθωση των υπόδουλων Ελλήνων. Ακραίως υποστηρικτής πλέον της ‘φυσικής γλώσσας του Γένους’, ετοιμάζεται να εκδώσει το 1820, από κοινού με τον ομοϊδεάτη φίλο και συμπατριώτη του Ιωάννη Βηλαρά (1771-1823), ένα δοκίμιο για την ελληνική ‘γλώσσα’, όμως η έκδοση αυτή δεν πραγματοποιείται ποτέ. Λίγα χρόνια πριν, το 1814, ο Ιωάννης Βηλαράς είχε εκδώσει το πρωτότυπο ‘εγχειρίδιο’ *Η ΡΟΜΕΗΚΗ ΓΛΩΣΣΑ (ΣΤΗΝ ΤΗΠΟΓΡΑΦΗΑ ΤΟΝ ΚΟΡΦΟΝ)* αφιερωμένο στον “ΣΟΦΟΛΟΓΙΟΤΑΤΟ ΚΗΡ ΑΘΑΝΑΣΗΟΝ ΨΑΛΗΔΑ ΑΡΧΗΔΑΣΚΑΛΟΝ ΚΕ ΕΠΗΣΤΗΜΟΝΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΣΧΟΛΙΟΥ ΤΟΝ ΓΙΑΝΗΝΟΝ”. Το ολιγοσέλιδο κείμενο περιείχε την θεωρία του συγγραφέα σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα: η δημώδης γλώσσα έχει την ικανότητα να ‘φωτίζει’ ένα ευρύτατο φάσμα χρηστών καλύπτοντας όλα τα θέματα, επιστημονικά και μη, η δε χρήση της φωνητικής και όχι της ιστορικής ορθογραφίας στον γραπτό λόγο την καθιστά ακόμη πιο προσβάσιμη και κατανοητή.⁷¹

⁷⁰ Βλ. “Ένας πυρήνας στροφής προς την ομιλουμένη διαμορφώθηκε στον ελλαδικό ηπειρωτικό χώρο κατά τη διάρκεια της τελευταίας προεπαναστατικής δεκαετίας. Πρόκειται για μια ριζοσπαστική εκπαιδευτική και γλωσσική μεταρρυθμιστική προσπάθεια, που καταγράφηκε ως ‘ελλαδικός δημοτικισμός’ [...]. Συμμετείχε σε αυτήν μια ομάδα διανοουμένων που είχαν σπουδάσει σε ευρωπαϊκά πολιτιστικά κέντρα, είχαν γνωρίσει τον Διαφωτισμό και είχαν επιστρέψει στον ελλαδικό χώρο” (Αθήνη 6^η Ξούριας, *Νεοελληνική Γραμματεία*, 72-74), ανάμεσά τους και ο Αθανάσιος Ψαλίδας.

⁷¹ Βλ. Γεώργιος Χρ. Σούλης, “Ο Ψαλίδας και το γλωσσικό ζήτημα”, *Ηπειρωτικά Γράμματα*, 1 (1943-1944): 84-88· Μανόλης Τριανταφυλλίδης, *Το πρόβλημα της ορθογραφίας μας. Η ιστορία της και οι σημερινές δυσκολίες. Απλοποίηση και φωνητική ορθογραφία. Η τονική μεταρρύθμιση* (Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου, 1932, 14)· Γιώργος Ανδρειωμένος, “Οι γραμματικές αντιλήψεις των Α. Χριστόπουλου-Γ. Βηλαρά και το λογοτεχνικό τους έργο: Πρώτη απόπειρα συγκριτικής εξέτασης”, *Σύγκριση / Comparaison*, 13 (2002): 258-272, 263-265· Αλέξης Πολίτης, “Γλώσσα, διαφωτισμός και εθνική συνείδηση: αντίπαλες ιδεολογίες στις αρχές του 19ου αιώνα”, *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα*, Πρακτικά του Γ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών,

Στο κείμενο του σπαράγματος “Κ. Θ. Δημαράς-25214” υπάρχουν πολλά ορθογραφικά, γλωσσικά και συντακτικά λάθη, γεγονός που δημιουργήσε εύλογες αμφιβολίες σχετικά με το επίπεδο γνώσης της ελληνικής γλώσσας του ανώνυμου συγγραφέα εκτός, βέβαια, και αν επρόκειτο για ένθερμο υποστηρικτή της δημώδους γλώσσας. Σύμφωνα με την Ελένη Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου,

“για κάποιους αιώνες επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η ‘ορθογραφική’ γραφή της ελληνικής γλώσσας ίσως να περιορίστηκε σε ορισμένα στρώματα λογίων, εμπόρων, προεστών, αλλά και στην εκκλησιαστική παραγωγή. Αντίθετα, στα λαϊκά στρώματα, τα οποία είχαν μετρημένες δυνατότητες εκμάθησης της γραπτής γλώσσας, χρησιμοποιείται κατ’ ανάγκη η μονοφωνική γραφή. Σε κάποια άλλα στρώματα όμως, που συνήθως είχαν πρόσβαση στην μόρφωση (όπως π.χ. οι έμποροι), πιστοποιείται κατ’ εξαίρεση η τάση υιοθέτησής της. Αυτό το φαινόμενο εικάζουμε ότι έχει τις απαρχές του σε ανάγκες απλοποίησης και συντόμευσης της γραφής με την αποβολή κάποιων ‘περιττών’ στοιχείων. [...] η γραφή στην παλιά ελληνική (και βυζαντινή γλώσσα) δεν εξυπηρετούσε πλέον πραγματικές λειτουργικές ανάγκες της ίδιας της γλώσσας, παρά αισθητικές. Δεν υπήρχαν πλέον πρακτικοί λόγοι να ακολουθηθεί στη γραφή η τήρηση του πολυφωνικού, όταν η προφορά είναι τώρα μονοφωνική. [...] τον έμπορο δεν τον ενδιαφέρουν οι αισθητικές απαιτήσεις της γλώσσας, αλλά οι λειτουργικές, δηλαδή η καθαρή χρήση της”.⁷²

Ο νεαρός έμπορος και λόγιος Αθανάσιος Ψαλίδας, συνεπής ακόμη στις διδαχές των δασκάλων του, επιλέγει την εξαρχαϊσμένη καθαρεύουσα για τα δοκίμια και τις επιστημονικές μεταφράσεις του· για το σατιρικό του πεζογράφημα όμως —στο οποίο καταθέτει αμιγώς προσωπικές του απόψεις και σκοπεύει να μοιραστεί μόνο με συγκεκριμένους αναγνώστες— χρησιμοποιεί την καθομιλουμένη, την γλώσσα στην οποία εκφράζεται φυσικά και αυθόρμητα στο γνώριμο οικογενειακό και εμπορικό περιβάλλον. Και είναι μόνο η αρχή· είκοσι πέντε χρόνια αργότερα, ο νυν εκκολαπτόμενος ακραίος οπαδός της δημώδους

Βουκουρέστι 2-4 Ιουνίου 2006, Κωνσταντίνος Α. Δημάδης (επιμ.) (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2007, 463-474, τ. 1)· Γιώργος Παπαναστασίου, *Νεοελληνική Ορθογραφία: ιστορία, θεωρία, εφαρμογή* (Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], 2008, 120-125)· Mackridge, *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα*, 193· Αθήνη & Ξούριας, *Νεοελληνική Γραμματεία*, 72-74, μεταξύ άλλων.

⁷² Βλ. Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *Η Νεοελληνική Αναγέννηση στα Γιάννενα*, 247-248· “Το δύσκαμπτο ύφος [της *Εφημερίδος*] προδίδει την αδεξιότητα των πρωτόπειρων συντακτών και μεταφραστών (ανάμεσα τους οι εκδότες Μαρκίδες Πούλιου και ο Αθανάσιος Ψαλίδας), ενώ τα πολλά γλωσσικά σφάλματα αποδίδονται ‘εις το αλλόγλωσσον των τυποθετών’” (Σφοίνη, “Η γλώσσα των εφημερίδων”, 100).

Αθανάσιος Ψαλίδας, συγγραφέας της ριζοσπαστικής όχι μόνο θεματικά αλλά και γραμματικά *Αληθούς Ιστορίας*, υπογράφει από κοινού με τον Ιωάννη Βηλαρά ένα δοκίμιο υπεράσπισης της λαϊκής ‘γλώσσας’ και της κατάργησης της ιστορικής ορθογραφίας, πόνημα που, όπως προαναφέρθηκε, δεν είδε ποτέ το φως της δημοσιότητας.

Κατά τον Νίκο Μαυρέλο, η σωρεία λαθών που εντοπίζονται στο σπάραγμα αποτελεί μέρος της σφοδρής σάτιρας που επιχειρεί ο συγγραφέας:

“Οντας έντυπο, η σωρεία λαθών δεν είναι σίγουρο ότι μπορεί να αποδοθεί πάντα στον δαίμονα του τυπογραφείου. Δεν γνωρίζω αν είναι ορθό να διορθώνονται τέτοιες περιπτώσεις κειμένων. Ο ανώνυμος για εμάς συγγραφέας σατιρίζει πρόσωπα και παρωδεί τον τρόπο γραφής τους, την οποία μπορούμε εύκολα να εντοπίσουμε σε χειρόγραφα που έχουν ατημέλητη ορθογραφία, όπως εκείνα που εντοπίζουμε στους καταλόγους χειρογράφων της Ρουμανικής Ακαδημίας”.⁷³

Όποιο και αν είναι τελικά το αίτιο που ευθύνεται για την ορθογραφική και συντακτική αναρχία στο κείμενο της *Αληθούς Ιστορίας*, ευθύνεται, κατά πάσα πιθανότητα, και για κάποια αρνητικά σχόλια σχετικά με τα ελληνικά του Αθανάσιου Ψαλίδα. Ο Κωνσταντίνος Κούμας, παραδείγματος χάρη, έγραφε το 1832:

“Ο ανήρ ούτος, έμπειρος γλωσσών τινών της Ευρώπης, μετρίως δε και της Ελληνικής, διέτριβε πρότερον εις την Ρωσίαν· έπειτα μετέβη εις Βιένναν, και ήκουσεν ολίγα μαθηματικά και την πειραματικήν φυσικήν. Φιλοσοφίας άλλης είδησιν δεν είχεν, ειμή της τότε θρυλλουμένης των Γάλλων ύλοφροσύνης”.⁷⁴

Πολλές δεκαετίες αργότερα, το 1915, ο Σπυρίδων Π. Λάμπρος επαναλάμβανε:

⁷³ Βλ. Νίκος Μαυρέλος, “Η χρήση αστικής ελληνικής σε κείμενα του Διαφωτισμού (β' μισό 18ου-αρχές 19ου αι.): Παραδείγματα και μια πρώτη ταξινομική καταγραφή”, *Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών (τόμος πρώτος) (2021-2022)*. Γλωσσανθοί: Μελέτες αφιερωμένες στην Πηνελόπη Καμπάκη Βουγιουκλή (Αθήνα: Ηρόδοτος, 2022, 181-192, 184-187).

⁷⁴ Βλ. Κωνσταντίνος Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων από των αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας* (Εν Βιέννη της Αυστρίας: Εκ της Τυπογραφίας Αντωνίου Αυκούλου [Anton v. Haykul], 1832, τόμ. 12, τόμ. 12, 572). “Εκπλήσσει αυτή η άποψη του Κούμα ο οποίος διετέλεσε και σχολάρχης του Φιλολογικού Γυμνασίου Σμύρνης, και δεν μπορούμε να αποδώσουμε αυτή τη θέση παρά στο ότι ο ‘κοραϊστής’ Κούμας διάκειται υπεροπτικά έναντι του ‘ριζοσπάστη’ Ψαλίδα» (Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, “Η εκπαίδευση στα Γιάννενα”, 141).

“Ο Αθανάσιος Ψαλίδας ολίγα και μικρού λόγου κατέλιπε συγγράμματα [...]. Ο Ψαλίδας είναι κατά ταύτα πολύ υποδεέστερος άλλων Ιωαννιτών λογίων, ουδέ φαίνεται έχων βαθείαν γνώσιν της ελληνικής”.⁷⁵ Είναι αλήθεια πως, έχοντας εντυπώσει κανείς στο έντυπο έργο του Αθανάσιου Ψαλίδα, το εκδομένο δηλαδή στην Βιέννη, δεν μπορεί παρά να χαρακτηρίσει τα σχόλια αυτά ως αβάσιμα και κακοπροαίρετα. Η λεπτομερής μελέτη της γλώσσας του Γιαννιώτη Διαφωτιστή —τόσο στα έντυπα όσο και στα ανέκδοτα χειρόγραφα έργα του και υπό το πρίσμα της φωνητικής ορθογραφίας— θα μπορούσε να καθορίσει, πέρα από κάθε αμφιβολία, το πραγματικό επίπεδο των ελληνικών του· δυστυχώς, η εξαιρετικά ενδιαφέρουσα αλλά και χρονοβόρα αυτή μελέτη ξεπερνά τα όρια της παρούσας έρευνας.

Η φιλιαναγνωσία και ευρυμάθεια του Αθανάσιου Ψαλίδα συνάδουν με την λογιουσύνη του η οποία έχει ήδη σκιαγραφηθεί· παραθέτω μόνο ένα σχετικό σχόλιο του Henry Holland:

“Psalida has considerable information in modern science [...] but his mind seems more engaged by those studies which savour a little of ancient philosophy of the schools. He has a laudable zeal for the progress of Modern Greek literature, and much enthusiasm for the poetry of this language”.⁷⁶

β). “κοινωνικός, με οξύ κριτικό και σατιρικό πνεύμα, έφεση στην συγγραφή, κοσμικός κατά πάσα πιθανότητα και όχι κληρικός”. Γόνος εύπορης οικογένειας εμπόρων, με ταξίδια και σπουδές σε Ανατολή και Δύση και οκταετή διαμονή στους κόλπους μιας από τις πιο δραστήριες ελληνικές παροικίες, ο επίσης δραστήριος Αθανάσιος Ψαλίδας φαντάζει εξαιρετικά κοινωνικός. Υπήρξε πολυγραφότατος, δυστυχώς όμως μόνο τα έργα που πρόλαβε και εξέδωσε στην Βιέννη είναι ευρέως γνωστά· η εσπευσμένη επιστροφή του στα Ιωάννινα, το 1795, είχε ως αποτέλεσμα την διακοπή της έκδοσης πολλών από τα σημαντικά έργα που είχε ήδη συγγράψει και επιμεληθεί.⁷⁷

Συγγραφέας έργων φιλοσοφικού και διδακτικού περιεχομένου, ως επί το πλείστον, ο Αθανάσιος Ψαλίδας είναι ο δημιουργός ενός ακόμη τουλάχιστον

⁷⁵ Βλ. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, “Ψαλίδας Αθανάσιος, διδάσκαλος Ιωαννίνων”, *Νέος Ελληνομνήμων: τριμηνιαίον περιοδικόν σύγγραμμα συντασσόμενον και εκδιδόμενον υπό Σπύρ. Π. Λάμπρου* (Αθήνησιν: Εκ του τυπογραφείου Π.Α. Πετράκου, τόμος 13 (1915): 3ο τεύχος, 291-292, 292).

⁷⁶ Βλ. Holland, *Travels*, 161.

⁷⁷ Βλ. Κωνσταντίνος Αθ. Διαμάντης, “Αρχείον του Διδασκάλου του Γένους Αθανασίου Π. Ψαλίδα”, *Απαντα* (Αθήνα: Ροσσολάτος, 1991, τόμ. 12-13)· Κώστας Θ. Πέτσιος, “Παρατηρήσεις στο δημοσιευμένο έργο του Αθανασίου Ψαλίδα (1767- 1829). Ανέκδοτα στοιχεία”, *Ηπειρωτικά Γράμματα*, 3 (2003): 163-197· Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *Η Νεοελληνική Αναγέννηση στα Γιάννενα*, 114-194, μεταξύ άλλων.

‘πικάντικου’ πεζογραφήματος το οποίο βρίσκεται ανάμεσα στα ανέκδοτα κείμενά του· πρόκειται για το σύντομο *Διήγημα πρώτον*, το πρώτο από την συλλογή *Διηγήματα αληθινά* που υπογράφει, στις “1821 Μαρτίου 20: Τζεπέλοβο”, ένας όχι πια νεαρός Αθανάσιος Ψαλίδας.⁷⁸ Το τολμηρό ύφος του αφηγήματος θυμίζει κατά πολύ την ελευθεριότητα κάποιων σημείων της *Αληθούς Ιστορίας* του —όπως και ο τίτλος της συλλογής που, και αυτός, παραπέμπει στον Λουκιανό τον Σαμοσατέα—, γεγονός που δεν παύει να εκπλήσσει μιας και ο νεαρός λόγιος της Βιέννης είναι πλέον ένας σεβαστός διδάσκαλος του Γένους· εκπλήσσει επίσης η ημερομηνία υπογραφής του σκωπτικού διηγήματος, μιας και τον Μάρτιο του 1821 είχαν ήδη δημιουργηθεί πολυάριθμες επαναστατικές εστίες, από την Μακεδονία ως την Κρήτη, με τις οθωμανικές αρχές να απαντούν με σφαγές αμάχων και εκτελέσεις των εξεγερμένων Ελλήνων.⁷⁹

Το *Διήγημα πρώτον*, που καταγράφει τα έργα και τις ημέρες της Ελληνίδας Βασιλικής Πλέσσου, ευνοουμένης του φιλήδονου και γλεντζέ Μουχτάρ Πασά, πρωτότοκου γιου του Αλή Πασά, ξεκινά με την περιγραφή της:

“Η περίφημη Βασιλική του Μουχτάρ πασά ήταν πολλά ώμορφη, με ανάστημα μέτριο, λιγυρό και παχουλό, πρόσωπο φεγκάρι, μάτια μάβρα σχιστά και γλυκά, όπου έπνεαν τον έρωτα, φρύδια μάβρα και καμαρωτά, τζίνορα μάβρα, μακριά και δοξαρωτά, μίτη κοντηλένια, στόμα δακτυλίδι, δόντια μαργαριταρένια, αχείλια κοραλένια, αστήθι πλατύ και κρεβατωτό, βυζιά ορθά και μικρά, χέρια μικρά και γρουμπουλά, καθώς και ποδάρια, φωνή γλυκή και

⁷⁸ Βλ. “Εκ του χ/φου δεν φαίνεται αν ηκολούθησεν άλλο διήγημα” (Κωνσταντίνος Αθ. Διαμάντης, “Η Βασιλική Πλέσου, σύζυγος του Μουχτάρ Πασά (Κατά χειρόγραφον Αθ. Ψαλλίδα)”, *Ηπειρωτική Εστία*, 44 (1955): 1078-1082, 1081)· βλ. Διαμάντης, “Η Βασιλική Πλέσου”, 1079-1081· Κεχαγιόγλου, *Πεζογραφική Ανθολογία*, 1163-1166.

⁷⁹ Σύμφωνα με τον Λέανδρο Βρανούση (“Αθανάσιος Ψαλίδας”, 388), ο Αθανάσιος Ψαλίδας και ο Ιωάννης Βηλαράς κατέφυγαν στο Τσεπέλοβο όταν, το 1820, τα στρατεύματα του Σουλτάνου πολιορκούσαν τον Αλή Πασά στα Ιωάννινα. Η Ελένη Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου (*Η Νεοελληνική Αναγέννηση στα Γιάννενα*, 191-194) αναφέρεται στο ρητορικό κείμενο του Αθανάσιου Ψαλίδα “Λόγος προτρεπτικός προς τους Έλληνας εις απόκτησιν της αυτών ελευθερίας και δόξης (Τζεπέλοβο Ζαγορίου, 1821;)”· “μια επαναστατική προκήρυξη” όπως το χαρακτηρίζει, με την υποσημείωση: “Δεν γνωρίζουμε πού και πότε ακριβώς γράφτηκε αυτός ο λόγος. Ο Ψαλίδας έως τον Ιούλιο του 1821 ήταν στα Ιωάννινα και μετά κατέφυγε στο Τσεπέλοβο Ζαγορίου [...] Προφανώς το κείμενο γράφτηκε μετά τη φυγή του Ψαλίδα από τα Ιωάννινα, το 1820 στο Τσεπέλοβο Ζαγορίου” (Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *Η Νεοελληνική Αναγέννηση στα Γιάννενα*, 191). Η ημερομηνία και ο τόπος που αναγράφονται στο *Διήγημα πρώτον*, όμως, επιβεβαιώνουν πως ο συγγραφέας του βρισκόταν στο Τσεπέλοβο πριν τον Ιούλιο του 1821. Βέβαια, το εξαιρετικά σημαντικό εδώ είναι πως αποδεικνύεται ότι ο Αθανάσιος Ψαλίδας ήταν ικανός να συγγράφει, ταυτόχρονα, πύρινους πατριωτικούς λόγους και ελαφρά πικάντικα πεζογραφήματα.

μελωδική, πνεύμα πεταχτό και διαπεραστικό, και σύντομα να ειπώ αριστούργημα της φύσης· ετραγουδούσε αγγελικά, και εχόρευε τεχνικώτατα, και έπαιζε το ταμπούρι αρμονικώτατα· και ήταν τέτοια, οπού όχι τον Μουχτάρ πασσάν, αλλά και κάθε έναν ημπορούσε να αιχμαλωτεύση με τα κάλλη της, και τέτοια εφυλάχθηκε ως τα τριάντα χρόνια, και ύστερα επάχνηε και εχόντρηνε πολύ, και εξέπεσαν τα θέλγητρά της”.⁸⁰

Το σκαμπρόζικο ύφος και το περιεχόμενο του συγκεκριμένου αποσπάσματος παραπέμπουν εμμέσως στις περιγραφές της άσχημης και της όμορφης γυναίκας της *Αληθούς Ιστορίας*, οι οποίες παραπέμπουν, με την σειρά τους, στην περιγραφή μιας άλλης ‘ευνοουμένης’: της Πάνθειας από την Σμύρνη, ερωμένης του Ρωμαίου αυτοκράτορα Λεύκιου Βέρου (130-169), στο έργο *Εικόνες* του Λουκιανού του Σαμοσατέα το οποίο ο Αθανάσιος Ψαλίδας έχει διαβάσει.⁸¹

Αξίζει να σημειωθεί πως, λίγα χρόνια πριν,⁸² ο ομοϊδεάτης φίλος του Ιωάννης Βηλαράς συνέγραφε την *Ιστορία του γάμου του Μουχτάρ πασά με την Αικατερίναν (οπού την εχάιδευαν και την έλεγαν Νίτσαν)*, μια σύντομη αφήγηση με θέμα τον παράνομο έρωτα του Μουχτάρ πασά για μια άλλη Ελληνίδα του χαρεμιού, την κόρη του βυρσοδέψη Θεωδωρή Σιούλη, Αικατερίνα, ο οποίος κατέληξε τελικά σε γάμο.⁸³ Από το παραπάνω απόσπασμα συμπεραίνεται επίσης πως, αν και το όψιμο *Διήγημα πρώτον* (1821) έπεται ενδεχομένως του δοκιμίου για την ‘γλώσα’ [1820], ο ριζοσπαστικός συγγραφέας —ο οποίος λίγα χρόνια πριν, το 1812, αξίωνε σε επιστολή του την “αφαίρεσιν της ορθογραφίας, αναγκαίας εις την παλαιάν, περιττής δε εις την νέαν των γραϊκών γλώσσαν”⁸⁴— δεν εφαρμόζει πιστά, όπως ακριβώς και στην νεανική του *Αληθή Ιστορία*, τις αρχές της τόσο επιθυμητής φωνητικής ορθογραφίας.

⁸⁰ Βλ. Διαμάντης, “Η Βασιλική Πλέσου”, 1079.

⁸¹ Βλ. Λουκιανός, 1994², *Εικόνες*, 6 & 8-9. Ο Αθανάσιος Ψαλίδας παραπέμπει στο έργο αυτό σε υποσημείωσή του στην *Αληθή Ευδαιμονία*: “Λουκιαν. Τόμ. β’ *Εικόνες*” (Αθανάσιος Ψαλίδας, *Αληθής Ευδαιμονία ήτοι Βάσις πάσης Θρησκείας, συντεθείσα υπό Αθανασίου Πέτρου Ψαλίδα του εξ Ιωαννίνων, εις την απλήν διάλεκτον και υπό του αυτού εις Λατινικήν μεταφρασθείσα. Τόμος Α’* (Εν Βιέννη της Αουστρίας: Εν τη Τυπογραφία Ιωσήφ του Βαουμαϊστέρου, 1791, 184)).

⁸² Βλ. “Τα περισσότερα από τα γνωστά πεζά αφηγήματα του Βηλαρά γράφτηκαν στα χρόνια 1812-1815” (Γιώργος Κεχαγιόγλου, “Ιωάννης Βηλαράς”, *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, 106-108: 106)).

⁸³ Βλ. Ιωάννης Βηλαράς, *Απαντα*, Γ. Α. Βαβαρέτος (επιμ.) (Αθήναι: Πέτρος Δημητράκος Α.Ε., [1935], 325-327)· Κεχαγιόγλου, “Ιωάννης Βηλαράς”, 106-108· Αθήνη & Ξούριας, *Νεοελληνική Γραμματεία*, 242.

⁸⁴ Βλ. Τριανταφυλλίδης, *Το πρόβλημα της ορθογραφίας μας*, 14-15.

Αν και η επαφή του Αθανάσιου Ψαλίδα με τον κλήρο ξεκίνησε από τα πρώτα κιόλας χρόνια της μαθητείας του στην συντηρητική Σχολή των Μπαλάνων στα Ιωάννινα και συνεχίσθηκε αργότερα στην Ιερατική Σχολή της Πολτάβα, ο Γιαννιώτης λόγιος υπήρξε ένας ευσεβής κοσμικός ο οποίος όμως δεν δίστασε να αντιταχθεί, πιστός στα ιδεώδη της ελευθερίας και της προόδου, στον σκοταδισμό και την οπισθοδρόμηση που αντιπροσώπευε σε πολλές από τις εκφάνσεις της η Ορθόδοξη Εκκλησία· για την δριμεία κριτική του στον κλήρο και για το φιλελεύθερο πνεύμα που τον διακατείχε κατηγορήθηκε από τους συντοπίτες του ως βολταιριστής και ελευθερόφρονας. Όπως πληροφορεί η Ελένη Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου: “Οι Γιαννιώτες φοιτητές που σπούδασαν στην Ευρώπη, αλλά και οι έμποροι, επιστρέφοντας στην πατρίδα τους, μετέφεραν το αντικληρικαλιστικό ευρωπαϊκό ρεύμα της εποχής αλλά και το πνεύμα του γαλλικού διαφωτισμού με ριζοσπαστικές διαθέσεις”.⁸⁵ Ένας από τους Γιαννιώτες φοιτητές του εξωτερικού ήταν και ο Αθανάσιος Ψαλίδας του οποίου η ριζοσπαστική *Αληθής Ιστορία* (1792-1794) κατατάσσεται ανάμεσα στα πρώτα αντικληρικαλιστικά κείμενα της νεοελληνικής πεζογραφίας —μαζί με τα επίσης ανώνυμα *Ελληνική Νομαρχία* (1806) και *Ρωσσαγγλογάλλος* [ca. 1812]⁸⁶— που καταγγέλλουν, άλλοτε δηκτικά και άλλοτε επιστρατεύοντας την σάτιρα και την ειρωνεία, τις ανάρμοστες συμπεριφορές του κλήρου και των μοναχών.

γ). “εξοικειωμένος με τις ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και εν δυνάμει αντίπαλος του Ευγένιου Βούλγαρη”. Ο Αθανάσιος Ψαλίδας εγκαταλείπει σε νεαρή ηλικία τον τυραννικό απολυταρχισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Ιωάννινα, 1767-1785) για την πεφωτισμένη δεσποτεία της Ρωσικής Αυτοκρατορίας (Νίζνα και Πολτάβα, 1785-1787), αρχικά, και της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων (Βιέννη, 1787-1795) στην συνέχεια. Όπως έχει προαναφερθεί, έζησε τα πρώτα δεκαοκτώ χρόνια της ζωής του στο συντηρητικό περιβάλλον της πατρικής εστίας και του εκπαιδευτικού κέντρου όπου μορφώθηκε (Σχολή Μπαλάνων)· μετοίκησε στην Ρωσία όπου αποφοίτησε από το ιεροδιδασκαλείο που είχε ιδρύσει ο πρόδρομος του νεοελληνικού Διαφωτισμού Ευγένιος Βούλγαρης και διηύθυνε, στην συνέχεια, ο ομοϊδεάτης του Νικηφόρος Θεοτόκης (1731-1800), ενώ παράλληλα παρακολουθούσε με θαυμασμό την πεφωτισμένη διακυβέρνηση της Μεγάλης Αικατερίνης· στην κοσμοπολίτικη Βιέννη ήρθε σε άμεση επαφή με τις φιλελεύθερες ιδέες της

⁸⁵ Βλ. Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *Η Νεοελληνική Αναγέννηση στα Γιάννενα*, 256.

⁸⁶ Η Ελένη Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου αποδίδει την πατρότητα των δύο ανώνυμων έργων στον Αθανάσιο Ψαλίδα· βλ. Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *Η Νεοελληνική Αναγέννηση στα Γιάννενα*, 150-184.

Γαλλικής Επανάστασης και του Διαφωτισμού και κινήθηκε στους προεπαναστατικούς κύκλους που αναπτύσσονταν, χρόνο με τον χρόνο, στους κόλπους της ελληνικής παροικίας της πόλης.

Και ενώ σημαντικοί λόγιοι, όπως ο ίδιος ο Ευγένιος Βούλγαρης, ο Νικηφόρος Θεοτόκης ή ο Ιώσηπος Μοισιόδακας, απομακρύνονταν, ωριμάζοντας, από την προοδευτική ιδεολογία των νεανικών τους χρόνων, με τον φιλορώσο και μοναρχικό Αθανάσιο Ψαλίδα συνέβη ακριβώς το αντίθετο: κατά την παραμονή του στην αψβουργική πρωτεύουσα, αποποιήθηκε τα παλαιά συντηρητικά του πιστεύω για να αφιερωθεί, μέσω της συγγραφής και αργότερα της διδασκαλίας, στην ελευθερία και την πνευματική ανάταση του Γένους εμπνευσμένος από τις δημοκρατικές ιδέες του Διαφωτισμού και έχοντας πλέον το βλέμμα στραμμένο στην Δύση. Πότε ακριβώς και για ποιο λόγο έγινε η τεράστια αυτή μεταστροφή στην σκέψη και τα συναισθήματα του Αθανασίου Ψαλίδα; Μέρος της απάντησης στο ερώτημα αυτό θα μπορούσε ίσως να βρίσκεται στην εργογραφία του και σε συγκεκριμένα επεισόδια της προσωπικής του ζωής στην Βιέννη.

Το 1791 εκδίδονται από το τυπογραφείο του Josef Baumeister η *Επιστολή Ευγενίου του Βουλγάρεως, του πρώην Αρχιεπισκόπου Σλαβωνίου και Χερσώνος, σταλθείσα μεν εις Τριέστι προς αναίρεσιν τινός φληνάφου δυσσεβούς, Εκδοθείσα δε επιμελεία Αθανασίου Πέτρου Ψαλίδα του εξ Ιωαννίνων* που, όπως αναφέρεται και στον τίτλο, έχει επιμεληθεί ο Αθανάσιος Ψαλίδας, και το φιλοσοφικό δοκίμιο του ιδίου *Αληθής Ευδαιμονία ήτοι Βάσις πάσης Θρησκείας* το οποίο αφιερώνει, με δουλοπρεπή σεβασμό, στην αυτοκράτειρα Αικατερίνη Β' της Ρωσίας. Το 1792 εκδίδεται από το ίδιο τυπογραφείο το επίσης γεμάτο δουλοπρεπή σεβασμό φυλλάδιο *Αικατερίνα η Β' ήτοι Ιστορία σύντομος της εν τη οδοιπορία αυτής προς τους εν Νίζνη και Ταυριά Γραικούς υπ' αυτής δειχθείσης Ευνοίας*.

Στα τέλη του ίδιου έτους, τον Δεκέμβριο του 1792, καταθέτει εναντίον του γείτονά του Charles Le Roux, απόστρατου στρατιωτικού γιατρού από το Λουξεμβούργο στην υπηρεσία του αυστριακού στρατού, που βρίσκεται ήδη στα κρατητήρια της αυστριακής αστυνομίας με την κατηγορία του φιλελεύθερου γαλλόφρονα. Δυστυχώς, είναι ο ίδιος ο Αθανάσιος Ψαλίδας που, με έντονη αντιδημοκρατική συμπεριφορά που ξυπνά μνήμες από την Ιερά Εξέταση, ειδοποιεί την αστυνομία και υπογράφει, στην συνέχεια, την παρακάτω κατάθεση:

“Ο συλληφθείς *Le Roux* εγκωμιάζε σε κάθε ευκαιρία το γαλλικό σύνταγμα και είπε ρητώς ότι η Αυστρία θα έρθει σε πόλεμο με την Γαλλία. Τον

βασιλιά της Γαλλίας τον απεκάλεσε κακοήθη. [...]. Επροσπάθησε όχι μόνο σε εμένα αλλά και στον παντρεμένο γυιό του καλτσοποιού Schicktanzt να εμφυτεύσει το σύστημα της ελευθερίας. Όταν οι Γάλλοι κατέλαβαν τις Κάτω Χώρες ήρθε στο σπίτι εξαιρετικά χαρούμενος και διηγήθηκε το γεγονός, αφού επρόσθεσε τη φράση ‘καλά να τα πάθουν οι Αυστριακοί, γιατί εκυβερνούσαν πραγματικά γαϊδούρια!’. Δεν μπορώ να αποκρύψω ότι αυτόν τον *Le Roux* τον θεωρώ Γάλλο κατάσκοπο [...].⁸⁷

Και σαν να μην ήταν αρκετή η περιπέτεια στην οποία ενέπλεξε τον δημοκράτη στρατιωτικό Charles Le Roux —ο οποίος απελάθηκε τελικά “εξ όλων των γερμανικών χωρών”—, απέστειλε, λίγους μήνες αργότερα, τον Ιανουάριο του 1793, ένα άκρως φιλομοναρχικό υπόμνημα στον ίδιο τον Αυτοκράτορα Φραγκίσκο Β’ καταγγέλλοντας την δημιουργία της Γαλλικής Δημοκρατικής Κίνησης στην Τεργέστη και κατηγορώντας για ολιγωρία τους ανώτερους αξιωματούχους της αστυνομίας της πόλης.⁸⁸ Εκπλήσσει μια τόσο χαμερπής συμπεριφορά από τον συγγραφέα της ήδη αρκετά ‘φιλελεύθερης’ *Αληθούς Ευδαιμονίας* και συνεργάτη ενός από τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία στην Βιέννη, αυτό των δημοκρατικών αδελφών Μαρκίδες Πούλιου, φίλων του εθνομάρτυρα Ρήγα Βελεστινλή.⁸⁹ υπενθυμίζω πως, κατά το ίδιο διάστημα, ο Αθανάσιος Ψαλίδας ήταν ένας από τους συντάκτες της αμιγώς φιλελεύθερης *Εφημερίδος* που εξέδιδαν οι Μαρκίδες Πούλιου και πιθανότατα να συνέγραφε ή να είχε ήδη συγγράψει την ριζοσπαστική *Αληθή Ιστορία* του.

Από τα παραπάνω συνάγεται, αν μη τι άλλο, πως, πέντε χρόνια μετά την εγκατάστασή του στην Βιέννη, ο εικοσιεξάχρονος Αθανάσιος Ψαλίδας εξακολουθούσε να τρέφει φιλορωσικά αισθήματα και να παραμένει πιστός, λιγότερο ή περισσότερο, στις διδαχές του γηραιού πλέον διδασκάλου Ευγένιου Βούλγαρη. Σύμφωνα με το σκεπτικό αυτό, η συγγραφή και έκδοση της

⁸⁷ Βλ. Λάιος, “Ο Αθανάσιος Ψαλίδας”, 217.

⁸⁸ Βλ. Λάιος, “Ο Αθανάσιος Ψαλίδας”, 217-220. Ίσως η αντιπάθεια του Αθανάσιου Ψαλίδα για τον δημοκράτη απόστρατο γιατρό να οφείλεται και σε ιδιαίτερα προσωπικούς λόγους: ο Charles Le Roux νοίκιαζε δωμάτιο στο σπίτι του ‘καλτσοποιού Schicktanzt’ με την κόρη του οποίου ήταν ερωτευμένος ο νεαρός Γιαννιώτης· το ζευγάρι παντρεύτηκε τελικά στις 5 Μαΐου του 1793. Όμως, λίγους μήνες αργότερα, τους χώρισε ο πρόωρος θάνατος της νεαρής συζύγου.

⁸⁹ Βλ. “πρόκειται για έναν συγγραφέα ‘διπλοπρόσωπο’ και ‘παραπλανητικό’: ριζοσπαστικό στον τίτλο του, συντηρητικό σε σημεία του αρχικού κορμού του έργου, υλιστή και ορθολογιστή σε ορισμένα συμπεράσματά του, ενώ παράλληλα προωθεί ορισμένες θρησκευτικές αλήθειες που καταλήγουν να βρίσκονται στο τέλος ‘μετέωρες’ [...]. Θα συναντήσουμε και πάλι αυτόν τον ‘διπλοπρόσωπο’, αντιφατικό Ψαλίδα στα κείμενα *Έρωτος αποτελέσματα και Καλοκινήματα*” (Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *Η Νεοελληνική Αναγέννηση στα Γιάννενα*, 127-128).

φιλελεύθερης και αντι-‘Βουλγαρικής’ *Αληθούς Ιστορίας*, η οποία συνόδευε κάποιους επίσης φιλελεύθερους και αντι-‘Βουλγαρικούς’ συλλογισμούς του συγγραφέα της, θα πρέπει να τοποθετηθεί, τουλάχιστον, μετά τον Ιανουάριο του 1793· μέχρι και αυτήν την ημερομηνία, ο Αθανάσιος Ψαλίδας συμπεριφέρεται ως θιασώτης και υπερασπιστής της μοναρχίας διότι “αυτή συνδέει και συνενώνει όλους σε ένα, ώστε να μπορεί να διατηρηθεί η κοινή ευτυχία”,⁹⁰ όπως αναφέρει στο υπόμνημά του προς τον Φραγκίσκο Β’ που ξεκινά, με τον γνωστό δουλοπρεπή σεβασμό, ως εξής:

“Θειοτάτη Μεγαλειότης! Η αγάπη μου προς την μοναρχία και προς τη Μεγαλειότητά σου, η οποία με παρακινεί ενάντια σε εκείνους που είναι ενάντιοι στη μοναρχία και επομένως ενάντιοι σε Σένα, τον άριστον αυτοκράτορα των Ρωμαίων, που μέρα και νύχτα ιδροκοπάς για την διατήρηση και την προαγωγή της ευτυχίας των υπηκόων Σου, και που προσπαθούν με την προπαγάνδα των φαντασιοπληξιών τους, δηλαδή των ολέθριων ιδεών της γαλλικής ελευθερίας και ισότητας, να κάνουν τους υπηκόους Σου ανυπάκουους και επομένως αναρχικούς και δυστυχείς [...]”.⁹¹

Ακριβώς ένα χρόνο πριν, στις 9 Ιανουαρίου το 1792, η Αυτοκρατορία Αικατερίνη Β’ της Ρωσίας υπέγραψε —μετά από πιέσεις των συμμάχων της, ανάμεσά τους και η Αυστρία— με την Υψηλή Πύλη και τον Σουλτάνο Σελίμ Γ’ την άκρως απογοητευτική για τους ήδη εξεγερμένους Έλληνες Συνθήκη του Ιασίου, γεγονός που δεν θα έπρεπε να αφήσει ασυγκίνητο τον οποιονδήποτε Έλληνα πατριώτη: ποια ήταν η θέση του Αθανάσιου Ψαλίδα απέναντι σε αυτό το γεγονός και ποιες, τελικά, οι πραγματικές πολιτικές πεποιθήσεις του κατά την περίοδο αυτή; Εξακολουθεί να είναι αντιδημοκράτης ή ασπάσθηκε πλέον τον φιλελευθερισμό; Θα μπορούσε να θεωρηθεί το έτος 1793 ως *terminus post quem* για την συγγραφή και έκδοση της φιλελεύθερης *Αληθούς Ιστορίας* και των *Συλλογισμών*; Ή ίσως το 1794; Το σίγουρο είναι πως ο Αθανάσιος Ψαλίδας που επιστρέφει από την Βιέννη στα Ιωάννινα το 1795, είναι ήδη ο Διαφωτιστής λόγιος που, με το συγγραφικό και διδακτικό του έργο καθώς και με τον κύκλο των λογίων που συσπειρώνει γύρω του, αναδεικνύει την γενέτειρα πόλη ως το κυριότερο κέντρο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στον ελλαδικό χώρο. Πότε ακριβώς έγινε η θεμελιώδης αυτή μεταστροφή;

Σύμφωνα με τον Λάμπρο Μάλαμα, δεν θα ήταν εύκολο για τον σπουδασμένο στην Ρωσία Αθανάσιο Ψαλίδα να προσχωρήσει σε οποιαδήποτε

⁹⁰ Βλ. Λάιος, “Ο Αθανάσιος Ψαλίδας”, 223.

⁹¹ Βλ. Λάιος, “Ο Αθανάσιος Ψαλίδας”, 220.

δημοκρατική κίνηση, λόγω του σεβασμού και της διπλωματικής εκτίμησης που έτρεφε για την Μεγάλη Αικατερίνη:

“όσο και αν τον επηρέαζαν τα νέα και υψηλά ανθρώπινα ιδανικά της Γαλλικής Επανάστασης, φαίνεται πως τα κρατούσε μυστικά και ανεκδήλωτα, παίζοντας ίσως κάποιο διπλωματικό παιχνίδι, για να ωφελήσει την πατρίδα. Οπωσδήποτε, άκουγε από τις δημοκρατικές συντροφιάς τον ύμνο της Μασσαλιώτιδας και άλλα επαναστατικά τραγούδια και ράγιζε η καρδιά του! Αλλά, με τόση αστυνομική επαγρύπνηση και τόσο πιεστικά μέτρα των αρχών, βρισκόταν ανάμεσα στο σφυρί και στ’ αμόνι”.⁹²

Η Συνθήκη του Ιασίου, μετά και τα Ορλωφικά (1770), γέμισε με απογοήτευση τις ψυχές των υπόδουλων Ελλήνων που είχαν εναποθέσει τις ελπίδες τους για λυτρωμό στην Ρωσία της Μεγάλης Αικατερίνης· ανάμεσά τους είναι και ο Αθανάσιος Ψαλίδας που, αποκαρδιωμένος, δεν δημοσιεύει τίποτε πια μέχρι το 1795.⁹³

Πεπεισμένη πως θα μπορούσε να ισχύει και για την περίπτωση του Γιαννιώτη λόγιου το σχόλιο του Χρήστου Π. Φράγκου σχετικά με τον ανώνυμο συγγραφέα της *Ελληνικής Νομαρχίας*:

“Προσπαθεί ο ‘Ανώνυμος Έλληνας’ με πολλούς τρόπους να μη φανερωθεί ποιος είναι και γι’ αυτό κάνει επίτηδες πολλές παραποιήσεις. Όλες αυτές οι προφυλάξεις λαμβάνονται γιατί υπάρχουν εχθροί που καιροφυλακτούν να τον καταδώσουν στον τύραννο. Επομένως τον συγγραφέα πρέπει να τον αναζητήσουμε ανάμεσα σε πρόσωπα της εποχής εκείνης που ξέρουν καλά να προσποιούνται, να κρύβονται, να είναι ‘φρόνιμοι ως οι όφεις’ και που έχουν ισχυρότατους λόγους να μη φανερώσουν τις πραγματικές ιδέες τους και τον πραγματικό ρόλο τους παρά μόνο στη στιγμή που πρέπει [...]”,⁹⁴

εικάζω πως η πνευματική μεταστροφή του Αθανάσιου Ψαλίδα ξεκίνησε από τα πρώτα κιόλας χρόνια παραμονής του στο ευρωπαϊκό περιβάλλον της Βιέννης —ιδιαίτερα στις βιβλιοθήκες και τις αίθουσες του πανεπιστημίου, στις κοινωνικές συναναστροφές με προοδευτικούς καθηγητές και συμφοιτητές, στο τυπογραφείο των Μαρκίδες Πούλιου, στα προεπαναστατικά στέκια των συμπατριωτών Ελλήνων, κλπ.— από όπου αργότερα ξεκίνησε και την πατριωτική του δράση. Αν ισχύει πραγματικά η άποψη αυτή, τότε η *Αληθής*

⁹² Βλ. Μάλαμας, *Ψαλίδας. Ο κορυφαίος εθνοδάσκαλος*, 24.

⁹³ Βλ. Βρανούσης, “Αθανάσιος Ψαλίδας, Ο Διδάσκαλος του Γένους”, 339-340.

⁹⁴ Βλ. Χρήστος Φράγκος, “Η συμβολή του Αθανάσιου Ψαλίδα στη δημιουργία επαναστατικού πνεύματος στην Ήπειρο (Ο Αθανάσιος Ψαλίδας και η *Ελληνική Νομαρχία*)”, *Δωδώνη*, 1 (1972): 86-107, 98.

Ιστορία και οι Συλλογισμοί θα μπορούσαν να έχουν εκδοθεί κατά το διάστημα συνεργασίας του με το τυπογραφείο Μαρκίδες Πούλιου, ιδιαίτερα ανάμεσα στα έτη 1792-1794, η δε βιογραφία του Αθανάσιου Ψαλίδα θα ήταν η βιογραφία ενός διδασκάλου του Γένους και αγωνιστή της ελευθερίας χωρίς κανένα μελανό σημείο που να προκαλεί καχυποψία και αποστροφή.

Η εξοικείωση του νεαρού Ψαλίδα με τις βασικές αρχές του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού πραγματοποιείται μέσα από τους διάφορους πνευματικούς κύκλους της Βιέννης — επίκεντρο των εμπνευσμένων από τον Βολταίρο και τους Εγκυκλοπαιδιστές μεταρρυθμιστικών προσπαθειών του πεφωτισμένου αυτοκράτορα Ιωσήφ Β' — καθώς και μέσα από την συνεχή ανάγνωση και μελέτη λογοτεχνικών και φιλοσοφικών έργων στο πλαίσιο τόσο των σπουδών του όσο και της απασχόλησής του ως επιμελητή εκδόσεων στο τυπογραφείο των Μαρκίδες Πούλιου. Βέβαια, η πρώτη του επαφή με την κοσμοθεωρία του Διαφωτισμού και ιδιαίτερα με τις φιλοσοφικές θέσεις του Βολταίρου θα μπορούσε να είχε γίνει ήδη από τα Ιωάννινα — ο κορυφαίος Γάλλος στοχαστής είναι γνωστός στην οθωμανοκρατούμενη Ελλάδα τουλάχιστον από το 1765 — ή κατά την διαμονή του στην Ρωσία της τότε πεφωτισμένης και ενθουσιωδώς 'βολταιρικής' Αικατερίνης Β', περιβάλλοντα και τα δύο στα οποία έζησε και έδρασε και ο λογιότατος κληρικός Ευγένιος Βούλγαρης, ένας από τους πρώτους Έλληνες αναγνώστες και μεταφραστές του Βολταίρου στην ελληνική γλώσσα και πρωτεργάτης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.⁹⁵

Ο Ευγένιος Βούλγαρης γνωρίζει τα κείμενα του Βολταίρου κατά την διάρκεια των σπουδών του στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβα (1739-1742)· χρόνια αργότερα, κατά την περίοδο της επταετούς διαμονής του στην Σαξονία (1764-1771), θα τον γνωρίσει και προσωπικά ενώ έχει ήδη ξεκινήσει να μελετά και να

⁹⁵ Βλ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 145-170· Ιωάννης Γ. Δελλής, "Οι επιδράσεις των ιδεών του Voltaire και του J. Locke στο Σχέδιασμα περί Ανεξιθρησκείας του Ε. Βούλγαρη", *Ελληνικά* 52 (2002): 79-102, 81-85· Άννα Ταμπάκη, "Η πρόσληψη του Βολτέρου από τον νεοελληνικό Διαφωτισμό", *Ε-Ιστορικά, Οι πρωτοπόροι. Φρανσουά-Μαρί Αρνού ΒΟΛΤΕΡΟΣ, ο εμπνευστής μιας επανάστασης 1694-1778* (2006): 24-29· Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *Η Νεοελληνική Αναγέννηση στα Γιάννενα*, 111-194· Κωνσταντίνος Μανίκας, *Ευγένιος Βούλγαρης και Ανεξιθρησκεία. Ιστορική και Θεολογική προσέγγιση* (Αθήνα: Παρρησία, 2009), μεταξύ άλλων. Ο Ευγένιος Βούλγαρης δίδαξε στην Μαρουτσαία Σχολή των Ιωαννίνων κατά τα έτη 1742-1746 και 1750-1752, πριν αναχωρήσει για την Αθωνιάδα Ακαδημία (1753-1759) και την Πατριαρχική Σχολή Κωνσταντινουπόλεως (1759-1761). Κατά την διαμονή του στην Ρωσία (1771-μέχρι τον θάνατό του το 1806), διετέλεσε αρχιεπίσκοπος της νεοσύστατης αρχιεπισκοπής Σλαβωνίου και Χερσώνος με έδρα την Πολτάβα (1775-1779), πόλη όπου, το 1776, ίδρυσε μια μικρή ιερατική σχολή η οποία αναπτύχθηκε και καθιερώθηκε ως Ιερατική Σχολή της Πολτάβα.

μεταφράζει έργα του και να αναφέρεται σε αυτόν με εγκωμιαστικούς χαρακτηρισμούς. Στην πραγματεία του *Η Λογική εκ παλαιών τε και νεωτέρων συνερανοσθείσα* (Λειψία, 1766), παραδείγματος χάρη, ο Βολταίρος καταγράφεται ως “ο καθ’ ημάς εν ευκλεία περιών Ουολταΐριος”⁹⁶ ενώ, την ίδια χρονιά, μεταφράζει στα ελληνικά το ελευθεριάζον διήγημά του *Memnon, ou la sagesse humaine* (1749) [*Ουολταΐρου ο Μέμνων* (Λειψία, 1766)]. Δυο χρόνια αργότερα, μεταφράζει και σχολιάζει το *Essai historique et critique sur les dissensions des églises de Pologne* (1767) [*Περί διχονοιών των εν ταις Εκκλησίαις της Πολωνίας. Δοκίμιον ιστορικόν και κριτικόν* ([1768])] στο οποίο προσθέτει συμπληρωματικά ένα δικό του πόνημα, το *Σχεδιάσμα περί της Ανεξιθρησκείας, ήτοι περί της Ανοχής των Ετεροθρήσκων* (1768). Το *Σχεδιάσμα*, όπου ο Ευγένιος Βούλγαρης καταθέτει τις προσωπικές σκέψεις του σχετικά με την θρησκευτική ελευθερία, είναι εμπνευσμένο κυρίως από το *Traité sur la tolérance* (1763) του Γάλλου Διαφωτιστή· στις σελίδες του ιστορικού αυτού δοκιμίου γίνεται αναφορά “εις τον περίφημον Βολταΐρον”.⁹⁷ Σε άλλο δοκίμιό του, το *Στοχασμοί εις τους κρίσιμους Καιρούς, του Κράτους του Οθωμανικού* (Πετρούπολη, 1772), ο “Ουαλταΐρ” είναι “ένας περιβόητος Συγγραφεύς”.⁹⁸

Η έναρξη της φιλελεύθερης και ριζοσπαστικής Γαλλικής Επανάστασης (1789-1799) —που απειλεί ευθέως την απόλυτη μοναρχία και την εκκλησιαστική ιεραρχία— σηματοδοτεί την μεταστροφή της σχέσης της Αικατερίνης Β’ της Ρωσίας με το κίνημα του Διαφωτισμού και τον μέχρι τότε προστατευόμενό της Βολταίρο. Παρόμοια είναι και η αντίδραση του Οικουμενικού Πατριαρχείου που διέπεται επίσης από ένα έντονο πνεύμα αντί-Διαφωτισμού. Καθόλη την διάρκεια της δεκαετίας του 1790, κυκλοφορούν, πολύ συχνά με την μορφή ανώνυμων φυλλαδίων, διάφορα κείμενα γραμμένα από κληρικούς και λαϊκούς συγγραφείς που καταδικάζουν τόσο την Γαλλική Επανάσταση και τον Διαφωτισμό όσο και τον ίδιο τον Βολταίρο· *Τρόπαιον της*

⁹⁶ Βλ. Ευγένιος Βούλγαρης, *Η Λογική εκ παλαιών τε και νεωτέρων συνερανοσθείσα* (Εν Λειψία της Σαξονίας: Εν τη Τυπογραφία του Βρεϊτκόπφ, 1766, 311).

⁹⁷ Βλ. Ευγένιος Βούλγαρης, *Περί των διχονοιών των εν ταις Εκκλησίαις της Πολωνίας δοκίμιον ιστορικόν και κριτικόν. Εκ της Γαλλικής εις την κοινότεραν των καθ’ ημάς Ελλήνων διάλεκτον μεταφρασθέν μετά κ’ σημειωμάτων τινών ιστορικών κ’ κριτικών ος εν τέλει προσετέθη και σχεδιάσμα περί της ανεξιθρησκείας* ([Εν Βασιλεία;]: [χ. εκδ.], 1768, [2]).

⁹⁸ Βλ. Ευγένιος Βούλγαρης, *Στοχασμοί εις τους παρόντας κρίσιμους Καιρούς, του Κράτους του Οθωμανικού* ([Πετρούπολη]: [χ. εκδ.], 1772, 35). Ο Ευγένιος Βούλγαρης μετέφρασε επίσης τα έργα *Épître à Catherine II, impératrice de toutes les Russies* (1765) [*Επιστολή προς την αυτοκρατορίσαν των Ρώσων*] και *Le Tocsin des rois* (1772) [*Το διεγερτικόν των βασιλέων*], τα οποία παρέμειναν ανέκδοτα, καθώς και φυλλάδια του Γάλλου στοχαστή “δια προσταγής της υψηλοτάτης” Αικατερίνης Β’ της Ρωσίας.

Ορθόδοξον Πίστεως (1791), Πολυζώης Κοντός, *Νεκρικοί Διάλογοι* (1793), *Ακολουθία ετεροφθάλμου και αντιχρίστου Χριστοδούλου του εξ Ακαρνανίας* (1793), *Η αθλιότης των δοκησιόφων* (1793), *Ανασκευή του Βολταίρου* (1794), *Χριστιανική Απολογία* (1798), κλπ. είναι κάποιιοι από τους τίτλους τους.⁹⁹

Το 1791 εκδίδεται στην Βιέννη η *Επιστολή Ευγενίου του Βουλγάρεως [...]* σταλθείσα μεν εις Τριέστι προς αναίρεσιν τινός φληνάφου δυσσεβούς, με την επιμέλεια της έκδοσής της καθώς και το σημείωμα προς “Τῷ Αναγινώσκοντι” να φέρουν την υπογραφή του Αθανάσιου Ψαλίδα· στο εν λόγω περιεχόμενο, η *Επιστολή* του Ευγένιου Βούλγαρη καταγράφεται ως “σύγγραμμα ανδρός των καθ’ ημάς σοφωτάτου” ενώ, σύμφωνα με το περιεχόμενο της ίδιας της *Επιστολής*, ο Βολταίρος είναι πλέον “ένας Βολτάρης [...] ένας, εις ένα λόγον, από τα μεγάλα και εξάκουστα επί δυσσεβεία ονόματα”.¹⁰⁰ Είναι αξιοσημείωτο πως, το ίδιο έτος, το 1791, και στο ίδιο τυπογραφείο, αυτό του “Ιωσήπου του Βαουμείστέρου” στην Βιέννη, εκδίδεται και το πρώτο έντυπο φιλοσοφικό δοκίμιο του λόγιου επιμελητή εκδόσεων Αθανάσιου Ψαλίδα. Το σύγγραμμα φέρει τον τίτλο *Αληθής Ευδαιμονία* και είναι αφιερωμένο στην “Κραταιοτάτη Άνασσα” Αικατερίνη Β’ της Ρωσίας· στην τελευταία παράγραφο αυτού, ο συγγραφέας αναφέρεται σε “όλους τους εχθρούς της Θρησκείας, καθώς είναι ο Ρουσσό, ο Βολταίριος, ο Ελβέτιος και άλλοι παρόμοιοι”.¹⁰¹

Στις αρχές, λοιπόν, της ‘δεκαετίας του αντί-Διαφωτισμού’, το 1791, ο Αθανάσιος Ψαλίδα εξακολουθεί να τρέφει μεγάλο σεβασμό τόσο για την ορθόδοξη αυτοκράτειρα Αικατερίνη Β’ της Ρωσίας όσο και για τον κλεινό Ευγένιο Βούλγαρη και να ταυτίζεται ακόμη και με την πρόσφατα διαφοροποιημένη άποψή τους σχετικά με τους Διαφωτιστές φιλοσόφους και τον ‘εχθρό της Θρησκείας’ Βολταίρο. Αντίθετα, όμως, με την συντηρητική αντίδραση που προκάλεσε η έναρξη της Γαλλικής Επανάστασης και τα συνακόλουθα της στην Μονάρχη και τον Αρχιεπίσκοπο Σλαβωνίου και Χερσώνος, ο Αθανάσιος Ψαλίδα —με καταλύτη, σχεδόν με κάθε βεβαιότητα, την υπογραφή της Συνθήκης του Ιασίου (1792)— επέλεξε τελικά τον δρόμο του ορθολογισμού, του φιλελευθερισμού και της δημοκρατίας. Και ενώ ο μέχρι πρότινος ελεύθερος στοχαστής Ευγένιος Βούλγαρης όδευε, χρόνο με τον χρόνο,

⁹⁹ Βλ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 156 & 162-163· Ταμπάκη, “Η πρόσληψη του Βολτέρου”.

¹⁰⁰ Βλ. Ευγένιος Βούλγαρης, *Επιστολή Ευγενίου του Βουλγάρεως, του πρώην Αρχιεπισκόπου Σλαβωνίου και Χερσώνος, σταλθείσα μεν εις Τριέστι προς αναίρεσιν τινός φληνάφου δυσσεβούς, Εκδοθείσα δε επιμελεία Αθανασίου Πέτρου Ψαλίδα του εξ Ιωαννίνων* (Εν Βιέννη της Αουστρίας: Εκ της Τυπογραφίας Ιωσήπου του Βαουμείστέρου, 1791, 7).

¹⁰¹ Βλ. Ψαλίδα, *Αληθής Ευδαιμονία*, [37].

προς τον συντηρητισμό, ο Αθανάσιος Ψαλίδας απομακρυνόταν σταθερά και διαπαντός από αυτόν. Η επιστημονική και ιδεολογική αντιπαράθεση που δημιουργήθηκε ανάμεσα στους δύο Έλληνες διανοούμενους —που, σε τελική ανάλυση, μάχονταν, από διαφορετικά στρατόπεδα ορμώμενοι, για έναν κοινό σκοπό: την αφύπνιση του υπόδουλου Γένους— αντικατοπτρίζεται έντονα σε μία σειρά κειμένων.¹⁰²

Το 1795, λίγους μήνες πριν την οριστική επιστροφή του Γιαννιώτη Διαφωτιστή στην πατρίδα, εκδίδεται στην Βιέννη και “Εν τη Ελληνική Τυπογραφία Γεωργίου Βενδότη” η πρώτη και μοναδική μετάφραση στα ελληνικά της *Λογικής* του Γερμανού Διαφωτιστή Friedrich Christian Baumeister (1709-1785). Ο Αθανάσιος Ψαλίδας είναι ο συντάκτης των περικείμενων του εντύπου —στην σελίδα τίτλου καταγράφεται μόνον ως επιμελητής και διορθωτής της ελληνικής μετάφρασης: “δι’ επιμελείας και ακριβούς διορθώσεως Αθανασίου Πέτρου Ψαλίδα του εξ Ιωαννίνων”—, με το προοίμιο αυτού να προκαλεί την έντονη αντίδραση δυο σημαντικών μελών της ελληνικής παροικίας της Βιέννης και υποστηρικτών του Ευγένιου Βούλγαρη: του αρχιμανδρίτη Νικολάου (;) από τον τοπικό εκκλησιαστικό κύκλο και του Σιατιστινού δάσκαλου και ιεροκήρυκα Μιχαήλ Παπαγεωργίου (1727-1796). Οι δύο ομογενείς λόγιοι θεωρούν παντελώς ανάρμοστα τα σχόλια του ασεβούς συντάκτη στο έργο *Η Λογική εκ παλαιών τε και νεωτέρων συνερανισθείσα* (1766) στο πρόσωπο του σεβαστού τους δασκάλου· με την άμεση διαμεσολάβησή τους η πρώτη αυτή έκδοση αποσύρεται, τα τυπωμένα αντίτυπά της καταστρέφονται και ετοιμάζεται μια δεύτερη έκδοση με νέα περικείμενα και χωρίς το ονοματεπώνυμο του Αθανασίου Ψαλίδα στην σελίδα τίτλου: “Δι’ επιμελείας και ακριβούς διορθώσεως σπουδαίου τινός περί τα ενταύθα φιλοσοφικά Μαθήματα ενασχολουμένου”.¹⁰³

¹⁰² Βλ. Βρανούσης, “Αθανάσιος Ψαλίδας, Ο Διδάσκαλος του Γένους”, 343-344 & 347· Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *Η Νεοελληνική Αναγέννηση στα Γιάννενα*, 138-141· Ηλίας Τεμπέλης, “Η ελληνική μετάφραση της *Λογικής* του Friedrich Christian Baumeister (Βιέννη 1795). Το πλήρες προοίμιο των αποσυρθέντων αντιτύπων”, *Μνημοσύνη, Ετήσιον περιοδικόν της Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών επί του Νεωτέρου Ελληνισμού*, Πρακτικά Συνεδρίου ‘Λόγιοι της Τουρκοκρατίας’, Εν Αθήναις (2013): 156-172, τ. 19· Ηλίας Τεμπέλης, “‘Διδασκαλίκια ὄσα εὐγενίζουσιν’: Η αντιπαράθεση του Αθανασίου Ψαλίδα με τον Σιατιστινό λόγιο Μιχαήλ Παπαγεωργίου”, *Ἠλιάκμονος ῥοῦς*, Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών, Κοζάνη - Καστοριά - Φλώρινα - Γρεβενά, (2017): 53-72, τ. 1· Αθανάσιος Ψαλίδας, *Καλοκινήματα*, Ἐθελ Αγγελίδου (επιμ.), Ηλίας Τεμπέλης (εισαγ. & πρόλ.) (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις iWrite.gr, 2021), μεταξύ άλλων.

¹⁰³ Βλ. [Βαῦμαϊστέρος Χριστιανός Φρειδερίκος], *Φριδερίκου Χριστιανού Βαῦμαϊστέρου Λογική Συνεξυφανθείσα μεν υπ’ αὐτοῦ Μεθόδῳ Μαθηματικῇ κατὰ Βόλφιον· Μεταφρασθείσα δε ἀπὸ τῆς Λατινίδος εἰς τὴν Ἑλλάδα φωνὴν παρὰ του Σοφολογιωτάτου ἐν διδασκάλοις Κυρίου*

Η επίσης άμεση και οργισμένη αντίδραση του Αθανάσιου Ψαλίδα στην σκληρή λογοκρισία που υπέστη από τους υποστηρικτές του Ευγένιου Βούλγαρη αποτυπώνεται με τον πιο σαφή τρόπο στο σύντομο κείμενο *Καλοκινήματα, ήτοι Εγχειρίδιον κατά φθόνου και κατά της Λογικής του Ευγενίου* (Εν Βιέννη της Αουστρίας, [χ. εκδ.], 1795). Πρόκειται για φυλλάδιο που κυκλοφόρησε ψευδώνυμα —“Συντεθέν υπό του Δ...” αναγράφεται στην σελίδα τίτλου— και εκδόθηκε “χάριν των φιλαληθεστάτων Ελλήνων” και φίλων του που παρότρυναν την συγγραφή του. Με *incipit* την φράση “Ο φθόνος, η χαμέρπεια και η δεισιδαιμονία είναι τρία τρομακτικά θηρία”, διηγείται την εκδοτική περιπέτεια που μόλις έχει βιώσει εξαιτίας του φθόνου και της χαμέρπειας των “ρηθέντων δύω υποκειμένων” και, σχολιάζοντας “τας Λογικάς οπού έχει τώρα το δυστυχές γένος μας”,¹⁰⁴ προβαίνει —επικαλούμενος μάλιστα την γνωστή ρήση του Αριστοτέλη “φίλος μεν Πλάτων, φιλότατη δ’ αλήθεια”— σε μία ιδιαίτερα έντονη κριτική της *Λογικής*, ως εκπαιδευτικού εγχειριδίου στο πλαίσιο της διδακτικής προόδου που οι πεφωτισμένοι λόγιοι επιχειρούσαν, αλλά και της προσωπικότητας του Ευγένιου Βούλγαρη:

“της του κλεινού δε Ευγενίου *Λογικής*, αγκαλά και το σύστημα και η μέθοδος είναι κατά τους νεωτέρους, η αταξία όμως και η σύγχυσις των ιδεών [...] την κατασταίνει όχι μόνον εις τους μαθητάς αλλά και εις πολλούς δασκάλους ανωφελή· επειδή η προτεταγμένη αυτής φιλοσοφική Ιστορία είναι τοσούτον ξηρά και ισχνή ώστε ανωφελή γίνεσθαι τοις μετερχομένοις αυτήν [...] τα παραδείγματά του, οπού έπρεπε να σαφηνίζουσαν τας προτάσεις είναι τόσον σκοτεινά όπου χρειάζονται και άλλα παραδείγματα δια να εννοηθούν [...] Η

Νικολάου Βάρκοση Του εξ Ιωαννίνων· Τύποις δε εκδοθείσα αναλώμασι του εντιμοτάτου εν πραγματευταίς Κυρίου Αθανασίου Γεωργίου Μανούση του εκ Σιατίστης, δι’ επιμελείας και ακριβούς διορθώσεως Αθανασίου Πέτρου Ψαλίδα του εξ Ιωαννίνων (Εν Βιέννη της Αουστρίας: Εν τη Ελληνική Τυπογραφία Γεωργίου Βενδότη, 1795¹). Βαϊμαϊστέρος Χριστιανός Φρειδερίκος], *Φριδερίκου Χριστιανού Βαϊμαϊστέρου, Λογική. Έννυφανθείσα μεν υπ’ αυτού Λατινιστί Μεθόδω Μαθηματική κατά Βόλφιον· Μεταφρασθείσα δε από της Λατινίδος εις την Ελλάδα φωνήν παρά του Σοφολογιωτάτου Διδασκάλου Κυρίου Νικολάου Βάρκοση Του εξ Ιωαννίνων· Τύποις εκδοθείσα αναλώμασιν Αθανασίου Γεωργίου Μανούση Του εκ Σιατίστης. Δι’ επιμελείας και ακριβούς διορθώσεως σπουδαίον τινός περί τα ενταύθα φιλοσοφικά Μαθήματα ενασχολουμένου* (Εν Βιέννη της Αουστρίας: Εν τη Ελληνική Τυπογραφία Γεωργίου Βενδότη, 1795²). “στη Βιέννη ο Παπαγεωργίου πέτυχε εκεί ακριβώς που είχε ο ίδιος αποτύχει στη σχολή της γενέτειράς του Σιάτιστας: να αναχαιτίσει στο πρόσωπο του Ψαλίδα τους Έλληνες αντιπάλους του Βούλγαρη και να καταστήσει τη *Λογική* του Friedrich Christian Baumeister συμπληρωματική και όχι ανταγωνιστική εκείνης του Βούλγαρη” (Τεμπέλης, “Διδασκαλάκια όσα εύγενίζουσαν”, 71).

¹⁰⁴ Βλ. Θεόφιλος Κοροδαλεύς (1570-1646), Γεώργιος Σουγδουρής (1645-1725) —την έκδοση του πονήματος *Εισαγωγή Λογική* (Εν Βιέννη: Εν τη Τυπογραφία του Βαουμαϊστέρου, 1792) του Γεωργίου Σουγδουρή επιμελήθηκε ο Αθανάσιος Ψαλίδας— και Ευγένιος Βούλγαρης.

τριπλή δε αυτού πηγή των ιδεών τον αποδείχνει όχι φιλοσοφούντα αλλά φιλοσοφοθεολογούντα, το οποίον είναι άτοπον και πόρρω της φιλοσοφίας [...],¹⁰⁵ είναι κάποια από τα σχόλια που προκάλεσαν το μένος των δυο ομογενών υποστηρικτών του γηραιού διδασκάλου που, αγανακτισμένοι —“ποιος είναι αυτός οπού αυθαδιάζει να αναιρέσει τον Ευγένιον, ο οποίος είναι ο μεγαλύτερος και σοφότερος άνδρας του Κόσμου;”¹⁰⁶—, δρομολόγησαν, πείθοντας άμεσα τον εκδότη, την απόσυρση και καταστροφή της πρώτης έκδοσης και την συγγραφή της εγκεκριμένης δεύτερης.

Η απάντηση του Ευγένιου Βούλγαρη στα *Καλοκινήματα* έρχεται με καθυστέρηση δύο χρόνων και με ένα εξαιρετικά επιθετικό λιβελλογράφημα που φέρει τον τίτλο *Επιστολή του σοφωτάτου κυρίου Ευγενίου Αρχιεπισκόπου πρώην Σλαβωνίου και Χερσώνος* (Τεργέστη, Εν τη Τυπογραφία του Ιωάννου Μπατίστα Σπερανδίου, 1797)· β' έκδοση: Εν Βιέννη της Αυστρίας, Εκ της Τυπογραφίας Γεώργ. Βενδώτου, 1807).¹⁰⁷ Η πολυσέλιδη επιστολή, γεμάτη ειρωνικούς και ακραίους χαρακτηρισμούς που δεν αρμόζουν ούτε στην ηλικία, ούτε στο σχήμα αλλά ούτε και στην εξαιρετική νοημοσύνη του Ευγένιου Βούλγαρη, στηλιτεύει, σε όλη την έκταση των 62 σελίδων της, το έργο και τον συγγραφέα του: “Ο τα *Καλοκινήματα* γράψας τε και τύποις εκδούς [...] υπό φθόνου κινηθείς έγραψεν αυτά”. “τα *Καλοκινήματα* αυτού όφειλεν επιγράψαι *Κακοκινήματα*”. “Ως οξυτόμον ημίν ψαλίδιον, ο γεννάδας ούτος Ψαλίδας, ο μέγας μεταξύ των διδασκαλακίων, ούτος σοβεί ο διδάσκαλος!”¹⁰⁸ “ο δε Ψαλίδας αυτός [...]

¹⁰⁵ Βλ. Ψαλίδας, *Καλοκινήματα*, ήτοι *Εγχειρίδιον*, 11-13.

¹⁰⁶ Βλ. Ψαλίδας, *Καλοκινήματα*, ήτοι *Εγχειρίδιον*, 13.

¹⁰⁷ Η επιστολή συντάσσεται ως απάντηση “Τω οσιωτάτω και λογιωτάτω εν Ιεροδιακόνους κυρίω Παγκρατίω”· βλ. “αγαπητέ μοι κυρ Παγκράτιε, ως συνορώ, δια της φιλικής σου επιστολής” (Ευγένιος Βούλγαρης, *Επιστολή του σοφωτάτου κυρίου Ευγενίου Αρχιεπισκόπου πρώην Σλαβωνίου και Χερσώνος* (Τεργεστίω: Εν τη Τυπογραφία του Ιωάννου Μπατίστα Σπερανδίου, 1797, 12))· Ευγένιος Βούλγαρης, *Επιστολή του σοφωτάτου κυρίου Ευγενίου Αρχιεπισκόπου πρώην Σλαβωνίου και Χερσώνος* (Εν Βιέννη της Αυστρίας: Εκ της Τυπογραφίας Γεώργ. Βενδώτου, 1807. Δεύτερη έκδοση)). Σημειώνω εδώ την πιθανή σχέση που θα μπορούσε να έχει ο υπαρκτός (;) αποδέκτης της επιστολής του Ευγένιου Βούλγαρη με τον “πάτερ Παγκράτιον, πρέσβην του Θεού και Άγιον το επάγγελμα”, τον μοναχό-εξομολογητή του Μουσταφά αγά ο οποίος τελειώνει τις μέρες του στην πυρά (*Αληθής Ιστορία*, 14).

¹⁰⁸ Απάντηση στο σκληρό, χωρίς αμφιβολία, σχόλιο των *Καλοκινήματων*: “αγκαλά και όλοι σχεδόν οι διδάσκαλοι του γένους μας είναι διδασκαλάκια τα οποία ήτοι μεταφράζοντα καμμίαν γραμματικίτζαν, ή διδάσκοντα το τύπτω, και το εκ τρίτου, και εκ τετάρτου του Γαζή, ή συγγράφοντα τρεις τέσσερας στίχους ποιητικούς νομίζουν ότι έκαμαν μέγαν τι εις το κοινόν ή αύξησαν κανένα μέρος της Φιλοσοφίας [...] Δεν αμφιβάλλω δε, ότι πολλοί διδάσκαλοι και διδασκαλάκια όσα ευγενίζουν [...] θέλουν σας ψιθυρίζει διάφορα και εναντία κατά της αληθείας ταύτης” (Ψαλίδας, *Καλοκινήματα*, ήτοι *Εγχειρίδιον*, 29). Παραθέτω σχόλιο

χυδαιολογών φιλοσοφείτω και φιλοσοφών χυδαιολογήτω”. “ο πτωχός Ψαλίδας ουκ οίδε τι λέγει” είναι κάποιοι από τους δηκτικούς χαρακτηρισμούς που περιέχει.¹⁰⁹

Δεν είναι όμως ούτε το προοίμιο στην ελληνική μετάφραση της *Λογικής* του Friedrich Christian Baumeister ούτε τα *Καλοκινήματα* τα πρώτα κείμενα του Αθανάσιου Ψαλίδα που ασκούν κριτική στον λογιότατο Ευγένιο Βούλγαρη. Πριν ακόμη από το 1795 —σίγουρα μετά την υπογραφή της Συνθήκης του Ιασιού, σημαντικό ορόσημο στην αλλαγή των συναισθημάτων και των πεποιθήσεων του Γιαννιώτη Διαφωτιστή, το 1792—, τυπώνεται, στο προοδευτικό τυπογραφείο της Βιέννης όπου εργάζεται, ένα άλλο σύντομο κείμενό του που τιτλοφορείται *Αληθής Ιστορία*: το πεζογράφημα συνοδεύεται από μια σειρά —επίσης σύντομων (;)— *Συλλογισμών* του συγγραφέα σχετικά με το *Σχέδιασμα περί της Ανεξιθρησκείας* του μεγάλου Διδάσκαλου του Γένους, σπάραγμα που σήμερα δυστυχώς λανθάνει. Η σχεδόν παντελής απουσία της *Αληθούς Ιστορίας* ή και ολόκληρου του εντύπου από δημόσιες και ιδιωτικές συλλογές οδηγεί στην σκέψη πως, αν και όταν τελικά κυκλοφόρησε, αυτό θα έγινε για όσο διάστημα του το επέτρεψαν οι εκκλησιαστικοί και συντηρητικοί κύκλοι της Βιέννης λόγω του βίαιου αντί-κληρικού και πιθανά επίσης βίαιου αντί-‘Βουλγαρικού’ περιεχομένου του· υπενθυμίζω την εκδοτική καταδίωξη και καταστροφή των αντίτυπων της *Λογικής* του Friedrich Christian Baumeister από τους υποστηρικτές του Ευγένιου Βούλγαρη λίγα χρόνια αργότερα.

Τόσο η σκωπτική *Αληθής Ιστορία* που, με καυστικό χιούμορ και ειρωνεία, ασκεί δριμεία κριτική στους πολιτικούς και κοινωνικούς θεσμούς του 18^{ου} αι. όσο και οι “ολίγον ελεύθεροι” φιλοσοφικοί *Συλλογισμοί* αποτελούν την πρώτη γραπτή απόδειξη —ή μία από τις πρώτες γραπτές αποδείξεις— της ριζικής μεταστροφής του Αθανάσιου Ψαλίδα προς τον ορθολογισμό και την δημοκρατία. Με βήματα αργά και σταθερά απομακρύνεται ολοένα και περισσότερο από την επικίνδυνη για τον φωτισμό του Γένους οπισθοδρόμηση που πρεσβεύουν πλέον οι δύο, εξαιρετικά σεβαστοί μέχρι τότε, αποστάτες της πεφωτισμένης απολυταρχίας Μεγάλη Αικατερίνη και Ευγένιος Βούλγαρης, ενώ εκφράζει απερίφραστα στα γραφόμενά του, χωρίς προκαταλήψεις και

του Κ. Θ. Δημαρά: “Στα 1795 ένας νέος φιλόσοφος και ίσως φθονερός, ο Αθανάσιος Ψαλίδας, δημοσιεύει ένα φυλλάδιο, όπου χτυπάει την *Λογική* του Βούλγαρη και τον ίδιο” (Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* (Αθήνα: Ίκαρος, 1949, 134, τόμ. Α’)).

¹⁰⁹ Βλ. Βούλγαρης, *Επιστολή του σοφωτάτου κυρίου*, 1, 12, 19-20, 27 & 51-52.

περιορισμούς, τα νέα προοδευτικά του πιστεύω τα οποία μοιράζεται, ανώνυμα ή επώνυμα, με το αναγνωστικό του κοινό.

Με το συγκεκριμένο ανώνυμο έντυπο, στο οποίο κάνει πράξη το ορατιανό “*miscuit utile dulci*”,¹¹⁰ ‘το τερπνόν μετά του ωφελίμου’ κατά το ελληνικότερο, ενώνοντας στον ίδιο τόμο το ‘ωφέλιμο’ των *Συλλογισμών* με το ‘τερπνόν’ του σκωπτικού πεζογραφήματος, διασκεδάζει αλλά ταυτόχρονα ενημερώνει και νουθετεί τους μελλοντικούς αναγνώστες του —“*ut pueris olim dant crustula blandi doctores*”¹¹¹—, κáνοντάς τους κοινωνούς των νέων πνευματικών και πολιτικοκοινωνικών αλλαγών που λαμβάνουν χώρα στην Ευρώπη του Αιώνα των Φώτων. Και είναι μόνο η αρχή· ο προοδευτικός και ριζοσπαστικός οίστρος έχει ριζώσει τόσο βαθιά στην ψυχή και στην συνείδησή του που τον υπηρετεί ακούραστα μέχρι το τέλος των ημερών του το καλοκαίρι του 1829. Είναι χαρακτηριστικό πως ανάμεσα στα πολλά υποτιμητικά παρωνύμια που επινόησαν, ήδη από το 1793, οι συντηρητικοί λόγιοι και αντί-Διαφωτιστές —όπως “βολταιρόφρων”, “βολταιροφωτισμένος” και “βολταιρολάτρης”— καταγράφεται και το ευρηματικότερο, είναι αλήθεια, “βολταιροψαλιδίτης”, παρωνύμιο που, χωρίς αμφιβολία, θα έφεραν με περηφάνεια αρκετοί Έλληνες δημοκρατικοί λόγιοι.¹¹²

Παραθέτω ως επίλογο του κεφαλαίου αυτού, όπου σκιαγραφείται ο Αθανάσιος Ψαλίδας αποκλειστικά ως πιθανός συγγραφέας της ανώνυμης *Αληθούς Ιστορίας* και των λανθανόντων σήμερα *Συλλογισμών*, το σχόλιο του Λ. Ι. Βρανούση που περιγράφει, μέσα σε λίγες γραμμές, την ζωή και την προσωπικότητα του Ηπειρώτη λόγιου:

“Ο Αθανάσιος Ψαλίδας, ελάχιστα γνωστός μας δυστυχώς και άδικα αγνοημένος, κατέχει αναμφισβήτητα ξεχωριστή θέση ανάμεσα στους διαλεχτούς πνευματικούς ηγέτες που ανέδειξε η μεγάλη εποχή του. Κορυφαίος Διδάσκαλος του Γένους, αντιπροσωπευτικός εκπρόσωπος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και φυσιογνωμία από τις πιο δυνατές που έβγαλε ο προεπαναστατικός Ελληνισμός, κινείται σ’ όλους τους τομείς των πνευματικών,

¹¹⁰ Βλ. “omne tulit punctum qui miscuit utile dulci,/ lectorem delectando pariterque monendo” (Horace, *Satires. Epistles. The Art of Poetry*, H. Rushton Fairclough (trad.) (The Loeb Classical Library, 1926, *The Art of Poetry*, vv. 343-344)).

¹¹¹ Βλ. “ut pueris olim dant crustula blandi/ doctores, elementa velint ut discere prima” (Horace, *Satires. Epistles. The Art of Poetry, Satires*, I, I, vv. 25-27).

¹¹² Βλ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 162· “είναι γνωστό ότι ο καλογερικός συντηρητισμός της εποχής εκείνης έδινε συχνά τους χαρακτηρισμούς αυτούς, εύκολα και αδιάκριτα, σε κάθε φιλελεύθερο στοχαστή που δεν παραδεχόταν τη φιλοσοφία ως θεραπευτική της θρησκείας” (Βρανούσης, “Αθανάσιος Ψαλίδας, Ο Διδάσκαλος του Γένους”, 346).

κοινωνικών και εθνικών προβλημάτων της εποχής του, κυριαρχεί γύρω του και με την πολύμορφη δράση του καλύπτει τέσσερες δεκαετίες ολόκληρες —μισό σχεδόν αιώνα— πριν και μετά το Έικοσιένα”.¹¹³

¹¹³ Βλ. Βρανούσης, “Αθανάσιος Ψαλίδας, Ο Διδάσκαλος του Γένους”, 331.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΨΑΛΙΔΑΣ, ΕΝΤΥΠΗ ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ
(ΒΙΕΝΝΗ, 1791-1795)

Ο σχολιασμός των έντυπων έργων του Αθανάσιου Ψαλίδα που ακολουθεί —των εκδομένων στην Βιέννη, δηλαδή, ανάμεσα στο 1791 και το 1795— αποσκοπεί στην παρουσίαση προς τον αναγνώστη της μελέτης αυτής μέρους του εκτενούς φιλοσοφικού και πολιτικοπατριωτικού συγγραφικού του έργου καθώς και της απaráμιλλης συγγραφικής του δεινότητας. Η πολυπόθητη επιστροφή του ξενιτεμένου λόγιου στα Ιωάννινα, τον Σεπτέμβριο του 1795, είχε ως αποτέλεσμα την μη έκδοση τελικά κάποιων συγγραμμάτων του (*Γραμματική, Ρητορική, Λογική, Μεταφυσική, Πειραματική Φυσική, Ηθική, Το δίκαιον της Φύσεως, Παγκόσμιος Ιστορία, Γεωγραφία*) για τα οποία ενημέρωνε πως “θέλουν εκδοθή πολλά ογλίγωρα” —ήδη τον Ιούλιο του ίδιου έτους είχαν εκδοθεί τα *Καλοκινήματα*— το ευτύχημα είναι πως τα κείμενα αυτά, μαζί με άλλα ποικίλου περιεχομένου, έχουν διασωθεί στην χειρόγραφη μορφή τους και απόκεινται σήμερα σε διάφορες βιβλιοθήκες της Ελλάδας και του εξωτερικού.¹¹⁴

α) *Αληθής Ευδαιμονία ήτοι Βάσις πάσης Θρησκείας, συντεθείσα υπό Αθανασίου Πέτρου Ψαλίδα του εξ Ιωαννίνων, εις την απλήν διάλεκτον και υπό του αυτού εις Λατινικήν μεταφρασθείσα. Τόμος Α' (Εν Βιέννη της Αουστρίας: Εν τη Τυπογραφία Ιωσήφ του Βαουμαϊστέρου, 1791).*¹¹⁵ Φιλοσοφικό δοκίμιο όπου ο

¹¹⁴ Βλ. “Θάπιανε πολλές σελίδες η αναγραφή των έργων του Ψαλίδα, όσα βρίσκονται ανέκδοτα —αυτόγραφα ή αντίγραφα— στις διάφορες βιβλιοθήκες της Ελλάδος και των γειτονικών χωρών και περιγράφονται στους δημοσιευμένους Καταλόγους Ελλην. Χειρογράφων. Τα χειρόγραφα του Ψαλίδα, φιλοσοφικές πραγματείες, διδακτικά εγχειρίδια, ‘μαθηματάρια’, σημειώσεις παραδόσεων, επιστολές, κ.α. έργα είναι πολύ περισσότερα απ’ όσα σημείωσε σε μια προχειρότατη αναγραφή ο Διον. Καλογερόπουλος” (Βρανούσης, “Αθανάσιος Ψαλίδας, Ο Διδάσκαλος του Γένους”, 333, 336). Γενικά Αρχεία του Κράτους, “Αρχειό PRI028.04 - Αρχείο Αθανασίου Ψαλίδα και Σταματίου Κρίνου (Κ71)”. Γιώργος Κεχαγιόγλου, “Ένα χειρόγραφο της Γεωγραφίας Φυσικοπολιτικής του Ψαλίδα”, *Ο Εραμιστής*, 13 (1976): 23-40, 23-24. Πέτσιος, “Παρατηρήσεις στο δημοσιευμένο έργο του Αθανασίου Ψαλίδα”. Εργαστήριο Ερευνών Νεοελληνικής Φιλοσοφίας, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, http://www.kenef.phil.uoi.gr/dynamic/auth_books.php?Name_ID=221.

¹¹⁵ Βλ. Onassis Library, http://onassislibrary.gr/el/syllogi/antikeimena/38150_el/ Η σελίδα τίτλου της έκδοσης στα Λατινικά: *Vera Felicitas sive Fundamentum omnis Religionis. Graece et Latin. Authore Athanasio Petride Psalida Joanninensi ex Epiro. Tomus I.* (Viennae: En Typographia Baumeisteriana, 1791). Το έργο προγραμματιζόταν να κυκλοφορήσει σε τρεις τόμους, όμως ο Β' και ο Γ' δεν εκδόθηκαν ποτέ. Βρανούσης, “Αθανάσιος Ψαλίδας, Ο

συγγραφέας καταθέτει τις απόψεις του αναφορικά με θεμελιώδη μεταφυσικά ζητήματα που απασχόλησαν τον 18^ο αι. και τον Διαφωτισμό με απώτερο σκοπό την κατάκτηση της ευδαιμονίας.¹¹⁶ Στο σημείωμα προς “Τῷ Αναγινώσκοντι”, ενημερώνει:

“εις το παρόν βιβλιάριον ηθέλησα να δείξω βεβαίους εκείνας τας αρχάς, αίτινες υπό πολλῶν ἀμφιβάλλονται [...] αὐταί δε αἰ ἀρχαί εἶναι ἡ ΥΠΑΡΞΙΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ, Ἡ ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ, Ἡ ΜΕΤΑ ΘΑΝΑΤΟΝ ΑΝΤΙΔΟΣΙΣ καὶ τέλος ἡ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ”.¹¹⁷

Πιστεύοντας ακράδαντα πως η ανάλυση και η κατανόηση των τεσσάρων αυτών αρχών και η κατάκτηση της γνώσης είναι ικανές να οδηγήσουν τον άνθρωπο στην ‘αληθή ευδαιμονία’, ζητά δε την επιείκεια του αναγνώστη σε περίπτωση που έχει παραβλέψει κάτι: “σύγγνωτέμοι ὡς εἰκοσιτεσσάρων ἐτῶν Νέῳ”.¹¹⁸ Ανάμεσα στα περιεχόμενα του νεανικού, λοιπόν, αυτού φιλοσοφικού έργου, συγκαταλέγεται, ως ‘επίγραμμα’, ένα σύντομο απόσπασμα από το έργο *Ερμότιμος ἢ Περί Αἰρέσεων* του Λουκιανού του Σαμοσατέα:

“εἰ μὲν οὖν πλησίον ἦν ἡ πόλις καὶ φανερά ἰδεῖν ἀπάσι, πάλαι ἂν, εὐ ἴσθι, μὴδὲν ἐνδοιάσας αὐτός ἦεν ἐς αὐτὴν καὶ ἐπολιτευόμεν ἂν ἐκ πολλοῦ, ἐπεὶ δε, ὡς ὑμεῖς φάτε, σὺ τε καὶ Ἡσίοδος ὁ ραψωδός, πάνυ πόρρω ἀπόκισται, ἀνάγκη ζητεῖν ὁδὸν τε τὴν ἀγούσαν ἐπ’ αὐτὴν καὶ ἡγεμόνα τὸν ἀριστον. ΛΟΥΚΙΑΝ. Ἐν τῷ περὶ Αἰρέσ.”.¹¹⁹

Στον εκτενή αυτό διάλογο —έναν από τους πιο σημαντικούς του συγγραφέα όπου παρεμβαίνει και ο ίδιος με το ψευδώνυμο ‘Λυκίνος’— ο Λουκιανός αντιτίθεται στην ύπαρξη πολλών και διαφορετικών φιλοσοφικών

Διδάσκαλος του Γένους”, 334-335· Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *Η Νεοελληνική Αναγέννηση στα Γιάννενα*, 114-128.

¹¹⁶ Βλ. Κώστας Θ. Πέτσιος, “Η έννοια της ευδαιμονίας στο έργο του Αθ. Ψαλίδα”, *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 29 (1988-89): 379-401· Πέτσιος, “Παρατηρήσεις στο δημοσιευμένο έργο του Αθανασίου Ψαλίδα”· George-Patrick Henderson, *Η αναβίωση του Ελληνικού Στοχασμού (1620-1830). Η Ελληνική Φιλοσοφία στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Θεοδωρακόπουλος Ν. Ιωάννης (πρόλ.), Βώρος Κ. Φανούριος (μτφρ.) (Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 2009), μεταξύ άλλων.

¹¹⁷ Βλ. Ψαλίδας, *Αληθής Ευδαιμονία*, [21].

¹¹⁸ Βλ. Ψαλίδας, *Αληθής Ευδαιμονία*, [35].

¹¹⁹ Βλ. Ψαλίδας, *Αληθής Ευδαιμονία*, [47]. Το εν λόγω απόσπασμα ανήκει στον διάλογο ανάμεσα στον Ερμότιμο και τον Λυκίνο σχετικά με την ιδεώδη ζωή στην ‘πόλη της Αρετής’: “ΛΥΚΙΝΟΣ: [...] Ἄν ἡ πόλις ἦταν κοντά καὶ τὴν ἐβλεπαν ὅλοι, ἀπὸ παλιά κιόλας, σε διαβεβαιώ, χωρὶς τὸν παραμικρὸ ἐνδοιασμὸ, θὰ εἶχα πάει σ’ αὐτὴ καὶ θὰ ἤμουν πολίτης τῆς ἀπὸ καιρὸ. Εφόσον ὁμως, καθὼς εσεῖς λέτε, ἐσύ δηλαδὴ καὶ ὁ Ἡσίοδος ὁ ραψωδός, ἔχει κτιστεῖ πολὺ μακριά, εἶναι ἀναγκασμένος κανεῖς νὰ ἀναζητήσῃ τὸν δρόμο πρὸς αὐτὴ καὶ τὸν καλύτερο ὁδηγὸ” (Λουκιανός, 1994³, *Ερμότιμος ἢ Περί αἰρέσεων*, 25).

σχολών που διεκδικούν, η κάθε μία ξεχωριστά, την κατοχή της αλήθειας και του μυστικού της ευτυχίας· τεκμηριώνει, με σθένος και ευφυία, πως δεν είναι δυνατόν να κατακτηθούν τα αγαθά αυτά όταν κάποιος ακολουθεί τυφλά ένα και μόνο φιλοσοφικό σύστημα και πως είναι μάταιη κάθε προσπάθεια προς την κατεύθυνση αυτή. Προσπαθώντας, ως η φωνή της λογικής, να αφυπνίσει τον Ερμότιμο —έναν ηλικιωμένο φιλόσοφο που, έχοντας αφιερώσει όλη του τη ζωή στη μελέτη της φιλοσοφίας, δεν κατάφερε ποτέ να κατακτήσει την απόλυτη αλήθεια—, τον παροτρύνει να εγκαταλείψει τις διάφορες κενές φιλοσοφικές θεωρίες και να επιλέξει πλέον εκείνον τον τρόπο ζωής που θα τον οδηγήσει απλά στο να πράττει δίκαια και σωστά.

Ο Αθανάσιος Ψαλίδας παραθέτει στο σύγγραμμά του, σαν να πρόκειται για κάποιο μυστικό κλειδί ερμηνείας, απόσπασμα από τον διάλογο με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Ερμότιμος ή Περί Αιρέσεων* του Λουκιανού του Σαμοσατέα, ενός ρήτορα που, για αιώνες, έφερε το στίγμα του ‘βλάσφημου, δύσφημου και αθέου’.¹²⁰ Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα η επιλογή αυτή ως ‘εισαγωγή’ σε ένα πόνημα που, με έντονο το αποτύπωμα της θρησκευτικής εν γένει αγωγής του συγγραφέα ο οποίος “βλέπει την ευδαιμονία του ανθρώπου μέσα στη θρησκεία”.¹²¹ παροτρύνει τους αναγνώστες του —ακριβώς όπως και ο Λουκιανός παροτρύνει τους δικούς του μέσω του εκτενούς διαλόγου του με τον γηραιό Ερμότιμο, να ερευνούν, να κρίνουν και να αμφισβητούν— να καταπολεμήσουν την αμάθεια και, βασισμένοι στο προσωπικό τους κριτήριο και όχι στις διάφορες φιλοσοφικές σχολές και λοιπές ιδεολογίες, να αναζητήσουν την γνώση που θα τους οδηγήσει τελικά στην ευδαιμονία:

“Εἰς τὴν ἀνάγνωσιν οὖν τοῦ παρόντος βιβλίου [...] να μην κρίνει τις μετὰς προλήψεις των ἄλλων και αρχὰς ἀλλὰ με τὸ φῶς τοῦ νοός τοῦ [...] ὅθεν δεν θέλω να εἶναι ὁ Ἀναγνώστης Πλατωνικός, οὔτε Ἀριστοτελικός, οὔτε κατὰ

¹²⁰ Από τον 10^ο αι.: “ο επικληθεὶς βλάσφημος ἢ δύσφημος ἢ ἄθεος εἰπεὶν μάλλον, ὅτι ἐν τοῖς διαλόγοις αὐτοῦ γελοία εἶναι καὶ τὰ περὶ τῶν θεῶν εἰρημένα παρατίθεται [...] εἰς γὰρ τὸν *Περεγρίνου βίον* καὶ θάπτεται τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ αὐτὸν βλασφημεῖ τὸν Χριστὸν ὁ παμμίαρος, διο καὶ τῆς λύττης ποινὰς ἀρκούσας ἐν τῷ παρόντι δέδωκεν, ἐν δὲ τῷ μέλλοντι κληρονόμος τοῦ αἰωνίου πυρός μετὰ τοῦ Σατανὰ γενήσεται” (*Suidae Lexicon, graece et latine* (Cantabrigiae: Typis Academicis, 1705, vols. 3, vol. 2, 457-458)). ἀκόμη καὶ στα τέλη τοῦ 16^{ου} αἰ. “Lucianus sophista Samosatensis ob mores Atheos cognominatus, sub Traiano principe [...] Christi religionem ubi sanem ridiculus apparet. Obijisse dicitur a canibus uti par fuit laceratus. Hic quum antea Christianus esset, postea desertor religionem incessit” (Raphael Volaterranus, *Raphaelis Volaterrani Opera* (Lugduni: apud Ioannem Veyrat, 1599, 506)), ανάμεσα σε ἄλλες πηγές.

¹²¹ Βλ. Βασίλειος Κύρκος, “Immanuel Kant καὶ Αθανάσιος Ψαλίδας, Προσεγγίσεις καὶ ἐπιδράσεις”, *Αφιέρωμα στὸν Εὐάγγελο Παπανούτσο* (1980): 249-279, 274, τόμ. Α’.

Λαϊβνίτιον, ούτε κατά Ουόλφιον, ούτε κατά Καντ, ούτε κατ' άλλον τινά· αλλά καθ' εαυτόν και εν εαυτώ συνειδώς εαυτώ και ταις ιδίαις δυνάμεσιν· επειδή και ο σκοπός του βιβλίου εις την του εαυτού γνώσιν και εις την ανατροπήν των προλήψεων και υποθέσεων αφορά”.¹²²

Είναι εξίσου ενδιαφέρον πως πριν το λουκιανικό ‘επίγραμμα’, στο σημείωμα προς τον αναγνώστη, ο ευσεβής Αθανάσιος Ψαλίδας αναφέρει:

“θέλετε ιδή ότι αύται αι Αλήθειαι προήλθον δια ΑΠΟΚΑΛΥΨΕΩΣ υπό του ΘΕΟΥ, τότε θέλετε έχει δια παίγνιον όλους τους εχθρούς της Θρησκείας, καθώς είναι ο Ρουσσό, ο Βολταίριος, ο Ελβέτιος και άλλοι παρόμοιοι, δεν θέλετε τους τιμά πλέον ως νόας αλανθάστους και ως μάλλον ημών εννοούντας, αλλ' ως εαυτοίς μη συνειδότας”,¹²³

χαρακτηρίζοντας ως “εχθρούς της Θρησκείας” τους σημαντικούς φιλοσόφους Ζαν Ζακ Ρουσσό, Βολταίρο —ο ‘Λουκιανός’ των πεφωτισμένων¹²⁴—, Ελβέτιο και ‘άλλους παρόμοιους’, συνεργάτες όλοι τους της *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (Παρίσι, 1751-1772), το κοινό βήμα έκφρασης για την διάδοση των ιδεών του Διαφωτισμού και την εκκοσμίκευση της μάθησης. Αποδεικνύεται πως, τρία χρόνια μετά την άφιξή του στην κοσμοπολίτικη Βιέννη, ο Αθανάσιος Ψαλίδας εξακολούθουσε να έχει τις ίδιες συντηρητικές πεποιθήσεις που τον συνόδευαν από την πατρίδα· η μεταστροφή όμως δεν θα αργούσε να ξεκινήσει.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, τα έργα του Λουκιανού του Σαμοσατέα απετέλεσαν μια από τις προσφιλείς πηγές του Αθανάσιου Ψαλίδα ο οποίος όχι

¹²² Βλ. Ψαλίδας, *Αληθής Ευδαιμονία*, [33].

¹²³ Βλ. Ψαλίδας, *Αληθής Ευδαιμονία*, [37]. Καταγράφω το κλείσιμο του σημειώματος προς τον αναγνώστη με την ενδιαφέρουσα ημερομηνία: “Ερρωσθε. 1791. Έτει Απριλίου 18. Εν Βιέννη. Αθανάσιος Πέτρου Ψαλίδας, Ο εξ Ιωαννίνων” (Ψαλίδας, *Αληθής Ευδαιμονία*, 37)· πβ. το τέλος της *Αληθούς Ιστορίας*: “Απριλλ 43” (*Αληθής Ιστορία*, 30).

¹²⁴ Βλ. *Dialogue entre Marc Aurèle et un récollet* (1751), *Micromégas : histoire philosophique* (1752), *Candide ou l'Optimisme* (1759), *Conversation de Lucien, Érasme et Rabelais dans les Champs Élysées* (1765). Για τον συντηρητικό και αρχαίζοντα Πολυζώη Κοντό στους *Νεκρικούς Διάλογους*, παραδείγματος χάρη: “Βολ[ταίρος:] Λοιπόν και ο Λουκιανός εδώ είναι βαλμένος,/ επιθυμώ κι' εγώ μ' αυτόν να'ίμαι συντροφευμένος./ Με τα συγγράμματα αυτού έμαθα γω να γράφω/ δανείστηκα τα χρώματα άλλας μορφάς να βάφω [...] Βολ[ταίρος:] Εσ' είσαι ο Λουκιανός, ως φαίνεται, εκείνος/ όπου μιμήθηκα εγώ ο βόλτερ ο λατίνος./ Κι έγγραφα τόσα πλάσματα, στορίας, διαλόγους/ κι έκαμα τόσους μαθητάς ρήτορες τεχνολόγους./ Περίπαιξα ελεύθερα και όλας τας θρησκείας/ δια ν' αρέσω ολονών στα στάτα της Φρανγκίας” (Πολυζώης Κοντός, *Νεκρικοί Διάλογοι I, Συντεθέντες τε και στιχουργηθέντες παρά του Αιακού εις τον Άδην, προτροπή του Πλούτωνος, ένθα και ετυπώθησαν, επιμελεία και διορθώσει του Ραδαμάνθους, προς ημάς δε μετεκομίσθησαν παρά του Ερμού, Μέρος Πρώτον, Εν Άδου, επί έτους 5793* ([Βιέννη: Γεώργιος Βεντότης, 1793], 26 & 28-29)). Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 90, 164.

μόνον παραπέμπει πολλές φορές σε αυτά αλλά μιμείται το ύφος, την φόρμα, ακόμη και το περιεχόμενό τους. Έτσι, στην *Αληθή Ευδαιμονία* υπάρχουν δύο ακόμη διακριτές αναφορές σε έργα του μεγάλου σοφιστή, αυτή την φορά στις *Εικόνες*—“ακόμη και ο Λουκιανός περί τούτων λέγει περιγελαστικώς”, με την υποσημείωση: “Λουκιαν. Τόμ. β’ *Εικόνες*”¹²⁵— και στους *Νεκρικούς Διαλόγους*—σε υποσημείωση: “Πλάτ. εν Φαίδωνι & Λουκιαν. εν τοις νεκρικ. Διάλ.”¹²⁶—, ενώ η λουκιανική επίδραση μπορεί ακόμη να ανιχνευθεί τόσο στον τίτλο του δοκιμίου όσο και στο ενδιαφέρον που επιδεικνύει ο Ηπειρώτης συγγραφέας, σε ένα από τα τελευταία κεφάλαιά του, για τον τρόπο που πρέπει να γράφεται η *Ιστορία*. Όπως σημειώνει:

“Προτού δε να εισχωρέσωμεν εις αυτήν την Ιστορίαν περί των διαφόρων γνωμών περί του Θεού, πρέπει προτήτερα να κάμωμεν κάποιαν θεωρίαν επάνω εις αυτήν την Ιστορίαν γενικώς, δια να ημπορέσωμεν ύστερον εναργώς να σαφηνίσουμε εκ των παλαιών ιστορικών τας διαφόρους γνώμας [...]”.¹²⁷

Όταν αρχίσει να παραθέτει τις σκέψεις του για το πώς πρέπει να γράφεται ένα ιστορικό κείμενο θυμίζει αυτές του Λουκιανού—“Οι ιστορικοί του είδους φαίνονται ακόμη να αγνοούν πως άλλοι είναι οι στόχοι και οι κανόνες της ποιητικής τέχνης και των ποιημάτων κι άλλοι της ιστορίας”,¹²⁸ παραδείγματος χάρη— στην πραγματεία του *Πώς δει ιστορίαν συγγράφειν*.

Το βιβλίο είναι αφιερωμένο στην αυτοκράτειρα της Ρωσίας Αικατερίνη Β’, στην οποία αναφέρεται με διθυραμβικά σχόλια. Ένθερμος πατριώτης και υποστηρικτής της απελευθέρωσης του Γένους εναποθέτει όλες του τις ελπίδες στην Ρωσική Αυτοκρατορία: διαψεύδεται όμως πολύ γρήγορα, την επόμενη κιόλας χρονιά, με την υπογραφή της Συνθήκης του Ιασίου (1792) ανάμεσα στην “Κραταιοτάτη Άνασσα”, όπως αποκαλεί την Μεγάλη Αικατερίνη στο προοίμιο της *Αληθούς Ευδαιμονίας*, και τον Σουλτάνο Σελίμ Γ’.

β) *Αθανασίου Πέτρου Ψαλίδα, Αικατερίνα η Β’ ήτοι Ιστορία σύντομος της εν τη οδοιπορία αυτής προς τους εν Νίζνη και Ταυρία Γραικούς υπ’ αυτής δειχθείσης Ευνοίας, Συντεθείσα μεν υπό Αθανασίου Πέτρου Ψαλίδα του εξ Ιωαννίνων, (Εν Βιέννη της Αουστρίας: Παρά Ιωσήφ τω Βαουμαϋστέρω, 1792)*.¹²⁹ Ολιγοσέλιδο

¹²⁵ Βλ. Ψαλίδα, *Αληθής Ευδαιμονία*, 184.

¹²⁶ Βλ. Ψαλίδα, *Αληθής Ευδαιμονία*, 404.

¹²⁷ Βλ. Ψαλίδα, *Αληθής Ευδαιμονία*, 118.

¹²⁸ Βλ. Λουκιανός, 1994¹⁰, *Πώς δει ιστορίαν συγγράφειν*, 8.

¹²⁹ Βλ. “Οι ομογενείς της Βιέννης ζητούσαν ασφαλώς κι άκουγαν αχόρταγα απ’ το στόμα του Ψαλίδα τις θαυμαστές αυτές διηγήσεις. Δεν ήταν άσκοπο λοιπόν κι από οικονομική πλευρά ο φτωχός σπουδαστής της Βιέννης [εδώ ο έγκριτος συγγραφέας ξεχνά πως ο Αθανάσιος

φυλλάδιο 32 σελίδων όπου ο Αθανάσιος Ψαλίδας περιγράφει με ενθουσιασμό, ως αυτόπτης μάρτυρας τις περισσότερες φορές, την λαμπρή υποδοχή που είχε επιφυλάξει η ελληνική παροικία στην αυτοκράτειρα Αικατερίνη Β' κατά την περιοδεία της στην Νίζνα και την Ταυρίδα (Κριμαία) τον Ιανουάριο του 1787—δύο χρόνια πριν, τον Απρίλιο του 1785, είχε ιδρυθεί, με αυτοκρατορικό διάταγμα, το “Γραικικό Μαγιστράτο της Νίζνας”, μια ‘ανεξάρτητη δημοκρατία’ όπου οι Γραικοί πολίτες της, πλούσιοι έμποροι οι περισσότεροι, διαβιούσαν ελεύθερα και απαλλαγμένοι από την φορολογία— τον ίδιο μήνα, ο νεαρός Γιαννιώτης σπουδαστής επέστρεψε από την Πολτάβα στην Νίζνα και στην κατοικία των μεγαλύτερων αδελφών του πριν φύγει για την Βιέννη λίγους μήνες αργότερα.

Το φυλλάδιο, μεγάλο μέρος του οποίου είναι αφιερωμένο στο εγκώμιο των έργων και των ημερών της αυτοκράτειρας, έχει διττή αξία: τα πολιτικά μηνύματα που περιέχει, στην προσπάθεια του νεαρού συγγραφέα να ενημερώσει τους Έλληνες για την πρόθεση της Μεγάλης Αικατερίνης να συνδράμει στην απελευθέρωση του υπόδουλου Γένους, δημοσιοποιούν, ουσιαστικά, τα δεινά που αυτό βιώνει κάτω από τον βάρβαρο οθωμανικό ζυγό, ενώ η λεπτομερής αφήγηση της ενθουσιώδους υποδοχής της από την ομογένεια αποτελεί μία σημαντική γραπτή μαρτυρία της ύπαρξης των ελληνικών παροικιών στην Ρωσική Αυτοκρατορία.

γ) *Έρωτος Αποτελέσματα, ήτοι ιστορία ηθικοερωτική με πολιτικά τραγούδια. Συντεθείσα μεν εις την απλήν ημών διάλεκτον προς ευθυμίαν και εγλεντζέν των ευγενών νέων, αφιερωθείσα δε τω Ευγενεστάτω Αρχοντι Μαγιόρω Κυρίω Κυρίω Στεφάνω Ιωαννοβίκη, (Εν Βιέννη της Αουστρίας: Εκ της Ελληνικής Τυπογραφ. Γεωργίου Βεντότη, 1792).*¹³⁰ Πρόκειται για ανώνυμο έντυπο που αποτελείται

Ψαλίδας ήταν γόνος γνωστής εμπορικής οικογένειας των Ιωαννίνων] να τυπώση σε ένα φυλλαδάκι την περιγραφή των γεγονότων αυτών, που ήταν το ζήτημα της ημέρας στις συναναστροφές και τις συνομιλίες των ομογενών. Ας μην ξεχνούμε πως ο ρωσσοτουρκικός πόλεμος εξακολουθούσε” (Βρανούσης, “Αθανάσιος Ψαλίδας, Ο Διδάσκαλος του Γένους”, 339)· Βρανούσης, «Αθανάσιος Ψαλίδας, Ο Διδάσκαλος του Γένους», 338-339· Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *Η Νεοελληνική Αναγέννηση στα Γιάννενα*, 39-56.

¹³⁰ Βλ. Ανώνυμος², *Έρωτος Αποτελέσματα, ήτοι ιστορία ηθικοερωτική με πολιτικά τραγούδια. Συντεθείσα μεν εις την απλήν ημών διάλεκτον προς ευθυμίαν και εγλεντζέν των ευγενών νέων, αφιερωθείσα δε τω Ευγενεστάτω Αρχοντι Μαγιόρω Κυρίω Κυρίω Στεφάνω Ιωαννοβίκη* (Εν Βιέννη της Αουστρίας: Εκ της Ελληνικής Τυπογράφ. Γεωργίου Βεντότη, 1792)· Γιώργος Κεχαγιόγλου, “1790-1800: Γέννηση, αναβίωση, ανατροφοδότηση ή επανεκτίμηση της ελληνικής ερωτικής πλασματικής πεζογραφίας;”, *Σύγκριση/Comparaison*, 2 (1991): 53-62, 55· Αθήνη, “Ιωάννης Καρατζάς ο Κύπριος”· Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, “Ιωάννης Καρατζάς ο Κύπριος”· Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *Η Νεοελληνική Αναγέννηση στα*

από τρία ηθικοερωτικά πεζογραφήματα: α) *Έρωτος Αποτελέσματα. Ιστορία πρώτη* ήτις περιέχει τον σφοδρόν έρωτα ενός νέου Κωνσταντινοπολίτου· β) *Έρωτας ελεεινός. Ιστορία Β'*. Ενός Κερκυραίου δραγουμάνου τού της Βενετίας Πρέσβεως εν Κωνσταντινουπόλει· και γ) *Έρωτος Αποτελέσματα. Ιστορία Γ'* περιέχουσα διάφορα ερωτικά περιστατικά τινός Ζαγοραίου ευγενούς, διανθισμένα με 132 φαναριώτικα στιχουργήματα (τραγούδια, ραβασάκια, θρήνους, συλλογισμούς, κλπ.),¹³¹ των οποίων προηγούνται: α) το αφιερωματικό σημείωμα προς τον άρχοντα Στέφανο Ιωαννοβίκη που υπογράφει ο “Ταπεινότατος δούλος Ι: Κ:”¹³² και β) το “Προοίμιο” που, ανάμεσα σε διάφορες αρκούντως ριζοσπαστικές αντιλήψεις που προωθεί, περιέχει και στοχασμούς όπως “ο έρωτας είναι έν πάθος φυσικόν, δηλαδή από την φύσιν ενεσταγμένον”, ο έρωτας που θυσιάζεται “εις τους γαμηλίους θεούς” είναι τίμιος και σεμνός και επιτρέπεται από τους φυσικούς νόμους ενώ αυτός που “προσφέρει θυσίαν τη Αφροδίτη” είναι αισχρός, ασελγής και εχθρός της φύσης, και προλαμβάνει:

“Τα όσα τοίνυν ημείς θέλομεν διηγηθή εις τούτην την ερωτικήν ιστορίαν είναι αποτελέσματα του πρώτου έρωτος, του τους γαμηλίους θεούς λατρεύοντος [...] Όθεν συμπεραίνω ότι κανένας δεν θέλει είναι τόσο σεσαλευμένος τον νουν και τας φρένας όστις ακούσας ότι τούτο το βιβλίον είναι ερωτικό, προτού να το αναγνώση, ήθελεν ειπέ ότι είναι φθοροποιόν, φθείρει τη ήθη των νέων, τους οδηγεί εις ασέλγειαν και τα παρόμοια”.¹³³

Γιάννενα, 129-137· Vitti, I*** K***. *Έρωτος αποτελέσματα*. Αθήνη & Ξούριας, *Νεοελληνική Γραμματεία*, 232-234· Ξούριας, “Σύνθεση και δομή του *Έρωτος αποτελέσματα*”. Μαυρέλος, “Αφιέρωση και ‘Προοίμιον’ του *Έρωτος Αποτελέσματα*”. Ελένη Κουρμαντζή, “Το *Έρωτος Αποτελέσματα*... (Βιέννη 1792) και η πολιτική αλληγορία: Ιστορία Γ”, *Ελληνισμός και Βαλκάνια-αμφίδρομες σχέσεις: γλώσσα, ιστορία, λογοτεχνία, πολιτισμός (1453-2019)*, Πρακτικά 4ου Συνεδρίου των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών (Κομοτηνή, 22-24 Νοεμβρίου 2019), Βαρβούνης, Μανόλης Γ. & Κούγκουλος, Θανάσης (επιμ.), Συλλογική έκδοση: Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης & Παρατηρητής της Θράκης (2022): 183-194, τόμ. Α', μεταξύ άλλων. Το ανώνυμο έργο γνώρισε μεγάλη εκδοτική επιτυχία, όπως αποδεικνύουν οι πέντε επανεκδόσεις του από το 1792 μέχρι το 1836.

¹³¹ Βλ. Στέση Αθήνη, “Η φαναριώτικη λυρική ποίηση και το τυπωμένο βιβλίο: 1790-τέλος 19ου αιώνα”, *Φαναριώτικα και αστικά στιχουργήματα στην εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα, Πανεπιστήμιο Κύπρου, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, Ακαδημία Αθηνών (2013²): 325-356· Ανώνυμος³, *Έρωτος αποτελέσματα (1792)-Τα στιχουργήματα*, Δεληγιαννάκη Ναταλία (επιμ.) (Αθήνα: ΜΙΕΤ (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης), 2018)· Ν. Mavrelou, “ΕΡΩΤΟΣ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ (=CONSEQUENCES OF LOVE) (1792): TOPOGRAPHY AND ANTHROPOGEOGRAPHY OF CONSTANTINOPLE IN A ‘NARRATIVIZED’ ΜΙΣΜΑΓΙΑ”, *Kathedra*, 9 (2021), 72-90, μεταξύ άλλων.

¹³² Βλ. Μαυρέλος, “Αφιέρωση και ‘Προοίμιον’ του *Έρωτος Αποτελέσματα*”, 138.

¹³³ Βλ. Ανώνυμος², *Έρωτος Αποτελέσματα*, [6].

Ο πρωτότυπος αυτός συνδυασμός πεζού και έμμετρου λόγου θεωρείται ένα από τα πρώτα νεοελληνικά ερωτικά πεζογραφήματα που, μέσα από την αφήγηση νεανικών ερωτικών περιπετειών, αναπτύσσει τις ριζοσπαστικές για την εποχή θεωρίες του Διαφωτισμού σχετικά με τη φυσική καταγωγή των παθών: “ο έρωτας είναι έν πάθος φυσικόν” και δεν θα έπρεπε κάποιος να ντρέπεται για αυτό αλλά να το αποδέχεται. Δύο χρόνια πριν, το 1790, ο Ρήγας Βελεστινλής είχε εκδώσει, στην Βιέννη επίσης, το *Σχολείον των Ντελικάτων εραστών*, μια πρωτότυπη μετάφραση-διασκευή έξι ερωτικών διηγημάτων του Γάλλου Rétif de la Bretonne· με το νεανικό αυτό πόνημα, ίσως το ριζοσπαστικότερο του συγγραφέα, ο Ρήγας κατεδείκνυε την σύγκρουση ανάμεσα στο απελευθερωμένο πλέον συναίσθημα και τους κοινωνικούς θεσμούς και ανήγγελλε την νέα ηθική του αιώνα.¹³⁴

Όσον αφορά στην πατρότητα της ανώνυμης συλλογής αποδίδεται, από τους περισσότερους μελετητές, στον Κύπριο λόγιο και εθνομάρτυρα Ιωάννη Καρατζά (1767-1798)· τα αρχικά “Ι: Κ:” που καταγράφονται στο τέλος του “Προοιμίου” θεωρούνται ένα από τα στοιχεία που οδηγούν στο συμπέρασμα αυτό. Υποστηρίζεται επίσης πως το τελευταίο διήγημα είναι έργο του Αθανάσιου Ψαλίδα: ενώ τα δύο πρώτα ηθικοερωτικά διηγήματα διαδραματίζονται στα Ψωμαθιά και στο Σταυροδρόμι της Κωνσταντινούπολης αντίστοιχα, το τρίτο εξελίσσεται στην “Πουλτάβα” της “Μικράς Ρωσίας” με πρωταγωνιστή τον Αντώνιο Ζαγοραίο, “γραμματικό του καμαράση” στην αυλή του φυγά ηγεμόνα Αλέξανδρου Β’ Μαυροκορδάτου του *Φιραρή* (1754-1819).¹³⁵ Ο Αντώνιος Ζαγοραίος φθάνει στην Πολτάβα το 1786 ακολουθώντας τον έκπτωτο ηγεμόνα Αλέξανδρο ο οποίος, μετά την καθαίρεσή του από τον θρόνο της Μολδαβίας, δεν επιστρέφει, ως όφειλε, στην Κωνσταντινούπολη αλλά ζητά καταφύγιο στην Ρωσία της Μεγάλης Αικατερίνης· το 1786 στην Πολτάβα

¹³⁴ Βλ. Βελεστινλής, *Απαντα τα σωζόμενα [Σχολείον των ντελικάτων εραστών]*· Βελεστινλής, *Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών*.

¹³⁵ Βλ. “ο αναφερόμενος στο τρίτο πεζό ‘νέος Αντώνιος ο Ζαγοραίος’, είναι πιθανότατα ο Ρήγας. Τα χαρακτηριστικά που μας δίδονται ανταποκρίνονται σε αυτόν [...] δεν είναι καθόλου απίθανο ο Ρήγας να συνέβαλε στην συγγραφή του βιβλίου, παραδείγματος χάρη, στο δεύτερο πεζό” (Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *Η Νεοελληνική Αναγέννηση στα Γιάννενα*, 135-136)· ο Λ. Ι. Βρανούσης υποστηρίζει πως το ανώνυμο *Έρωτος αποτελέσματα* είναι “συλλογή πού βασίμα αποδίδεται στον Ψαλίδα” (Βρανούσης, “Αθανάσιος Ψαλίδας, Ο Διδάσκαλος του Γένους”, 346), ενώ ο Peter Mackridge πως ίσως “η πρώτη γραφή των αφηγημάτων να έγινε από τον Καρατζά, η τελική γλωσσική επεξεργασία των κειμένων όμως να οφείλεται στον Ψαλίδα. Σε κάθε περίπτωση, για γλωσσικούς λόγους η συγγραφή του *Έρωτος αποτελέσματα* δεν μπορεί να αποδοθεί αποκλειστικά στον Ιωάννη Καρατζά” (Peter Mackridge, “Η πατρότητα των διηγημάτων του *Έρωτος αποτελέσματα* και η ρηματική κατάληξη -εταν”, *Κονδυλοφόρος. Ετήσια έκδοση νεότερης ελληνικής φιλολογίας*, 15 (2017): 259-263, 263).

βρίσκεται και ο νεαρός πρωτοετής σπουδαστής της Σλαβικής Ιερατικής Σχολής Αθανάσιος Ψαλίδας που, πιθανότατα, υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας της ηγεμονικής άφιξης στην πόλη.

Η συγκυρία αυτή, η εξαιρετικά ρεαλιστική περιγραφή της Πολτάβα καθώς και η αποδεδειγμένη συνεργασία ανάμεσα στον Ιωάννη Καρατζά και τον Αθανάσιο Ψαλίδα κατά την διαμονή τους στην Βιέννη,¹³⁶ συνηγορούν στο ότι ο Ηπειρώτης είναι πιθανώς ο συγγραφέας του τρίτου διηγήματος της συλλογής ενώ, σχεδόν με κάθε βεβαιότητα, είναι ο συντάκτης και επιμελητής του βιβλίου όπως προκύπτει από το γεγονός πως έχει στην κατοχή του αντίτυπα αυτού που τα εμπορεύεται ο ίδιος.¹³⁷

δ) *Αριθμητική εις χρήσιν των ελληνικών σχολείων, μεταφρασθείσα εκ της Λατινικής εις την απλήν ημών διάλεκτον*, (Εν Βιέννη, [χ. εκδ.], 1794.¹³⁸ Μετάφραση του Αθανάσιου Ψαλίδα, με πολλά προσωπικά σχόλια και προσθήκες, και έκδοση ίδια δαπάνη του α' τόμου του επτάτομου εγχειριδίου *Institutiones Mathematicae* (Βιέννη, 1775) του αυστριακού μαθηματικού και καθηγητή του στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης Georg Ignaz von Metzburg (1735-1798). στον πρόλογο “Τω Αναγινώσκοντι” διαφαίνεται ξεκάθαρα το ενδιαφέρον του παιδαγωγού Ψαλίδα, του μελλοντικού Διδάσκαλου του Γένους, για την άρτια εκπαίδευση των Ελληνόπουλων με την πλέον κατάλληλη ύλη και με φόντο πάντα το μεγάλο ζητούμενο της εποχής, τον πολυπόθητο φωτισμό του Γένους:

“Εγώ δε βλέποντας την χρήσιν και ωφέλειαν των μαθηματικών εις το κοινόν [...] ηθέλησα να μεταφράσω τα Μαθηματικά του Διδασκάλου της Μαθηματικής [...] δια το εύληπτον αυτών, ευμέθοδον και σύντομον, εις την

¹³⁶ Ο Ιωάννης Καρατζάς είναι ένας από τους συνδρομητές της *Αληθούς Ευδαιμονίας* “Ιωάννης Καρατζά [sic]” (Ψαλίδας, *Αληθής Ευδαιμονία*, [41]). επίσης, το 1792 δημοσιεύεται η *Εισαγωγή Λογική* (Εν Βιέννη: Εν τη Τυπογραφία του Βαουμαϊστέρου) του Γεωργίου Σουγδουρή, με επιμέλεια του Αθανάσιου Ψαλίδα ο οποίος έγραψε και τον πρόλογο “Τω Φιλολόγω Αναγνώστη”. όμως τόσο το αφιερωματικό σημείωμα όσο και ο πρόλογος της έκδοσης υπογράφονται από τον Ιωάννη Καρατζά εκ Κύπρου· βλ. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, “Κατάλογος των κωδίκων των εν Αθήναις βιβλιοθηκών πλην της Εθνικής. Β’ Κώδικες της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας”, *Νέος Ελληνομνήμων*, 6 (1909): 340-349, 344.

¹³⁷ Βλ. Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *Η Νεοελληνική Αναγέννηση στα Γιάννενα*, 129.

¹³⁸ Βλ. Onassis Library, http://onassislibrary.gr/el/syllogi/antikeimena/38174_el/ Σύμφωνα με το τέλος του σημειώματος του μεταφραστή προς “Τω Αναγινώσκοντι”: “Ερρωσθε. 1791. Έτει Αυγούστου β’. Εν Βιέννη. Αθανάσιος Πέτρου Ψαλίδα, Ο εξ Ιωαννίνων”, η μετάφραση είχε τελειώσει τρία χρόνια πριν την έκδοσή της το 1794 —το 1791, δηλαδή, την χρονιά που εκδόθηκε και η *Αληθής Ευδαιμονία*—· υπόσχεται δε πως: “ο γλίγωρα δε θέλει ιδή και ο δεύτερος Τόμος της *Αληθούς Ευδαιμονίας* του βιβλίου μου το φως” (Ψαλίδας, *Αριθμητική εις χρήσιν των ελληνικών σχολείων*, ις’).

απλήν ημών διάλεκτον, φυλάττωντας ένα ύφος μέσον, δηλαδή ούτε τόσον απλούν οπού να προξενή αηδίαν, ούτε τόσον ελληνικόν οπού να προξενή σκοτασμόν εις τους μαθητάς ώστε να μπορούν να ερμηνεύονται εις τα Σχολεία της Ελλάδος [...] ηθέλησα να εκδώσω τον πρώτον Τόμον, δηλαδή την Αριθμητικήν δια τύπων εις το φως ιδίοις μου αναλώμασι, προς ωφέλειαν των Μαθητών της Ελλάδας· έπειτα δε εκ τούτου βοηθούμενος και τον δεύτερον, τρίτον και τέταρτον, δηλαδή την Γεωμετρίαν, την Μηχανικήν, την Οπτικήν και την Αεροστατικήν και Υδραυλικήν, θέλω εκδόσει· αν δε και κανένας εραστής της του γένους επιδόσεως ήθελε συντρέξει κατ' ιδίαν, θέλει εκδοθεί και η Ελληνική Γραμματική και με απλήν ερμηνείαν, υπ' εμού συντεθειμένη".¹³⁹

ε) *Καλοκινήματα, ήτοι Εγχειρίδιον κατά φθόνου και κατά της Λογικής του Ευγενίου* (Εν Βιέννη της Αουστρίας: [χ. εκδ.], 1795).¹⁴⁰ Όπως έχει ήδη αναφερθεί, πρόκειται για ψευδώνυμο φυλλάδιο που περιέχει την οργισμένη απάντηση του ριζοσπαστικά πλέον δημοκράτη Αθανάσιου Ψαλίδα στην λογοκρισία που υπέστη, από δύο ομογενείς υποστηρικτές του Ευγένιου Βούλγαρη στην Βιέννη, η μετάφραση της *Λογικής* του Friedrich Christian Baumeister —την επιμέλεια της οποίας και την συγγραφή των δύο περικειμένων της είχε αναλάβει ο ίδιος— καθώς και στην άμεση καταστροφή των αντιτύπων της που ακολούθησε. Εκτός όμως από την κριτική που ασκείται στον φθόνο, την αμάθεια, την δεισιδαιμονία καθώς και την ζωή και το έργο του 'κλεινού Ευγενίου', τα *Καλοκινήματα* —όπως και άλλα έργα του Αθανάσιου Ψαλίδα που αναμειγνύουν επιδέξια φιλοσοφία και πολιτική— αποτελούν, στο μεγαλύτερο μέρος τους, ένα σφοδρό πολιτικό κείμενο που περιέχει μερικές από τις πιο σημαντικές θέσεις του συγγραφέα σχετικά με την δεινή πραγματικότητα που βιώνει η υπόδουλη στους βάρβαρους πατρίδα του.

Στα *Καλοκινήματα*, ο άλλοτε "Σοφώτατος Ευγένιος, το καύχημα του Γένους, το κλέος της Κερκύρας, η κορωνίς των διδασκάλων, επισκόπων τε και Αρχιεπισκόπων" παρουσιάζεται ως ένας λιποτάκτης που "καταφρονήσας την πατρίδα του και όλον του το Γένος, επρόσφυγεν εις ξένα βάρβαρα γένη, τον πατριωτισμόν δεύτερον ποιούμενος της ηδονής και της γαστέρος",¹⁴¹ σε χρονική

¹³⁹ Βλ. Ψαλίδα, *Αριθμητική εις χρήσιν των ελληνικών σχολείων*, ιδ-ιε.

¹⁴⁰ Βλ. Onassis Library, http://onassislbrary.gr/el/sylogi/antikeimena/38182_el/ Βλ. Βρανούσης "Αθανάσιος Ψαλίδα, Ο Διδάσκαλος του Γένους", 341-342· Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *Η Νεοελληνική Αναγέννηση στα Γιάννενα*, 138-141· Τεμπέλης, "Η ελληνική μετάφραση της *Λογικής*". Τεμπέλης, «Διδασκαλικά όσα εὐγενίζουσι». Ψαλίδα, *Καλοκινήματα*, μεταξύ άλλων.

¹⁴¹ Βλ. Ψαλίδα, *Καλοκινήματα, ήτοι Εγχειρίδιον*, 23.

περίοδο, μάλιστα, που η πατρίδα περισσότερο χρειαζόταν τα λαμπρά πεπαιδευμένα της τέκνα. Εξυμνεί την Ευρώπη — “μιμηθήτε τους Ευρωπαίους, τα πεπολιτισμένα και λελαμπρυσμένα γένη”¹⁴² προτρέπει—, διανθίζει την κριτική του προς τους δύο λογοκριτές, ένας εκ των οποίων είναι ιεροκήρυκας, με σκληρούς αντικληρικούς υπαινιγμούς — “φθονερά και χαμερπή υποκείμενα”· “ολέθρια και φθοροποιά μέλη της κοινότητας”· “καταισχύννη και όνειδος του ποτέ περιφήμου Γένους μας”, κλπ.¹⁴³— και, για μία ακόμη φορά, προστρέχει στον Λουκιανό τον Σαμοσατέα παραθέτοντας, μάλιστα, ένα εκτενές απόσπασμα του διαλόγου *Ζευς τραγωδός*.¹⁴⁴ το τέλος του πονήματος μπορεί να εκληφθεί ως ένας γεμάτος πάθος προτρεπτικός λόγος προς τους καταπιεσμένους Έλληνες ενάντια στον σκοταδισμό που βιώνουν τους τελευταίους τρεις ήμισι αιώνες: “Λοιπόν, αδελφοί μου ομογενείς! Εξυπνήσατε μίαν φοράν από τον βαθύν ύπνον και πολυχρόνιον! Ανοίξατε τους οφθαλμούς σας και ίδετε το λαμπρόν Φως του Ηλίου”.¹⁴⁵

Όπως επίσης έχει αναφερθεί, η ανταπάντηση του Ευγένιου Βούλγαρη στην σφοδρότητα των *Καλοκινήματων* φθάνει, δύο χρόνια αργότερα, με την εξίσου σφοδρή *Επιστολή του σοφωτάτου κυρίου Ευγενίου Αρχιεπισκόπου πρώην Σλαβωνίου και Χερσώνος*. στο πολυσέλιδο αυτό κείμενο, ο μεγάλος Διδάσκαλος του Γένους κατακεραυνώνει, με ύφος παντελώς ανάρμοστο για την ηλικία και το αξίωμά του, τον Αθανάσιο Ψαλίδα, αναρωτώμενος: “Πού είχε τον λογισμόν ο Ψαλίδας ενώ ταύτα απεψαλίδιζεν; [...] εικότως εκγελάσονται και οι παίδες”.¹⁴⁶

¹⁴² Βλ. Ψαλίδας, *Καλοκινήματα*, ήτοι *Εγχειρίδιον*, 24.

¹⁴³ Βλ. Ψαλίδας, *Καλοκινήματα*, ήτοι *Εγχειρίδιον*, 15.

¹⁴⁴ Βλ. υποσημείωση 46.

¹⁴⁵ Βλ. Ψαλίδας, *Καλοκινήματα*, ήτοι *Εγχειρίδιον*, 25.

¹⁴⁶ Βλ. Βούλγαρης, *Επιστολή του σοφωτάτου κυρίου*, 50. Χρήστος Μαραζόπουλος, *Τα καλοκινήματα του Αθανασίου Ψαλίδα και η απαντητική επιστολή του Ευγένιου Βούλγαρη* (Αθήνα: Γρηγόρη, 2023).

ΑΛΗΘΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑ.
ΔΟΜΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ

Ο τρόπος οργάνωσης και σύνδεσης των μερών που συνθέτουν το σατιρικό πεζογράφημα είναι ιδιαίτερα πολύπλοκος, όχι μόνο όσον αφορά στον κύριο κειμενικό κορμό αλλά και στα περικείμενα που τον συνοδεύουν τα οποία, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, επηρεάζουν την ερμηνεία της κεντρικής αφήγησης. Στα πρώτα φύλλα του εντύπου περιλαμβάνονται η ‘Είδησις’ του τυπογράφου, η άδεια και το προνόμιο εκτύπωσης του βιβλίου καθώς και το αφιερωματικό σημείωμα του συγγραφέα· τα τρία αυτά πολύ σύντομα κείμενα αποτελούν το πρώτο μέρος του συγγράμματος *Αληθής Ιστορία*. Το δεύτερο μέρος καταλαμβάνει η κύρια αφήγηση-όνειρο του αφηγητή (η ‘πραγματική’ ιστορία: αφηγητής, εξομολόγηση, τελευταία επιθυμία και θάνατος του βασικού χαρακτήρα Μουσταφά αγά, ‘καυγάς μεταξύ αγγέλων και διαβόλων’), με τις διάφορες δευτερεύουσες ή εγκιβωτισμένες αφηγήσεις που ενσωματώνονται σταδιακά σε αυτήν (η καύση του πατέρα Παγκρατίου στην πυρά και οι διάφορες ‘πτήσεις’ του Μουσταφά αγά με την νέα του συντροφιά) καθώς και τις περιγραφές της άσχημης και της όμορφης γυναίκας λίγο πριν το τέλος· η *Αληθής Ιστορία* κλείνει κυκλικά με τον αφηγητή της να επιστρέφει στην αφετηρία του φανταστικού αυτού ταξιδιού, την πόλη της Νούλας και την Επαρχία της Ανυπάρκτου, και να ξυπνά από το παράδοξο αυτό όνειρό του.

Ακολουθεί η καταγραφή της δομής και του περιεχομένου της *Αληθούς Ιστορίας* —σύμφωνα πάντα με την προσωπική μου ερμηνεία¹⁴⁷— ελπίζοντας πως, σε συνδυασμό με τα σχόλια που γίνονται σε κάθε σελίδα του ίδιου του κειμένου καθώς και με το Γλωσσάρι στο τέλος αυτού, θα λειτουργήσει επικουρικά στην περαιτέρω κατανόηση του σύντομου αλλά πολυεπίπεδου αυτού σατιρικού πεζογραφήματος.

A. Πρώτο μέρος (σ. [3]-[6])

A.1. “Είδησιν” (σ. [3])

¹⁴⁷ Για μία διαφορετική περιγραφή των αφηγηματικών επιπέδων και της δομής του κειμένου, πβ. Μαυρέλος, “*Η Επαρχία της Ανυπάρκτου*”, 81-89.

Ο τυπογράφος —ή/και εκδότης;— ενημερώνει τους αναγνώστες πως η *Αληθής Ιστορία* δεν γράφτηκε με σκοπό την δημοσίευσή της αλλά την ψυχαγωγία μερικών φίλων του ανώνυμου συγγραφέα· ένας εξ αυτών όμως θεώρησε σωστό να την δημοσιεύσει χωρίς την έγκριση του τελευταίου προσθέτοντας, μάλιστα, στη συνέχεια και κάποιους συλλογισμούς του ίδιου συγγραφέα σχετικά με το βιβλίο *Περί Ανεξιθρησκείας*. Δεν γνωρίζω —δηλώνει ο τυπογράφος— αν οι εν λόγω συλλογισμοί θα αρέσουν σε όλους τους μελλοντικούς αναγνώστες του βιβλίου αυτού διότι είναι «ολίγον ελεύθεροι» και, δυστυχώς, στο Γένος μας λίγοι τολμούν να συλλογίζονται. Χωρίς να πολυλογώ, λοιπόν, είτε υπερασπίζοντας είτε κατηγορώντας αυτούς τους συλλογισμούς, λέω: Σε όποιον δεν αρέσουν, ας τους καταφρονήσει! Σε όποιον πάλι αρέσουν, ας τους επαινέσει! Αυτό, έτσι κι αλλιώς, δεν έχει καμία απολύτως σημασία για τον συγγραφέα διότι το παρωνύμιό του είναι ‘αδιαφορώ’!

A.2. Άδεια και Προνόμιο εκτύπωσης (“πριβιλέγιον”) (σ. [4])

Εμείς, ο μουφτής του αγίου βασιλείου των Οθωμανών, δηλώνουμε πως, έχοντας διαβάσει το βιβλίο αυτό, δεν βρήκαμε τίποτε ενάντια στην ιερή πίστη του Αλκορανίου· για τον λόγο αυτό παραχωρούμε άδεια σε αυτόν τον γκριαούρη να το τυπώσει καθώς και το ‘πριβιλέγιο’ να μην τολμήσει άλλος τυπογράφος να το τυπώσει στην Τουρκία. Εμείς, Ιησούφ εφέντης πατριάρχης, 29 Ιανουαρίου 1632, στις 7:00.

A.3. Αφιερωματικό σημείωμα του ‘συγγραφέα’ (σ. [5]-[6])

Το σημείωμα απευθύνεται στον Ένδοξότατο βαρόνο της Ιεράς Πούλας και Πάσης Ξηροκαμπίας και Έξαρχο της Ταλπαλαρίας’ ο οποίος, όπως αποδεικνύεται, είναι και ένας από τους βασικούς χαρακτήρες του διηγήματος (μαθητής του Μουσταφά αγά στην Ακαδημία του Ποδοροσίου, εραστής της Ζωίτζας Ματεχαί και ηγούμενος)· το υπογράφει δε ο “Σκαναρέλιος”, πολύ πιθανόν άτομο του περιβάλλοντος του αποδέκτη, χωρίς να διευκρινίζεται αν πρόκειται όντως για τον συγγραφέα του βιβλίου μιας και το αφιερωματικό σημείωμα θα μπορούσε να είναι και του εκδότη. ‘Σας είχα γνωρίσει παλαιότερα στο εξ αρχάτο σας, αβάν Σκορτζέσκουλα, και έτσι τολμώ να σας αφιερώσω αυτό το βιβλίο παρακαλώντας σας να το δεχθείτε με την συνηθισμένη σας καλοσύνη’ —ενημερώνει, με σαρκαστική ειρωνεία, ο Σκαναρέλιος—. ‘Και να είστε βέβαιος για τον βαθύτατο σεβασμό που τρέφω πάντοτε για όλη σας την οικογένεια πόσο μάλλον και για εσάς τον ίδιο· κατέχετε στον υπέρτατο βαθμό όλες τις επιστήμες, γνωρίζετε το *Ψαλτήριο*, τον *Απόστολο*, τα *Παραμύθια της Χαλιμάς*

και έχετε κάνει θαυμάσια πειράματα στην Φυσική Πειραματική στην ακαδημία της Ταλπαλαρίας. Ο απειθέστατος δούλος της Αμαθείας σου, Σκαναρέλιος’.

B. Δεύτερο μέρος (σ. 7-30)

B.1. Αφήγηση-όνειρο. Η ‘πραγματική’ ιστορία (σ. 7-13)

B.1.1. *Αφηγητής (αφηγείται, στο όνειρό του, την ιστορία ζωής και θανάτου καθώς και την αρχή της μετά θάνατον ζωής του βασικού χαρακτήρα της ιστορίας, Μουσταφά αγά).* Στην πόλη Νούλα της Επαρχίας της Ανυπάρκτου αρρώστησε, προ ολίγου, ο βαρώνος Μουσταφά αγάς, γιος του δούκα Χαχάμπαση από την Μέκα της Αγγλιτέρας. Ο ασθενής, βλέποντας πως πλησιάζει πλέον η ώρα να αποδημήσει εις Κύριον —τους “Ελλησίους Κάμπους” συγκεκριμένα—, καλεί τον πατέρα Παγκράτιο, πρέσβη του Θεού και άγιο το επάγγελμα, για να του δώσει άφεση αμαρτιών. Ο ‘άγιος’ πατέρας τον ενημερώνει πως για να γίνει αυτό θα πρέπει πρώτα να εξομολογηθεί και έτσι ο ετοιμοθάνατος Μουσταφά αγάς αρχίζει να διηγείται την ζωή του.

B.1.2. *Δίηγηση του Μουσταφά αγά.* “Γεννήθηκα στην Μέκα, πρωτεύουσα της Αγγλιτέρας. Όταν κάποια φορά ο πατέρας μου —ο οποίος κατάγεται από το γένος του Κατακουζηνού Αμουράτ Αλή, πατισά της Ολλάνδας— ταξίδεψε για υπηρεσιακούς λόγους στο Βασίλειο των Νιξ Φρένας Εχόντων, διέμεινε για λίγο καιρό στην πρωτεύουσα Γκαουρένι την περίοδο που βασίλευε εκεί η Υψηλοτάτη Ζωίτζα Ματέι, περιβόητη για τις μεγάλες της νίκες και την λαμπρή γύφτικη καταγωγή της. Εκεί ερωτεύτηκε την μητέρα μου και, αφού της αποκάλυψε τον έρωτά του και εκείνη τον αποδέχθηκε με πολλή χαρά, παντρεύτηκαν “φυσικώς” και επέστρεψαν μαζί στην Μέκα· εγώ είμαι ο πρώτος καρπός του έρωτά τους. Οι γονείς μου, λοιπόν, με ανέθρεψαν υποδειγματικά μέχρι τα δεκαπέντε μου χρόνια, και όταν εξέφρασα την επιθυμία να ταξιδέψω ο πατέρας μου με έστειλε στο Βασίλειο των Σαγαδάρων, σε έναν εγγονό του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, ο οποίος με δέχθηκε με πολλή χαρά γιατί είχε μεγάλη υποχρέωση στην μητέρα μου. Ο άνθρωπος αυτός μου επέτρεψε να σπουδάσω στην Ακαδημία του Ποδοροσίου όπου και τα πήγα περίφημα· έγινα αμέσως άσπος στην Πορνομετρία, αργότερα, προφέσορας Σύφιλης, Γονόρροιας και Βλεννόρροιας και, τελικά, αφού πέρασα από όλες τις βαθμίδες, έγινα λογοθέτης και επιστάτης του ιδρύματος. Από όσους μαθητές είχα ο πιο επιμελής και ταλαντούχος ήταν κάποιος Γρηγόριος, βαρώνος της Ιεράς Πούλας, ο οποίος θεωρώ πως σύντομα θα αριστεύσει. Οι έγκριτοι του Αγίου Όρους, βλέποντας πόσο άξιος ήμουν, με έχρισαν ηγούμενο του Μοναστηρίου της Αγίας Ταταράσι· αφού έμεινα εκεί δύο χρόνια, αναχώρησα αφήνοντας στην θέση μου τον πατέρα

Λαυρέντιο, πρώην μουφτή της Βραΐλας και χότζα στο τζαμί του Αγίου Γκίκα στην Ρώμη, και εγκαταστάθηκα στην Καταλαύρα όπου ξεκίνησα να διδάσκω Θεολογία. Τα εξαιρετικά μαθήματα που παρέδιδα —είχα πάντα δίπλα μου το Άγιο Πνεύμα!— με έκαναν γρήγορα διάσημο και πάμπλουτο· βέβαια, σε αυτό βοήθησε και το ότι όταν δάνειζα ένα φλουρί ζητούσα να μου επιστρέψουν τρία, επιβεβαιώνοντας έτσι το Ευαγγέλιο που ορίζει πως “τα τρία ένα και το έν τρία είναι”! Ποτέ δεν χρειάστηκε να χαλάσω την Σαρακοστή διότι πάντοτε έτρωγα απ’ όλα! Τρεις φορές τον χρόνο μεταλάμβανα *négativement* και έκανα και διακόσιες αρνητικές μετάνοιες —δηλαδή, δεν μεταλάμβανα ποτέ ούτε έκανα μετάνοιες—. Με λίγα λόγια, δεν παραμέλησα τίποτε από όλα όσα θα μου εξασφάλιζαν την είσοδό μου στην Βασιλεία των Ουρανών! Αυτές είναι οι αμαρτίες μου· αν μου επιτρέπεται όμως να πω και τις αρετές μου, μάθε πως, κατά την διάρκεια της ζωής μου, φόνευσα είκοσι ανθρώπους και για να επανορθώσω αυτήν την αδικία ‘έφτιαξα’ άλλους τριάντα”.

B.1.3. Αφηγητής. Θάνατος του Μουσταφά αγά. Ο πατέρας Παγκράτιος δηλώνει συγκαταβατικά πως μόνο ο Χριστός και η Παναγία μπορούν να δώσουν άφεση αμαρτιών για τόσο μεγάλα παραπτώματα, ο ίδιος δεν είναι άξιος· ζητά, παρ’ όλα αυτά, από τον ψυχορραγούντα να του πληρώσει για τις υπηρεσίες του το αντίτιμο των πέντε-έξι σαρανταλείτουργων και ο Μουσταφά αγάς τον πληρώνει πάραυτα... με πέντε φάσκελα! Ο ‘άγιος’ πατέρας, μετά την εξομολόγηση που έχει μόλις προηγηθεί και αφού έχει ήδη πληρωθεί, διαβάζει την ‘συγχωρητική’ ευχή στον ετοιμοθάνατο και ενώ είναι έτοιμος να του δώσει και την ευλογία —μουντζώνοντάς τον, με την σειρά του, με τα τρία δάκτυλα!— τον διακόπτει απότομα ο Μουσταφά αγάς και τον παρακαλεί να του δώσει λίγο χρόνο ζωής ακόμη· επιθυμεί, πριν παραδώσει την ψυχή του για πάντα, να πάει ‘εκεί οπου και ο βασιλιάς βιάζεται να πάει πεζός’ για να διαπιστώσει αν μπορεί να κάνει την εν λόγω παράδοση όχι από το στόμα, ως είθισται, αλλά “από την κάτω τρύπαν”. Ο καλοκάγαθος πάτερ Παγκράτιος συμφωνεί και αναχωρεί από το σπίτι· δεν πρόλαβε όμως να βγει από την πόρτα και ο δυστυχής Μουσταφά αγάς απεβίωσε.

B.1.4. Αφηγητής. Άγγελοι και Διάβολοι. Αμέσως μόλις παρέδωσε το πνεύμα του ο Μουσταφά αγάς, ακούστηκε ένας κρότος, έσπασαν τα τζάμια των παραθύρων και το σπίτι του μακαρίτη γέμισε από αγγέλους και διαβόλους· άρχισαν να εξετάζουν την διαγωγή του, να ζυγίζουν τις αρετές και τις κακίες του και, μαλώνοντας και βρίζοντας αναμεταξύ τους, να προσπαθούν να κερδίσουν την ψυχή του θανόντος ο καθένας για το τάγμα του: “Μαύροι σατανάδες, αφήστε

αυτόν ημίν!”, “Όχι, πούστηδες κυρ αγγέλοι, όχι!”. Ξυλοφορτώνουν ο ένας τον άλλον και το σπίτι αρχίζει να τρέμει! Τότε επεμβαίνει η ψυχή του Μουσταφά αγά και ζητά να μάθει ποια είναι η αιτία του μεγάλου αυτού καυγά· “δια την Ευγενείαν σου είναι ο πόλεμός μας, ποίος να σε πάρει” —του λέει ο Βελζεβούτ—. “Κουμπάροι κυρ αγγέλοι” —ξεκαθαρίζει άμεσα ο Μουσταφά αγάς— “εγώ υπάγω με τους κυρ θείους μου διαβόλους!” και αμέσως όλοι οι άγγελοι εξαφανίζονται. ‘Σύντροφοί μου διάβολοι’ —τους λέει ο μακαρίτης— ‘εγώ σας προτίμησα από τους αγγέλους αλλά και εσείς, παρακαλώ, να μου κάνετε μια χάρη· θέλω να με πάτε στην Παγδάτ, πρωτεύουσα της Αουστρίας, για να δω έναν παλιό μου φίλο, τον φιλάργυρο και μισάνθρωπο Τάνταλο, και μετά στην Νανιδαπόγ για να δω και κάποιους άλλους φίλους μου’. Οι διάβολοι συναινούν και όλοι μαζί ξεκινούν να πετούν (εμένα με πήραν μαζί τους, όντας φίλος του Μουσταφά αγά, για να καταγράψω τα συμβάντα).

B.2. Δευτερεύουσες ή εγκιβωτισμένες αφηγήσεις (σ. 14-25)

B.2.1. *Αφηγητής. Ο πατέρας Παγκράτιος στην πυρά.* Μόλις που είχαμε βγει από την πόρτα της αυλής όταν είδαμε πλήθος λαού να οδηγεί έναν δεμένο καλόγερο στην πυρά· δεν αργήσαμε να καταλάβουμε πως ήταν ο πατέρας Παγκράτιος, ο ίδιος που λίγο πριν είχε εξομολογήσει τον εκλιπόντα, και όταν ρωτήσαμε την αιτία μας πληροφόρησαν πως ο ‘άγιος πατέρας’ ήθελε να ανανεώσει “την εργασίαν των αγίων Σοδομίτων”. Ο πασά Διάβολος προσπάθησε να τον υπερασπιστεί λέγοντας πως αυτή είναι μια συνηθισμένη “δουλειά” των αγίων πατέρων στο Άγιο Όρος και πως δεν πρέπει να τιμωρείται κάποιος όταν ακολουθεί τα ήθη και έθιμα του τόπου του! Οι αιρετικοί καλβίνοι όμως δεν θέλησαν να ακούσουν καμία δικαιολογία και έκαψαν τον άτυχο καλόγερο προσθέτοντας, μάλιστα, πως θα μπορούσαν να κάψουν και όλους τους υπόλοιπους αγιορείτες αν ήταν στην εξουσία τους (τι μεγάλη βλασφημία!). Έτσι, λοιπόν, ο μακαρίτης πατέρας Παγκράτιος πήγε “εν κόλποις Αβραάμ” και εμείς συνεχίσαμε την πτήση μας.

B.2.2. *Αφηγητής. Παγδάτ. Στο σπίτι του φιλάργυρου και μισάνθρωπου Τάνταλου [1^η στάση].* Φτάνοντας στην Παγδάτ βρήκαμε τον φίλο μας ακόμη στο κρεβάτι και την Φιλαργυρία να προσπαθεί να τον πείσει να σηκωθεί γρήγορα για να ανοίξει το εργαστήριό του. ‘Αφησέ με να κοιμηθώ λίγο’ —της παραπονιέται ο Τάνταλος— ‘ούτε και οι άλλοι έχουν ανοίξει ακόμη!’. ‘Αυτό δεν έχει καμία απολύτως σημασία! Σήκω αμέσως γιατί θα σου στερήσω όλους τους πελάτες σου’ —τον απειλεί η Φιλαργυρία—. Ο δυστυχής πετάγεται αμέσως από το

κρεβάτι φωνάζοντας “Μη, δια το όνομα της παναχράντου κυρίας Μαγδαληνής!”. Εκείνη την στιγμή μπαίνει στο δωμάτιο η υπηρέτριά του για να του ζητήσει χρήματα για τα καθημερινά έξοδα: “Περ *Dio santo! Per santo Clemento!* Τι διάβολο!” —λέει εκνευρισμένος ο φιλάργυρος— ‘όλοι αδιάκοπα μόνο για χρήματα μιλούν!’. Ο Μουσταφά αγάς “έδωκεν αυτώ τον τελευταίον ασπασμόν” και φύγαμε για την Νανιδαπόγ.

B.2.3. Αφηγητής. Νανιδαπόγ. Στο σπίτι του πραγματευτή Μελχισεδέκ Καρπούν Ακουπέριτ [2^η στάση]. Φτάσαμε στην Νανιδαπόγ κατά το απόγευμα και πήγαμε απευθείας στο σπίτι του πραγματευτή Μελχισεδέκ Καρπούν Ακουπέριτ· τον βρήκαμε να διαβάζει ένα ραβασάκι από την ερωμένη του, την λαμπρή δούπνιτζα φατμέ Ζωίτζα, ιμπαρατάσα Ματεχαί, το οποίο έγραφε: ‘Πασά κυρ Μελχισεδέκ, ψυχή μου! Σε είδα σήμερα που περνούσες και μου φάνηκες τόσο όμορφος, με το μουστακάκι σου, ήσουν σαν αρχοντόπουλο! Αχ, κυρ Μελχισεδέκ, ο άνδρας μου, ο Κορνέλιος, πηγαίνει στην κούρτη· έλα κοντά μου, έλα, μην με κακοκαρδίζεις!’. ‘Έρχομαι, έρχομαι, Αίτνα μου, έρχομαι, φως μου’ —απαντά ο φλογερός εραστής—· ‘λαμβάνοντας το ραβασάκι σου μου φάνηκε σα να έχω κερδίσει 20.000 φλουριά βενετικά! Έρχομαι, πέρδικά μου, έρχομαι να φιλήσω τα “πετραδένια σου” μάτια και τα “μαργαριταρένια σου” μαλλιά. Ναι, αηδόνι του χειμώνα, έρχομαι να φιλήσω το λουλουδένιο σου στόμα, “το ευωδιάζον ως αρωματικός χαλές της Αραβίας!’. Μέχρι να του φέρουν το πανωφόρι του εμείς είχαμε ήδη φτάσει στο σπίτι της ιμπαρατάσα· θέλαμε να δούμε από κοντά το αντάμωμα των δύο εραστών!

B.2.4. Αφηγητής. Νανιδαπόγ. Στο σπίτι της ιμπαρατάσα Ζωίτζα Ματεχαί [3^η στάση]. Μπαίνοντας, λοιπόν, στο σπίτι της αξιολάτρευτης Ζωίτζας Ματεχαί την είδαμε να κουβεντιάζει με τον κυρ Γρηγόριο, βαρώνο της Ιεράς Πούλας: ‘Πουλί μου, δομνίτζα μου’ —της εξομολογούνταν— ‘χάνομαι, δεν με λυπάσαι; Εγώ για σένα παραιτούμαι και από έξαρχος της Ταλπαλαρίας!’. ‘Ναι, ναι, καημενούλη μου, κι εγώ σε αγαπώ! Όμως φύγε τώρα και έλα αύριο’ —του απαντά—. Ο “άγιος γενάτος” έφυγε δοξάζοντας τον άγιο Νικόλαο για την εκπλήρωση της επιθυμίας του και με την υπόσχεση να μνημονεύσει την αγαπημένη του στις προσευχές του! Ο Μουσταφά αγάς μάς διαβεβαίωσε πως πρόκειται για σπουδαίο υποκείμενο! Με τα πολλά, έφθασε και ο ήρωάς μας, ο Μελχισεδέκ, τον οποίο η οικοδέσποινα υποδέχθηκε με πολλή αγάπη. ‘Αχ, πανάκριβο πετράδι μου!’ —της λέει—. ‘Τα φλουρένια σου μάτια χαροποίησαν την καρδιά μου· αν τα έβγαζε κάποιος να τα ζυγίσει θα άξιζαν περισσότερο από

100.000 χρυσά νομίσματα!’. Μετά από τα λόγια αγκαλιάστηκαν σφιχτά και, σηκώνοντας το φουστάνι της, ‘Αχ, αχ!’ —είπε χαμηλόφωνα η Ζωίτζα— ‘κλείσε την κουρτίνα του παραθύρου μέχρι να λύσω τα βρακιά μου!’. Ορμάει και κλείνει τις κουρτίνες ο Μελχισεδέκ, λύνει τα βρακιά της η Ζωίτζα και πέφτει στο κρεβάτι και γίνεται... (Όποιος θέλει να μάθει τι γίνεται, ας πάει στην Ακαδημία του Ποδοροσίου!). Στο μεταξύ, επιστρέφει στο σπίτι ο σύζυγος Κορνέλιος Βασίλας (είμαι σίγουρος πως όλοι γνωρίζουν πως στην διάλεκτο των Νανιδαπόγων η λέξη ‘κορνέλιος’ σημαίνει ‘σπαθάρης!’): με το που τον ακούν να βωμολοχεί —“Βρε, βρε! Γαμώ τη μάνα του γύφτου... Δεν ακούς; Δεν ακούς;”—, επανέρχονται στην τάξη. Ο Κορνέλιος μπαίνει στο δωμάτιο και χαιρετά τον καβαλιέρο. Εμείς αναχωρήσαμε.

B.2.5. Αφηγητής. Σαλιγκό. Στο σπίτι του κλεπτεπιστάτη Μητραχάν αγά [4^η στάση]. Φτάσαμε στην Σαλιγκό και στο σπίτι του κλεπτεπιστάτη Μητραχάν αγά: σύμφωνα με τον Σατάν Υποκριτάν Φιλαργυριτάν, το εν λόγω υποκείμενο είχε κλέψει φλουριά από το τζαμί της πόλης και, κλεισμένος στην κάμαρά του, ολημερίς τα μετρούσε και τα ξαναμετρούσε. Τα καμάρωνε και τους έλεγε: ‘Καταραμένος να είναι όποιος δεν σας αγαπά!’. Εγώ, έτσι όπως ήμουν κουρασμένος, ακούμπησα λίγο στο τζάκι και έπεσε ένα κομμάτι ασβέστη. Φοβισμένος ο Μητραχάν αγάς θέλησε αμέσως να ασφαλίσει τα φλουριά του αλλά ο κυρ Βελζεβούτ του κράτησε το χέρι. Ο καημένος ο Μητραχάν αγάς, μην ξέροντας τι τον εμποδίζει, επικαλούνταν όλους τους αγίους και έτσι ο Βελζεβούτ εφέντης του άφησε το χέρι και μπόρεσε να ασφαλίσει τα φλουριά του. Όμως ο τζελεπή Βελζεβούτ τον έπιασε από τα γένια και του τα τραβούσε: τον πόνο που ένοιωσε τον απέδωσε στην νηστεία και, φωνάζοντας στον Μεθόδιο ‘Φέρε μια οκά κρασί’, αφού την στράγγισε, απορούσε γιατί τα μάγουλά του είναι κόκκινα! Και διαβεβαίωνε τον μαντατοφόρο κυρ Μανθήμπαση —που μόλις είχε έρθει για να του φέρει την είδηση της γέννησης του νέου μωρού του τζαρλατάνου Φωτάκη και της κατζιβέλας του— πως και ο Άγιος Αντώνιος ήταν έτσι κόκκινος και έφερε ως απόδειξη πως το είχε δει στον ύπνο του! Εμείς, κουρασμένοι να ακούμε άγιες ανοησίες, αναχωρήσαμε.

B.2.6. Αφηγητής. Σαλιγκό. Στην σοφίτα με το Μεθοδίδιον και το Κυριάκιον [5^η στάση]. Στον δρόμο, ακούγοντας γέλια πολλά από μια σοφίτα, βιαστήκαμε να γυρίσουμε πίσω. Μπαίνοντας στον χώρο, είδαμε καθισμένο σε ένα σοφά ένα ανθρωπάκι, το Μεθοδίδιον, που διηγούνταν σε ένα τσιράκι, το Κυριάκιον, πόσα κορίτσια την μέρα εκείνη στην Συναγωγή φορούσαν κίτρινο βρακί και πόσα

πράσινο καθώς επίσης και ποιες του είχε φανεί πως αγαπούσαν τα ξινά και ποιες τελικά... θυμιάτισε! ‘Νομίζεις πως θα τα καταφέρεις να παρατηρείς, όπως το Μεθοδίδιον, με ένα μόνο βλέμμα;’ —ρωτά ο Σατάν τον *signor* Βελζεβούτ—. ‘Όταν ο Βελζεβούτ ομολόγησε ειλικρινά την αδυναμία του, αποφασίστηκε να δοθεί στο Μεθοδίδιον η επιστασία του παρατηρητή και να τους ενημερώνει για ό,τι γίνεται. Στο μεταξύ, ο Μουσταφά αγάς ζητά από τον βαρούλ Βαβέλ να τον πάει στο σπίτι του φίλου του Παπαναστασάκηφιλου και αμέσως βρεθήκαμε εκεί.

B.2.7. *Αφηγητής. Με τον ερωτύλο Παπαναστασάκηφιλο [6^η στάση].* Τον βρήκαμε να γράφει ένα ραβασάκι στην αγαπημένη του: ‘Κυρά μου, μην με μαλώσεις και μην με θεωρήσεις θρασύ που τολμώ να σου ομολογήσω πως σε αγαπώ! Ναι, σε λατρεύω και δεν θέλω να αγαπήσω άλλη σε όλη μου την ζωή! Αν όμως αυτή η ομολογία σε δυσαρεστεί, στην εξουσία σου βρίσκεται το να σιωπήσω. Να ξέρεις όμως, πως στο χέρι σου είναι να μου δώσεις ζωή ή να με θανατώσεις!’. Μείναμε έκπληκτοι από την ευγλωττία του νεαρού· ο *Diable boiteux* μας διαβεβαίωσε πως είναι από τους γνωστούς μάστορες στο να ... στουπώνει! Αφού τον φίλησε ο Μουσταφά αγάς, αναχωρήσαμε.

B.2.8. *Αφηγητής. Με τον ‘βολταιρικό’ Ποστελνικοβενιεροδημητράκιο [7^η στάση].* Πήγαμε σε έναν άλλο φίλο, τον Ποστελνικοβενιεροδημητράκιο, και τον βρήκαμε να διαβάζει στίχους στα γαλλικά. ‘Ω *Diable!*’ —φώναξε γεμάτος θαυμασμό—. ‘Πρόσταξε!’ —αποκρίθηκε ο Βελζεβούτ εφέντης—. ‘*Que diable!*’ —ξαναφώναξε—. ‘Ο Βελζεβούτ πασάς είμαι!’. ‘Μα, τι φωνή ακούω;’ —είπε ξανά—. ‘Ξάδελφε’ —αποκρίθηκε ο δόμινος Βελζεβούτ— ‘την δική μου, του Βελζεβούτ!’. ‘Μα ποιος Βελζεβούτ; *Par Dieu, il n’est pas possible!* Δεν υπάρχουν διάβολοι στον κόσμο! Μπορώ να στο αποδείξω, το είπε ο Βολταίρος!’ —επιμένει ο Ποστελνικοβενιεροδημητράκιος—. ‘*Par bleu!* Ο Βολταίρος σου είναι τρελός!’ —αποκρίνεται ο κυρ Σατανάς— ‘Φυσικά και υπάρχουν διάβολοι, και μάλιστα αν έρθεις μαζί μας θα σε κάνουμε χάτμανο!’. Αφού πείσθηκε τελικά για την ύπαρξη των διαβόλων, τους παρακαλεί να του δώσουν λίγο ακόμη χρόνο στον κόσμο για να συνεχίσει την ... ανάγνωση· όταν εκείνοι συμφωνούν με την επιθυμία του, τους ζητά μία ακόμη χάρη: να βρουν έναν φίλο του, Πολύζου λέγεται, και να τον ενημερώσουν τόσο για την ύπαρξή τους όσο και για την συμφωνία που μόλις έκαναν! ‘Μην στεναχωριέσαι γι’ αυτό’ —του αποκρίθηκαν— ‘Έχει ήδη ενημερωθεί, βρίσκεται στο Προυνσβίκ και μάλιστα θα είναι και συνοδοιπόρος σου’. Τότε εμφανίστηκε και ο τζελεπή Μουσταφά, τον αποχαιρέτησε και αναχωρήσαμε.

B.2.9. *Αφηγητής. Με τον Δανιηλιερομοναχοθαυμασπάνθρωπο, αναγνώστη του Ανακρέοντα [8^η στάση].* Φθάσαμε στο σπίτι ενός άλλου υποκειμένου, Δανιηλιερομοναχοθαυμασπάνθρωπος λέγεται, τον οποίο βρήκαμε να διαβάζει Ανακρέοντα. Ο *Diable boiteux* δεν τόλμησε να μπει μέσα λέγοντας πως πρόκειται για τον χειρότερο εχθρό του! Αφού τον αποχαιρέτησε ο παρών Μουσταφά αγάς, αναχωρήσαμε.

B.2.10. *Αφηγητής. Με τον γραικό Θωμά Κάρα, άριστο γνώστη της γλώσσας των υπηκόων του Σατανά [9^η στάση].* Όταν συναντηθήκαμε με τον Θωμά Κάρα, ο *Diable* των Φραντζέζων άρχισε να τον προσκυνά. Τον ρωτήσαμε γιατί το κάνει αυτό και μας απάντησε: ‘Αυτό το υποκείμενο είναι το μόνο που, αν και έχει γεννηθεί στην Γραικία, ξέρει άπταιστα την γλώσσα των υπηκόων μου!’. Ο κυρ Μουσταφάς, που ήταν φίλος του, μας διαβεβαίωσε πως επρόκειτο για έναν πολύ αξιόλογο άνθρωπο, μορφωμένο, που άξιζε, πραγματικά, να είναι συμπατριώτης του Αριστοτέλη· ομοίως και ο Δανιηλιερομοναχοθαυμασπάνθρωπος καθώς και ο Ποστελνικοβενιεροδημητράκιος. Αφού τον αποχαιρέτησαμε και αυτόν, ‘Στον Γεωργάκη του γραμματικού’ —φώναξε ο Μουσταφά αγάς— για να τον αποχαιρέτησω και αυτόν’.

B.2.11. *Αφηγητής. Στον Γεωργάκη του γραμματικού [10^η στάση].* Βρεθήκαμε αμέσως στου Γεωργάκη... Μα, ω Άδη! Τι ασχήμια, τι τερατούργημα ήταν αυτό! Μια γυναίκα τόσο άσχημη που αν ποτέ η Πανούκλα ήθελε να παρουσιασθεί στους ανθρώπους θα έπαιρνε αυτήν ακριβώς την μορφή! Θέλω να δοκιμάσω να βοηθήσω την φαντασία των αναγνωστών μου, αν είναι δυνατόν, για να έχουν μία ιδέα...

B.3. Δύο εκφράσεις. Επιστροφή στην αφετηρία του ταξιδιού-ονείρου (σ. 25-30)

B.3.1. *Αφηγητής. Περιγραφή της άσχημης γυναίκας.* Ήταν μισό πήχη σε ύψος και άλλο τόσο σε πλάτος, σε όλα της τα μέλη υπήρχε μια εξάισια αναλογία, τόσο συμμετρικά φτιαγμένη που το κεφάλι της ήταν περίπου το ένα τρίτο του σώματός της. Λαιμός, στήθος και το υπόλοιπο του σώματος ήταν τόσο επιτήδεια ενωμένα το ένα με το άλλο που δεν μπορούσε κάποιος να ξεχωρίσει πού άρχιζε το ένα και πού τελείωνε το άλλο· το πηγούνι της υπέρμετρα μακρύ αλλά, σε συνδυασμό με το επίσης υπέρμετρα χαμηλό μέτωπό της, σχημάτιζε ένα συμμετρικό τετράγωνο. Τα μάτια της ήταν τόσο στρογγυλά και εξόφθαλμα που θα μπορούσε κάλλιστα κάποιος να της δώσει το ομηρικό όνομα ‘βοώπις’.

Το στόμα της ήταν τόσο μεγάλο που αν κάποιος του έχωνε ένα τεράστιο μήλο, αυτό δεν θα κινδύνευε καθόλου από τα υπέροχα δόντια της. Όσο για τα χείλη της, αν ποτέ κάποιος ποιητής θα ήθελε να τα ορίσει έδρα και κατοικία των Μουσών, ομολογώ πως πάνω σε αυτά θα μπορούσαν άνετα να χορέψουν οι θεές παρέα με μερικούς έρωτες.

*B.3.2. Αφηγητής. Οι διάβολοι, πανικόβλητοι, τρέπονται σε φυγή. Οι Herrn δράτζοι, με το που αντίκρυσαν το θέαμα αυτό, τράπηκαν πανικόβλητοι σε φυγή και παρέσυραν και εμένα μαζί τους· φοβήθηκαν μήπως ο Μουσταφά αγάς τους καταδικάσει να κάνουν στην συγκεκριμένη κυρία εκείνο που οι ειδωλολάτρες Ρωμαίοι είχαν προστάξει να κάνουν οι νέοι στις επτά παρθένες, όπως αναφέρεται στο *Ανθολόγιο* (όποιος ενδιαφέρεται να το διαβάσει, ας πάει στον κυρ Πανάγο).*

*B.3.3. Αφηγητής. Πόλη όπου βασιλεύει η Αδικία, η Τυραννία και η Βαρβαρότητα. Η Ωραία Ρωξάνδρα. Μεγάλη δυσωδία αναδυόταν από την πόλη· ρώτησα την αιτία και ο κυρ Εωσφόρος μου αποκρίθηκε πως ήταν η ευωδία της αδικίας, της τυραννίας και της βαρβαρότητας οι οποίες την είχαν επιλέξει για να κατοικήσουν και να βασιλέψουν, πήραν μάλιστα στην δούλευσή τους και τους βογιάρους. Ακολουθώντας τον δρόμο μας, περάσαμε και από τον Κοπό... Μα, ω Ουρανό! Τι φανερώθηκε μπροστά στα μάτια μας! Μια ομορφιά της οποίας το περπάτημα είχε κάτι θεϊκό και το ανάστημά της μας έκανε να αμφιβάλουμε αν ήταν θνητή. Ο *Diable boiteux* όμως μας βεβαίωσε πως ναι, θνητή ήταν, από την Κωνσταντινούπολη, και το όνομά της ήταν 'Ωραία Ρωξάνδρα'.*

B.3.4. Αφηγητής. Περιγραφή της όμορφης γυναίκας. Ξέρω πολύ καλά πως δεν θα καταφέρω να περιγράψω τις χάρες και τα κάλλη της Ωραίας Ρωξάνδρας και πως η εικόνα που θα δώσω θα είναι πολύ κατώτερη από το πρωτότυπο. Βέβαια, ευχαρίστως ενημερώνω όποιον θέλει να έχει μια ιδέα για αυτήν: να φαντασθεί όλες τις Χάρες ενωμένες σε ένα πρόσωπο χωρίς ελάττωμα, και πάλι όμως να αμφιβάλλει αν κατάφερε να συλλάβει την ομορφιά εκείνου του πλάσματος! Μάλλον καλύτερα να πω: ας φαντασθεί μια τέταρτη Χάρη, στολισμένη με όλα τα χαρίσματα των άλλων τριών, και ακόμη παραπάνω. Την πλησίασα...

B.3.5. Αφηγητής. Έρωτας για την Ωραία Ρωξάνδρα. Μα, τι ξαφνική μεταβολή στην καρδιά μου! Τι αλλαγή στα συναισθήματά μου! Μία σύγχυση, ένας ενθουσιασμός κυρίευσαν την καρδιά μου, κατατρόπωσαν τον νου μου και με

εξουσίασαν εξ ολοκλήρου! Ξέχασα όλα τα προηγούμενα, νέα συναισθήματα γεννήθηκαν μέσα μου για να αισθανθούν πιο δυνατά τα φαρμακερά βέλη της γοητείας της. Από εκείνη τη στιγμή, “ο νους μου κατεσάστισε και η καρδιά μου σκλαβώθη,/μέλος μου δε δεν έμεινε οπού να μη πληγώθη”. Οι κυρ διάβολοι όμως, φοβισμένοι ακόμη από την πρώτη γυναίκα, δεν θέλησαν να παραμείνουν στην πόλη και έτσι αποχωρήσαμε.

B.3.6. *Αφηγητής. Επιστροφή στη Νούλα. Κάθοδος των διαβόλων και του Μουσταφά αγά στον Άδη. Ξύπνημα από το όνειρο. Με έφεραν πίσω στην Νούλα: οι ίδιοι πήγαν στον Άδη, όπου έχρισαν Γκενεράλη στο ρεγιμέντο *des chimères* τον θείον μας, τον τζελεπή Μουσταφά. Έπειτα ξύπνησα. Αλληλούια, αλληλούια. Χριστός Ανέστη*

$$— 228835 \frac{4/3}{2/5} +$$

$$l' \text{ infini } \text{Απριλ[λίου]} \quad 43 \frac{1}{3+1}$$

$$7 + 1$$

$$15 + 1$$

$$1 +$$

ΑΛΗΘΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑ.
ΕΙΔΟΛΟΓΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

Σύμφωνα με τον χαρακτηρισμό του ευρετή του πεζογραφήματος, Κ. Θ. Δημαρά, στην πρόδρομη ανακοίνωσή του το 1969, η ανώνυμη *Αληθής Ιστορία* είναι ένα “βίαιο λιβελλογράφημα εναντίον συγκεκριμένου προσώπου, ντυμένο το σχήμα του μύθου”.¹⁴⁸ Παραθέτω, στην συνέχεια, την γνώμη μερικών από τους μετέπειτα έγκριτους μελετητές σχετικά με το λογοτεχνικό είδος στο οποίο θα μπορούσε να ενταχθεί το συγκεκριμένο σύγγραμμα· στο τέλος του κεφαλαίου, καταθέτω τα προσωπικά μου συμπεράσματα με κάποια από αυτά να συμπίπτουν με συγκεκριμένες από τις γνώμες που ακολουθούν.

Ο Γιώργος Κεχαγιόγλου χρησιμοποιεί, το 1999, τον ‘υπότιτλο’ “Πικαρικές-ερωτικές περιπέτειες και καταλυτική φιλοσοφική και προσωπική σάτιρα μέσα στην παρωδιακή ευρυχωρία του προοδευτικού-ρίζοσπαστικού φαναριωτισμού”¹⁴⁹ και, το 2001, διευκρινίζει πως:

“Πρόκειται για ένα καταλυτικό και πολύ τολμηρό (ερωτικά, θρησκευτικά, φιλοσοφικά, κοινωνικά, λογοτεχνικά) αφήγημα, που επιχειρεί αφενός να ανανεώσει τη ζωντανή στον ελληνικό μεσαίωνα και στη μεταβυζαντινή περίοδο παράδοση των ονειρικών ή φανταστικών-σατιρικών αφηγημάτων του Λουκιανού και αφετέρου να ενοφθαλμίσει στην Ανατολή αφηγηματικούς τρόπους και στάσεις του Lesage, του Voltaire και των γάλλων Εγκυκλοπαιδιστών, με επίκεντρο το Ιάσι και τον ποικιλόμορφο φαναριώτικο και μολδοβλαχικό κόσμο της εποχής”.¹⁵⁰

Την ίδια χρονιά, ο Henry Tonnet γράφει πως το “μικρό ημιτελές μυθιστόρημα” είναι “Ένας Έλληνας Ξωλός διάβολος”, έργο που, όπως αναφέρει, μιμείται τα γαλλικά μυθιστορήματα τα οποία είναι “κυρίως περιγραφές και σάτιρες των ‘ηθών αυτού του αιώνα’, που χαρακτήριζαν την ευρωπαϊκή αριστοκρατία και αστική τάξη”.¹⁵¹ Η Ελένη Κουρμαντζή-

¹⁴⁸ Βλ. Δημαράς, “Ο Ανώνυμος του 1789”, 29.

¹⁴⁹ Βλ. Γιώργος Κεχαγιόγλου, “Αθανάσιος Ψαλίδας”, *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, 400-412, 48.

¹⁵⁰ Βλ. Κεχαγιόγλου, *Πεζογραφική Ανθολογία*, 778.

¹⁵¹ Βλ. Tonnet, *Ιστορία του Ελληνικού μυθιστορήματος*, 83. Για τον Henry Tonnet η αντίστοιχη κοινωνία στην Ελλάδα της Τουρκοκρατίας είναι αυτή των Φαναριωτών και θεωρεί πως “η σκηνή εξελίσσεται μεταξύ των Ελλήνων της Ρουμανίας”, με τον Έλληνα κουτσοδιάβολο να “αναστηκώνει τις στέγες των σπιτιών στο Βουκουρέστι”, πληροφορία η

Παναγιωτάκου υποστηρίζει, το 2007, πως “Πρόκειται για μια βίαιη σάτιρα η οποία αφιερώνεται σε κάποιον ‘πανιερότατο’. Σχετικά με τον εν λόγω ‘πανιερότατο’ [...] μπορεί κανείς να υποθέσει πως πρόκειται για τον Ευγένιο Βούλγαρη”.¹⁵² Για την Ελίνα Τσαλίκογλου, το 2009, η *Αληθής Ιστορία* “συνδυάζει το ύφος των βολταιρικών διηγημάτων με φαναριώτικο περιεχόμενο [...] δεν κατατάσσεται εύκολα ως είδος σύμφωνα με τις λογοτεχνικές συμβάσεις της εποχής [...] ενώ είναι πεζό αφήγημα περιλαμβάνει επίσης στίχους και επιστολογραφία”.¹⁵³ Ο Αλέξης Πολίτης, το 2010, αμφιβάλλει για το αν μπορεί καν να εκληφθεί ως λογοτεχνικό πόνημα: “Δεν ξέρω αν δικαιούμαστε να δώσουμε σ’ αυτό το φυλλάδιο μεγάλο βάρος από την οπτική της λογοτεχνίας και να μην το θεωρήσουμε, απλώς, ένα παιχνίδι μεταξύ φίλων”.¹⁵⁴ Το 2013 η Στέση Αθήνη πληροφορεί πως:

“Η εκκλησιαστική και κοινωνική αυτή σάτιρα, καυστική και αθυρόστομη, υποκινημένη από την γαλλική επαναστατική λιβελλογραφία, συνδυάζει το θέμα της ανόδου του μεταμφιεσμένου διαβόλου από τον Άδη στον Επάνω κόσμο με τη λεσαζική ηδονοβλεπτική παρακολούθηση της ιδιωτικής ζωής των κατοίκων του άστεως”.¹⁵⁵

Κάποια χρόνια αργότερα, το 2015, ενημερώνει πως πρόκειται για:

“ένα πεζό αφήγημα, το πρώτο, ενδεχομένως, τολμηρό και ερωτικό κείμενο της νεότερης λογοτεχνίας μας. Ο τίτλος παραπέμπει στο φανταστικό

τελευταία που δεν προκύπτει από την αφήγηση. Τόσο για τον Henry Tonnet όσο και για τον Γιώργο Κεχαγιόγλου, όπως αναφέρεται πιο πάνω, η *Αληθής Ιστορία*, ως λογοτεχνικό προϊόν και όχι ως προς το περιεχόμενό της, σχετίζεται άμεσα με τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες: την ίδια άποψη υποστηρίζω και εγώ —εσφαλμένα, όπως προκύπτει από την παρούσα έρευνα— στο άρθρο Grigoriadu, “*Historia Verdadera o el Anónimo de 1789*”.

¹⁵² Βλ. Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *Η Νεοελληνική Αναγέννηση στα Γιάννενα*, 143.

¹⁵³ Βλ. Ελίνα Τσαλίκογλου, “Σάτιρα και Διαφωτισμός: Ρητορική της ανατροπής στο ανώνυμο διήγημα ‘Αληθής ιστορία’ (-1789)”, *Πόρφυρας*, 133 (2009): 293-304: 296 & 300.

¹⁵⁴ Βλ. Αλέξης Πολίτης, *Για τον Διαφωτισμό. Μικρές επιμέρους συμβουλές. I. Από το Γένος στο Έθνος. II. Ιδεολογία, Λογοτεχνία, Γλώσσα, Συμπλήρωμα για το μάθημα Ελληνικός Διαφωτισμός (2010-2011)*, 46. “Γραμμένο σε αδέξια πρόζα [...] την οποία βρίσκουμε τόσο ανώμαλη ώστε να μη μπορούμε καν να βεβαιωθούμε αν είναι γραμμένη από συγγραφέα που είχε μητρική του γλώσσα την ελληνική” (Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 42).

¹⁵⁵ Βλ. Στέση Αθήνη, “Η οικογένεια του ‘Χωλού Διαβόλου’”, *Νεοελληνική Λογοτεχνία και Κριτική από τον Διαφωτισμό έως σήμερα*, Πρακτικά της ΙΓ’ Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης του Τομέα ΜΝΕΣ του Τμήματος Φιλολογίας του Α.Π.Θ., αφιερωμένη στη μνήμη του Π. Μουλλά (3-6 Νοεμβρίου 2011) (Αθήνα: Σοκόλη-Κουλεδάκης, 2013¹, 227-242: 229). “Είναι κοινώς αποδεκτό ότι αποτελεί ένα αφήγημα που έχει στόχο την κοινωνική και θρησκευτική κριτική συνδυάζοντας το φανταστικό —ή το ‘εξηγούμενο υπερφυσικό’— με το προσωπικό λιβελλογράφημα που εκμεταλλεύεται στο έπακρο το παιχνίδι της τοπογραφικής και ονοματικής απόκρυψης, διαστρέβλωσης ή γελοιοποίησης” (Αθήνη, *Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας*, 88).

και σατιρικό αφήγημα του Λουκιανού *Αληθής Ιστορία*, το έργο του οποίου εκμεταλλεύθηκαν τόσο οι οπαδοί όσο και οι αντίπαλοι του Διαφωτισμού [...]. Πρόκειται για ένα ιδιαίτερα καυστικό και αθυρόστομο δείγμα αφηγηματικής γραφής με αινιγματική βιβλιογραφική ταυτότητα”.¹⁵⁶

Κλείνω την σύντομη αυτή ανασκόπηση με την γνώμη του Νίκου Μαυρέλου, το 2016, “δεν είναι λίβελλος, ο οποίος έχει συγκεκριμένο χρονοτόπο, ούτε είναι μόνο σάτιρα, αφού εγκιβωτίζει και παρωδίες διαφόρων ειδών ή και άλλα αυτούσια είδη, όπως η περιγραφή. Πρόκειται για ένα σύνθετο στην ειδολογική ταυτότητα κείμενο, όπου συναντιούνται πολλά είδη, λόγοι και κείμενα [...] Παρόλο που δεν πρόκειται ακριβώς για μυθιστόρημα, αλλά για μια υβριδικής μορφής σύντομη αφήγηση, που ξεπερνά το απλό διήγημα, ίσως και τη νουβέλα, η δυναμική του είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα για την εποχή που γράφτηκε και τυπώθηκε”.¹⁵⁷

Θεωρώ πως πρόκειται για πρωτόλειο σύγγραμμα του Αθανάσιου Ψαλίδα εμπνευσμένο άμεσα από την σάτιρα και το φανταστικό του Λουκιανού του Σαμοσατέα. Ο νεοεμφανιζόμενος συγγραφέας, αναγνώστης των έργων του μεγάλου σοφιστή,¹⁵⁸ συλλαμβάνει το σκωπτικό αφήγημα, προοίμιο των σοβαρών *Συλλογισμών* που το ακολουθούν, ως μία λουκιανική μίμηση στον Αιώνα των Φώτων· η σαρκαστική ειρωνεία, η παρώδηση και η διακωμώδηση της σάτιρας του Λουκιανού σε συνδυασμό με το σπινθηροβόλο πνεύμα του Διαφωτισμού αποτελούν το πλέον κατάλληλο μέσο για να καυτηριάσει πρόσωπα και γεγονότα που έχει ήδη αρχίσει να αμφισβητεί σοβαρά. Στοιχεία από διάφορα έργα που συνθέτουν το *corpus Lucianeum* εντοπίζονται στην δηκτική αυτή ‘προλαλιά’, με τον Αθανάσιο Ψαλίδα να μιμείται είτε άμεσα τα ίδια τα έργα του Λουκιανού είτε έμμεσα μέσα από συγκεκριμένα γαλλικά πεζογραφήματα του 18^{ου} αι. —που φέρουν επίσης την σφραγίδα του Λουκιανού—, όπως έχει ήδη αναφερθεί.¹⁵⁹

¹⁵⁶ Βλ. Αθήνη & Ξούριας, *Νεοελληνική Γραμματεία*, 237.

¹⁵⁷ Βλ. Μαυρέλος, “*Η Επαρχία της Ανυπάρκτου*”, 57-58.

¹⁵⁸ Όπως αποδεικνύεται από τις συχνές, άμεσες ή έμμεσες, αναφορές του σε αυτά (βλ. *Αληθή Ευδαιμονία, Καλοκινήματα*, κλπ.), ενώ υποσημείωση σε πόνημά του επιβεβαιώνει την χρήση, τουλάχιστον, της δίγλωσσης έκδοσης *Λουκιανού Σαμοσατέως Άπαντα* των Tiberius Hemsterhuis και Johann Matthias Gesner (βλ. υποσημείωση 46).

¹⁵⁹ Βλ. υποσημειώσεις 34-38· “Την περίοδο του Διαφωτισμού ο νεκρικός διάλογος και γενικά το συγγραφικό έργο του Λουκιανού γνώρισε μεγάλη άνθηση σε όλη την Ευρώπη, είτε με τη λογοτεχνική του αναβίωση είτε για εκπαιδευτική χρήση. [...] Η σάτιρα στα ίχνη του Λουκιανού αξιοποιήθηκε την περίοδο των Φώτων ως εργαλείο κριτικής των κατεστημένων ιδεών (η πεζή *Αληθής ιστορία*, γνωστή και ως *Ανώνυμος του 1789*, είναι μια τέτοια περίπτωση)” (Αθήνη & Ξούριας, *Νεοελληνική Γραμματεία*, 122).

Ο τίτλος *Αληθής Ιστορία* παραπέμπει, δίχως αμφιβολία, στο ομώνυμο ουτοπικό-φανταστικό πεζογράφημα του Λουκιανού, την ευφάνταστη παρωδία όπου, διηγούμενος αποκλειστικά και μόνο ψέματα, γελοιοποιεί τους παλαιότερους ανιστόρητους και αγεωγράφητους 'ιστορικούς' που διαστρεβλώνουν την ιστορική αλήθεια με άχρηστες περιγραφές, κολακείες και σχόλια για χώρες, λαούς και γεγονότα που ουσιαστικά δεν γνώρισαν ποτέ.¹⁶⁰ Το ειλικρινές ενδιαφέρον του Αθανάσιου Ψαλίδα για την αξιόπιστη συγγραφή των ιστορικών γεγονότων διαφαίνεται ήδη στην *Αληθή Ευδαιμονία* και, σε μικρότερο βαθμό, στα *Καλοκινήματα* και θα τον ακολουθεί σε ολόκληρη την λόγω ζωή του· γνωρίζει, πολύ πιθανά, και την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα πραγματεία *Πώς δει ιστορίαν συγγράφειν*, όμως, ακριβώς όπως και το πρότυπό του, επιλέγει να καταθέσει κάποιες από τις αλήθειες του συγγράφοντα μια σειρά από τερατώδη ψέματα.¹⁶¹ Επιπροσθέτως, η συγκεκριμένη επιλογή τίτλου θα μπορούσε να εκληφθεί και ως ένας μικρός 'φόρος τιμής' του Αθανάσιου Ψαλίδα προς τον Σαμοσατέα δάσκαλο: το πεζογράφημά του, που δανείζεται κάποια στοιχεία από τον ευρωπαϊκό λογοτεχνικό μύθο του διαβόλου, φιλοξενεί ανάμεσα στους πρωταγωνιστές του μια γεμάτη ζωντανία διαβολική συντροφιά και θα μπορούσε κάλλιστα να φέρει έναν ολωσδιόλου 'διαβολικό' τίτλο ακολουθώντας το παράδειγμα των ευρωπαϊκών ομολόγων του.¹⁶²

Η λουκιανική επιρροή όμως δεν εντοπίζεται μόνο στον τίτλο αλλά και στην ίδια την σύλληψη της συγγραφής του διασκεδαστικού αυτού αφηγήματος που συνοδεύει κάποιους φιλοσοφικούς, κατά πάσα πιθανότητα, συλλογισμούς σχετικά με την ελευθερία και την ανοχή της θρησκευτικής πίστης. Έχει γίνει ήδη αναφορά στο ορατιανό "*miscuit utile dulci*" και την πρόθεση, εικάζω, του Αθανάσιου Ψαλίδα να προσελκύσει τους αναγνώστες του με ένα 'τερπνό' κείμενο πριν από το 'ωφέλιμο'· όμως η επίδραση του προοιμίου της κλασικής *Αληθούς Ιστορίας*, έργο που αδιαμφισβήτητα γνωρίζει ο Ηπειρώτης λόγιος, είναι περισσότερο από ξεκάθαρη:

¹⁶⁰ Τα δύο βιβλία της λουκιανικής *Αληθούς Ιστορίας* διαβάστηκαν, μεταφράστηκαν και έγιναν αντικείμενο μίμησης καθ' όλη την διάρκεια της Αναγέννησης και του Μπαρόκ ενώ και τον 18^ο αι. επηρέασαν σπουδαίους συγγραφείς όπως ο Βολταίρος (*Micromegas*) και ο Jonathan Swift (*Gulliver's Travels*) ανάμεσα σε άλλους.

¹⁶¹ Βλ. Λουκιανός, 1994⁹, *Αληθών διηγημάτων Α & Β*. Λουκιανός, 1994¹⁰, *Πώς δει Ιστορίαν συγγράφειν*.

¹⁶² Βλ. *El alguacil endemoniado* του Francisco de Quevedo, *El diablo cojuelo* του Luis Vélez de Guevara, *Le diable boiteux* του Alain-René Lesage, *Le Diable amoureux* του Jacques Cazotte, μεταξύ άλλων.

“Όπως αυτοί που ασχολούνται με τον αθλητισμό και την ανάπτυξη του σώματος, δε φροντίζουν μόνο για την καλή σωματική κατάσταση και τη γυμναστική, αλλά και για την ξεκούρασή τους κάπου κάπου —και την λογαριάζουν σαν το πιο σπουδαίο μέρος της άσκησής τους— έτσι κι αυτοί που καταγίνονται με τα γράμματα, νομίζω πως πρέπει, μετά την πολλή μελέτη βαθυστόχαστων έργων, να ξεκουράζονται το μυαλό τους και να το ετοιμάζουν για μεγαλύτερους κόπους που θ’ ακολουθήσουν. Αυτή η ξεκούραση θα’ ναι σωστή, αν καταπιαστούν με διαβάσματα που όχι μόνο με τη χάρη και το κωμικό πνεύμα προσφέρουν μια μικρή ψυχαγωγία, αλλά φανερώνουν και κάποιες λεπτές ιδέες. Πιστεύω λοιπόν ότι θα θεωρήσουν το έργο αυτό σαν κάτι τέτοιο. Δεν θα τους ευχαριστήσει μονάχα η αλλόκοτη υπόθεση κι η παιχνιδιάρικη πρόθεση ούτε ότι λογής λογής ψευτιές έχω εξιστορήσει με αρκετή αληθοφάνεια, αλλά γιατί σε κάθε μία από τις ιστορίες υπονοούνται πολλά τερατώδη και μυθικά [...]”.¹⁶³

Ακολουθείται στην *Αληθή Ιστορία* η λουκιανική τεχνική των ‘διαλογικών στιγμιότυπων’ όπως αυτή καταγράφεται στις απολαυστικές συλλογές σύντομων σατιρικών διαλόγων *Θεών Διάλογοι* (26), *Ενάλιοι Διάλογοι* (15), *Εταιρικοί Διάλογοι* (15) και κυρίως *Νεκρικοί Διάλογοι* (30), φημισμένο διαλογικό σύνολο που ενέπνευσε και το ομώνυμο λογοτεχνικό είδος με εξαιρετικά δείγματα στην βυζαντινή και σύγχρονη ευρωπαϊκή λογοτεχνία.¹⁶⁴ το μεγαλύτερο μέρος του ψαλιδικού αφηγήματος αποτελείται από μια σειρά ασύνδετων μεταξύ τους ευτράπελων επεισοδίων με πρωταγωνιστές την ιπτάμενη ‘δαιμονική’ συντροφιά του Μουσταφά αγά και τους διάφορους φίλους και γνωστούς που επισκέπτεται. Η προηγούμενη έρευνα αναφέρεται στην τεχνική της ‘εναλλαγής των *tableaux vivants*’, τεχνική που εφάρμοσαν οι Γάλλοι Alain-René Lesage και Louis-Sébastien Mercier στα έργα *Le Diable boiteux* (1707) και *Tableau de Paris* (1781-88) αντίστοιχα.¹⁶⁵

Από την κλασική *Αληθή Ιστορία* και τα αλλόκοτα όντα με τα σύνθετα ονόματα που περιδιαβαίνουν στις σελίδες της (Ψυλλοτοξόται, Κυνοβάλανοι,

¹⁶³ Βλ. Λουκιανός, 1994⁹, *Αληθών Διηγημάτων*, Α, 1.

¹⁶⁴ Βλ. Ψεύδο-Λουκιανός, *Τιμαρίων ή Περί των κατ’ αυτόν παθημάτων* (12^{ος} αι.), Μάζαρις, *Επιδημία Μάζαρι εν Άδου* (15^{ος} αι.), Francisco de Quevedo, *Sueños y discursos* (1627), Bernard Le Bouyer de Fontenelle, *Dialogue des morts* (1683), Nicolas Boileau, *Dialogue sur les Héros de roman. Dialogue à la manière de Lucien* (1688), François de Salignac de La Mothe-Fénelon, *Dialogue des morts* (1712), Πολυζώης Κοντός, *Νεκρικοί Διάλογοι* (1793), μεταξύ άλλων. Η πρώτη μετάφραση λουκιανικού νεκρικού διαλόγου στην Ρωσία γίνεται από τον Μιχαήλ Λομονόσοφ (1711-1765), ενώ μεταφράσεις των *Νεκρικών Διαλόγων* δημοσιεύονται σε διάφορα σατιρικά περιοδικά καθ’ όλο τον 18^ο αι.

¹⁶⁵ Βλ. Αθήνη, *Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας*, 89· Μαυρέλος, “*Η Επαρχία της Ανυπάρκτου*”, 61-62.

Ιππομύρμηκες, Νεφελοκένταυροι, Ανεμοδρόμοι, Στρουθοβάλανοι, Καυλομύκητες, Ιππογέρανοι, Αεροκώνωπες, κλπ.), δημιούργημα όλα της αστείρευτης φαντασίας του Λουκιανού, εμπνέεται πιθανά και ο Αθανάσιος Ψαλίδας και δημιουργεί, με την ίδια ευκολία και επιδεξιότητα, μία σειρά από ‘αλλόκοτους’ σύνθετους χαρακτήρες· επιστρατεύοντας το χιούμορ και την παρωδία αποδίδει στον κάθε έναν από αυτούς πρωτότυπους συνδυασμούς τίτλων ευγενείας, πολιτικών και θρησκευτικών αξιωμάτων από διαφορετικές και συχνά ανταγωνιστικές κουλτούρες: μπαρών Μουσταφάς αγάς (βαρώνος/ αγάς)· δούκας Χαχάμπασης Ιερομόναχος (δούκας/ αρχιραβίνος/ ορθόδοξος μοναχός)· Κατακουζηνός Αμουράτ Αλή, πατισάς της Ολλάνδας (βυζαντινο-οθωμανός ευγενής/ σουλτάνος μιας ευρωπαϊκής χώρας)· πάτερ Λαυρέντιος, μουφτής της Ιπραίλας και χότζας εις το τζαμί του Αγίου Γκίκα εις Ρώμην (ορθόδοξος κληρικός/ μουσουλμάνος ιεροδιδάσκαλος σε τζαμί αφιερωμένο σε έναν χριστιανό άγιο —με επίθετο βοεβόδα— στην κοιτίδα του Καθολικισμού), κλπ.¹⁶⁶ Προσθέτω, εδώ, τα ευφάνταστα πολυσύνθετα ονόματα των Δανιηλιερο-μοναχοθαυμαστών ανθρώπου, Παπαναστασακήφλου, Ποστελνικοβενιεροδημητράκιου, Σατάν Υποκριτάν Φιλαργυριτάν καθώς και αυτά των δύο σκανδαλιάρηδων φίλων, το Μεθοδίδιον και το Κυριάκιον, που θυμίζουν τα χαριτωμένα ονόματα των εταίρων “Γλυκέριον”, “Μύρτιον”, “Κλωνάριον”, “Μουσάριον” και “Χελιδόνιον” των επίσης σκανδαλιάρικων *Εταιρικών Διαλόγων*.¹⁶⁷

Ένα ακόμη κοινό στοιχείο με το έργο του Λουκιανού είναι η χρήση του ομηρικού επίθετου *βοώπις*,¹⁶⁸ ‘αυτή που έχει μάτια μεγάλα και στρογγυλά σαν του βοδιού’, ένα από τα ιδεώδη της γυναικείας ομορφιάς στους αρχαίους χρόνους, προσωνύμιο συνήθως της θεάς Ήρας ή και της Αρτέμιδος. Το εν λόγω επίθετο καταγράφεται στον διάλογο *Θεών κρίσις* —“ούτε καυχιέμαι που είμαι

¹⁶⁶ Βλ. Μαυρέλος, “*Η Επαρχία της Ανυπάρκτου*”, 28-44.

¹⁶⁷ Βλ. Λουκιανός, 1994⁸, *Εταιρικοί Διάλογοι*.

¹⁶⁸ *βοώπις*: “βιώπις” στο αρχικό κείμενο· διορθώνω θεωρώντας πως πρόκειται για, ακούσιο ή εκούσιο, ορθογραφικό λάθος του συγγραφέα. Πβ. “ο Ανώνυμος (ηθελημένα ή άθελα δεν μπορούμε να ξέρουμε) το παραμορφώνει, για να αποδώσει το τερατωδώς συμμετρικό αντικείμενο που θα αναπαραστήσει [...] το ‘βιώπις’, παρόλο που δεν απαντά στην αρχαία Γραμματεία, θα μπορούσε ετυμολογικά να συνδεθεί με τα συνθετικά ‘βίος’ [=τόξο] ή ‘βία’ [στον Όμηρο =βία, αλλά και δύναμη] και ‘όψ’. Αν λάβουμε υπόψη την πρώτη ετυμολογική επιλογή του πρώτου συνθετικού, το ‘βιώπις’ μπορεί ελεύθερα να μεταφραστεί ‘με τοξωτά φρύδια’. Πρόκειται, δηλαδή, για μια αστεία ή και γκροτέσκο εικόνα αν μιλήσουμε για συνεχόμενα τοξωτά φρύδια της γυναίκας, τα οποία ενώνονται και σχηματίζουν μία ευθεία πάνω από τα μάτια. [...] Αν πάλι λάβουμε υπόψη τη δεύτερη ετυμολογία του πρώτου συνθετικού μπορεί να συνδεθεί με τρομακτικά επιθετική όψη (βία και δύναμη)” (Μαυρέλος, “*Η Επαρχία της Ανυπάρκτου*”, 77)· πβ. Μαυρέλος, “*Η Επαρχία της Ανυπάρκτου*”, 76-77.

βοϊδομάτα”¹⁶⁹— και στην έκφραση *Εικόνες* —“ας ζωγραφίσει και τα μάτια κάνοντάς την ‘βοϊδομάτα’”¹⁷⁰—. Οι τελευταίες σελίδες της νεότερης *Αληθούς Ιστορίας* περιέχουν δύο εκφράσεις, την σύντομη “Περιγραφή” μιας τερατωδώς άσχημης γυναίκας και την ακόμη πιο σύντομη περιγραφή μιας όμορφης· όπως και “ο παπαλίκης Όμηρος άλλοτε εμεταχειρίσθη”, έτσι και ο Αθανάσιος Ψαλίδας χρησιμοποιεί το επίθετο “βοώπις” για να περιγράψει τα μάτια της πρώτης που “ήτον τόσο στρόγγυλα και έξω απετασμένα”.¹⁷¹ Στην ίδια “Περιγραφή” καταγράφεται ο χορός των τριών Χαρίτων με τους Έρωτες, σκηνή που καταγράφεται επίσης στις λουκιανικές *Εικόνες* —“όλες οι Χάριτες μαζί και όλοι οι Έρωτες να χορεύουν”¹⁷²— ακριβώς μετά την χρήση του επίθετου “βοώπις”. Υπενθυμίζω, εδώ, τις σύντομες περιγραφές των δύο γυναικών, της Ερμογλυφικής και της Παιδείας, στην αυτοβιογραφική πραγματεία *Περί του ενυπνίου, ήτοι βίος Λουκιανού*.¹⁷³

Το φανταστικό ταξίδι με τους πρωτότυπους συνταξιδιώτες —την ψυχή του Μουσταφά αγά και την παρέα των διαβόλων— καθώς και η απροσδόκητη επίσκεψη στο σπίτι του κλεπτεπιστάτη Μητραχάν αγά, τον οποίο βρίσκουν να μετράει τα κλεμμένα χρυσά “φλωράκια” του, θυμίζουν έντονα τις δύο φανταστικές μεταμεσονύκτιες επισκέψεις του υποδηματοποιού Μίκυλλου και του πολυλογά κόκορά του, μετενσάρκωση του φιλόσοφου Πυθαγόρα, στον διάλογο *Όνειρος ή Αλεκτρυνών*.¹⁷⁴ η πρώτη από αυτές, στο σπίτι του νεόπλουτου Σίμωνα που τον βρίσκουν, χλωμό και ξάγρυπνο, να καταμετρά τους θησαυρούς του· η δεύτερη, στο σπίτι του τοκογλύφου Γνίφωνα που ξάγρυπνά και αυτός υπολογίζοντας ασταμάτητα τόκους. Κοινό στοιχείο επίσης των φανταστικών αυτών διαδρομών, πέρα από την γελοιοποίηση της φιλαργυρίας και της απληστίας, είναι το γεγονός πως τόσο ο Μητραχάν αγάς όσο και ο Σίμωνας νιώθουν, έντρομοι, την παρουσία κάποιου στον χώρο τους, με τον Βελζεβούτ να κρατά το χέρι και να τραβά τα γένια του κλεπτεπιστάτη και τον Μίκυλλο να γρονθοκοπά τον φιλάργυρο νεόπλουτο.

Εκτός από τα παραπάνω επί μέρους στοιχεία, η βασική πηγή έμπνευσης του συγγραφέα της νεότερης *Αληθούς Ιστορίας* είναι οι σατιρικοί διάλογοι, η

¹⁶⁹ Βλ. Λουκιανός, 1994⁴, *Θεών κρίσις*, 10.

¹⁷⁰ Βλ. Λουκιανός, 1994², *Εικόνες*, 8. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο Αθανάσιος Ψαλίδας παραπέμπει στην έκφραση αυτή σε υποσημείωσή του στην *Αληθή Ευδαιμονία*: “Λουκιάν. Τόμ. β’ *Εικόνες*” (Ψαλίδας, *Αληθής Ευδαιμονία*, 184).

¹⁷¹ Βλ. *Αληθής Ιστορία*, 26.

¹⁷² Βλ. Λουκιανός, 1994², *Εικόνες*, 9.

¹⁷³ Βλ. Λουκιανός, 1994¹, *Περί του ενυπνίου, ήτοι βίος Λουκιανού*, 7 & 9.

¹⁷⁴ Βλ. Λουκιανός, 1994⁵, *Όνειρος ή Αλεκτρυνών*, 29-31.

καινοτόμος λογοτεχνική πρόταση του ώριμου πλέον Λουκιανού που συνδυάζει το ‘σπουδαίο’ του σωκρατικού/πλατωνικού διαλόγου (πεζός λόγος) με το ‘γελοίο’ της κωμωδίας και του μίμου (έμμετρος λόγος)· στα σκωπτικά αυτά αφηγήματα θρησκευτικού, φιλοσοφικού, ηθικού και κοινωνικού περιεχομένου ασκεί άλλοτε ήπια και άλλοτε δριμεία κριτική —με την συνδρομή πάντα της σαρκαστικής ειρωνείας, της παρωδίας και της υπερβολής— σε πρόσωπα και γεγονότα της ταραγμένης και μεταβατικής εποχής που του έλαχε να ζει. Οι περισσότεροι από τους σατιρικούς διαλόγους του Λουκιανού ανήκουν στο λογοτεχνικό υποείδος της μενίππειας σάτιρας¹⁷⁵ —“μενιππέα” κατά τον Μιχαήλ Μπαχτίν¹⁷⁶—, ένα πρωτεϊκό και ευέλικτο λογοτεχνικό είδος με μεγάλη επιρροή στην ανάπτυξη της λογοτεχνίας, ιδιαιτέρως της ευρωπαϊκής¹⁷⁷, όχι τόσο λόγω της πολυπλοκότητας και του πλούτου των μορφών του αλλά γιατί εκφράζει μια ιδιαίτερη οπτική του κόσμου, ένα όραμα αντίθετο από αυτό της δογματικής, μονομερούς και αυταρχικής σκέψης.

Η μενίππεια σάτιρα διατηρεί ορισμένα χαρακτηριστικά του σωκρατικού/πλατωνικού διαλόγου αλλά τον υπερβαίνει και τον επανεφευρίσκει με τον δικό της τρόπο: το κωμικό στοιχείο πολλαπλασιάζεται· η μυθοποιητική επινόηση απαλλάσσεται από τους ιστοριογραφικούς περιορισμούς του σωκρατικού/πλατωνικού διαλόγου και τις απαιτήσεις της εξωτερικής αληθοφάνειας· δεν στοχεύει στην προσωπική κριτική των πρωταγωνιστών της, που συνήθως βρίσκονται σε φανταστικές και παράδοξες συνθήκες (ανάβαση στον Ουρανό, κάθοδος στην Κόλαση, ταξίδια σε άλλους κόσμους, κλπ.), αλλά παίρνει τον χαρακτήρα μιας συμβολικής περιπέτειας· εμπεριέχει το στοιχείο του “ψυχολογικού πειραματισμού” που περιλαμβάνει ιδιαίτερες συνειδησιακές καταστάσεις (όνειρο, ψευδαίσθηση, παράνοια)· επιδιώκει να περιγράψει τις ύστατες πράξεις του ανθρώπου, κλπ. Οι παραπάνω είναι κάποιες από τις ειδολογικές ιδιαιτερότητες που διακρίνουν την μενίππεια σάτιρα, πέραν των

¹⁷⁵ Βλ. Theodora Grigoriadu, “La sátira menipea en el conjunto de las traducciones lucianescas peninsulares: siglos XV-XVII”, *Satyre menipée et rénovation narrative en Espagne: du lucianisme à Don Quichotte*, Pierre Darnis, Elvezio Canonica, Pedro Ruiz y Ana Vian (eds.) (Bordeaux: Presses Universitaires de Bordeaux/Universidad de Córdoba/Universidad Complutense, 2017, 29-41).

¹⁷⁶ Βλ. Μιχαήλ Μπαχτίν, *Ζητήματα της ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, Ιωαννίδου Αλεξάνδρα (μετάφρ.), Χατζηβασιλείου Βαγγέλης (επιμ.) (Αθήνα: Πόλις, 2008, 181).

¹⁷⁷ Βλ. Erasmus Roterodamus, *Laus stultitiae* (1511), Thomas More, *Utopia* (1516), François Rabelais, *Gargantua y Pantagruel* (1564), John Barclay, *Euphormionis Satyricon* (1605), Joseph Hall, *Mundus Alter et Idem* (1605), Robert Burton, *The Anatomy of Melancholy* (1621), Jonathan Swift, *A Tale of a Tub* (1704) και *Gulliver's Travels* (1726), Voltaire, *Candide ou l'Optimisme* (1759), μεταξύ άλλων.

πλέον βασικών χαρακτηριστικών της που είναι η ανάμειξη του πεζού με τον έμμετρο λόγο (*prosimetrum*), η ανάμειξη και παρωδία διαφόρων λογοτεχνικών ειδών και το μοναδικό σπουδογέλοιο.¹⁷⁸

Μία ομάδα συγκεκριμένων χαρακτηριστικών που εντοπίζονται στο κείμενο και αναλύονται στην συνέχεια κατατάσσει την νεότερη *Αληθή Ιστορία*, θεωρώ, στην κατηγορία της λουκιανικής μενίππειας σάτιρας. Πρωτίστως, αναμειγνύονται στο σύντομο κείμενο, με την ίδια φυσικότητα που παρατηρείται και στα έργα του Λουκιανού, ο πεζός και ο έμμετρος λόγος· χωρίς ουσιαστικά να απαιτείται από την αφήγηση, ακολουθώντας όμως την ροή της συζήτησης, ο συγγραφέας παραθέτει, όπως έχει προαναφερθεί, μία στροφή στην γαλλική γλώσσα από το έργο *Epreuves Du Sentiment* του Γάλλου ποιητή Baculard d'Arnaud και δύο ανώνυμους ερωτικούς στίχους στα ελληνικά. Επίσης, όπως έχει ήδη επισημανθεί από την έρευνα αυτή, το σκωπτικό πεζογράφημα ενσωματώνει ποικιλία λογοτεχνικών ειδών όπως η παρωδία, η ποίηση, η επιστολογραφία, η αυτοβιογραφία, η έκφραση, η αλληγορία· υπενθυμίζω, παραδείγματος χάρη, το “πιλέτι” της δούπνιτζας Ζωίτζας προς τον Μελχισεδέκ Καρπούν Ακουπέριτ και την απάντηση αυτού, το “ραβάσι” του Παπαναστασάκηφιλου, την ‘αυτοβιογραφία’ του Μουσταφά αγά, τις περιγραφές των δύο γυναικών, την αλληγορική ‘Φιλαργυρία’, κλπ. Όσον αφορά στο ύφος του κειμένου, κυριαρχεί το σπουδογέλοιο, με τον αφηγητή να εξιστορεί με σοβαρότητα περισσή γελοία γεγονότα και καταστάσεις.

Η φράση “να απετούν άρχισαν” δηλώνει την έναρξη του φανταστικού ταξιδιού στους αιθέρες που μόλις ξεκινά από και προς την ουτοπία: Επαρχία της Ανυπάρκτου, Νούλα, Παγδάτ, καθέδρα της Αουστρίας, Νανιδαπόγ, Σαλιγκό, ‘Ιάσιο’ —αριθμώ και το Ιάσιο ανάμεσα στις ουτοπικές στάσεις μιας και ο συγγραφέας δεν αναφέρεται ρητά στην υπαρκτή πόλη— και επιστροφή στην Νούλα για τον αφηγητή· για τους υπόλοιπους της συντροφιάς, κατάβαση στον Άδη. Αξίζει να σημειωθεί, στο σημείο αυτό, πως στο κείμενο δεν γίνεται καμμία άλλη αναφορά που να παραπέμπει άμεσα σε πτήση· “εξακολουθώντας τον δρόμον μας εφθάσαμεν εις”, “εμισεύσαμεν δια”, “ευθέως επήγαμεν εις”, “Και εν τω άμα, εκεί ευρέθημεν”, “αναχωρήσαμεν”, είναι κάποιες από τις

¹⁷⁸ Βλ. Northrop Frye, *Anatomy of Criticism* (New Jersey: Princeton University Press, 1957, 309-312)· Joel C. Relihan, *Ancient Menippean Satire* (Baltimore: The John Hopkins University Press, 1993)· Δημήτρης Αγγελάτος, “Η σάτιρα: ένας ειδολογικός χαμαιλέων”, *Σύγκριση/Comparaison*, 14 (2003): 20-46: 25-26· Μπαχτίν, *Ζητήματα της ποιητικής*, 181-190, μεταξύ άλλων.

φράσεις που υποδηλώνουν αναχώρηση και άφιξη, όχι όμως απαραίτητα και πτήση.

Η ανάβαση των πρωταγωνιστών στους ουρανοίς, η πανοραμική θέα από ψηλά —αν και δεν δηλώνεται με σαφήνεια στο κείμενο, εξυπακούεται όμως λόγω των διαφόρων πτήσεων— και η κατάβαση στον Άδη παραπέμπουν ευθέως στις κατεξοχήν μενίππειες σάτιρες του Λουκιανού, τους εκτενείς διαλόγους *Μένιππος ή Νεκυιομαντεία* (κατάβαση του Μένιππου στον Άδη), *Ικαρομένιππος ή Υπερνέφελος* (ανάβαση του Μένιππου στον ουρανό), *Κατάπλους ή Τύραννος* (κατάβαση του τύραννου Μεγαπένθη, μαζί με άλλους ‘κοινούς’ νεκρούς, στον Άδη) και *Χάρων ή Επισκοπούντες* (ανάβαση του Χάροντα στον Επάνω Κόσμο). Η *Αληθής Ιστορία* μοιράζεται με τον *Ικαρομένιππο* και το κυκλικό τέλος του ταξιδιού του αφηγητή της· όπως ο Μένιππος, μετά από το ταξίδι του στους αιθέρες, επιστρέφει στον Κεραμεικό από όπου είχε αναχωρήσει, έτσι και ο αφηγητής επιστρέφει στην αφετηρία του ταξιδιού του, την Επαρχία της Ανυπάρκτου και την πόλη Νούλα.

Όπως αποδεικνύεται από την επισταμένη ανάγνωση του σατιρικού πεζογραφήματος, σε αυτό απαντώνται, με λιγότερη ή περισσότερη επιτυχία, και τα δεκατέσσερα ειδολογικά χαρακτηριστικά που αποδίδει ο Μιχαήλ Μπαχτίν στην μενίππεία.¹⁷⁹ υπενθυμίζω πως ο μη εντοπισμός ταυτόχρονα και των δεκατεσσάρων αυτών χαρακτηριστικών στις μενίππειες σάτιρες που έχουν διασωθεί —εκτός ίσως από την *Apocolocyntosis divi Claudii* του Lucius Annaeus Seneca— απετέλεσε αιτία κριτικής για την συγκεκριμένη τοποθέτηση του Ρώσου θεωρητικού. Παραθέτω, στην συνέχεια, τα εν λόγω ειδολογικά χαρακτηριστικά της *Αληθούς Ιστορίας* προσθέτοντας, δειγματοληπτικά, αντίστοιχα αποσπάσματα του αφηγήματος.

1. *Αύξηση του ειδικού βάρους του κωμικού στοιχείου σε σχέση με τον σωκρατικό διάλογο.* Με χιούμορ, ειρωνεία, σαρκασμό και μια ισχυρή δόση παρωδίας, ο συγγραφέας καυτηριάζει σημαντικά θέματα όπως η θρησκευτική εξουσία και τα μυστήρια της χριστιανικής πίστης, ο ηθικός ξεπεσμός της άρχουσας τάξης και το αναποτελεσματικό πολιτικό, πολιτειακό και εκπαιδευτικό σύστημα της εποχής του. Οι φράσεις του προκαλούν πραγματικές εκρήξεις γέλιου στον αναγνώστη, ο οποίος όμως μπορεί εύκολα να αντιληφθεί τις σοβαρές καταγγελίες που κρύβονται πίσω από τους αστεϊσμούς και τα ευφυολογήματα: “τον πατέρα Παγκράτιο, πρέσβη του Θεού και άγιο το επάγγελμα”, “εις ένα έγγονα του Πατριάρχου της Κωνσταντινουπόλεως”,

¹⁷⁹ Βλ. Μπαχτίν, *Ζητήματα της ποιητικής*, 181-190.

“ποτέ μου Σαρακοστή δεν εχάλασα, επειδή πάντοτε έτρωγα”, “τον επέιασε τα γένια και τον τραβούσε· τον πόνον οπού αισθάνετο τον απέδωκεν εις την νηστεϊάν”, “Με άφησε να σπουδάξω εις την Ακαδεμίαν του Ποδοροσίου και με ολίγον καιρόν έγίνα περίφημος εις την Πουτομετρίαν”, “και άρχισα να διδάξω την Θεολογίαν· και πολύ δεν εχρειάσθη δια να γίνω περίφημος, το Άγιον Πνεύμα με ηκολουθούσε παντού!”, “Έρχομαι να ασπασθώ το λουλουδένιο σου στόμα, το ευωδιάζον ως αρωματικός χαλές της Αραβίας!”, κλπ..

2. *Πλήρης απελευθέρωση από τους περιορισμούς της Ιστορίας και τον Απομνημονευμάτων. Αποκλειστική ελευθερία στην μυθοποιητική και φιλοσοφική επινόηση.* Αντίθετα με την άποψη του Λουκιανού πως “η ιστορία δεν ανέχεται να πέσει μέσα της το παραμικρό ψέμα, όπως και η τραχεία αρτηρία [...] δεν θα ανεχόταν να μπει μέσα της το παραμικρό κατά την κατάποση”,¹⁸⁰ ο συγγραφέας επιλέγει το πλαίσιο ενός παράδοξου φανταστικού-ουτοπικού αφηγήματος για να καταθέσει, σατιρίζοντας και παρωδώντας επιπλέον, τα δημοκρατικά και αντικληρικά του ιδεώδη. Σημαντικός παράγοντας της ελεύθερης μυθοποιητικής επινόησης που χαρακτηρίζει το κείμενο ως μενίπεια σάτιρα είναι ο πνευματώδης αφηγητής του —“Άς είναι όμως γνωστόν, ων φίλος του μακαρίτου, με επήραν δια να γράψω τα συμβάντα” αναφέρει με εξαιρετική αληθοφάνεια— που μπορεί εύκολα να ταυτιστεί με τον συγγραφέα. Έχοντας υπόψη πως η Ιστορία δεν είναι μόνο μια απλή αφήγηση τετελεσμένων γεγονότων αλλά και η ανάλυση και ερμηνεία αυτών, η *Αληθής Ιστορία* εξιστορεί, χωρίς πολλές λεπτομέρειες, μια σειρά ασύνδετων στιγμιότυπων —μιμούμενη τους σύντομους διαλόγους-στιγμιότυπα του Λουκιανού· εδώ, τους κατεξοχήν μενίππειους *Νεκρικούς Διαλόγους*— με μοναδικά κοινά σημεία την φίλια του Μουσταφά αγά και τις φανταστικές πτήσεις.

3. *Δικαιώνονται και οι πιο τολμηρές και ασύστολες φαντασίες και περιπέτειες, με τους ήρωες να κατεβαίνουν στον Άδη, να ανεβαίνουν στον ουρανό, να περιπλανώνται σε άγνωστες και φανταστικές χώρες και να βρίσκονται σε ασυνήθιστες καταστάσεις.* Το ειδολογικό αυτό χαρακτηριστικό της μενίππειας σάτιρας δεν χρειάζεται ιδιαίτερο σχολιασμό μιας και στην περίπτωση της *Αληθούς Ιστορίας* η εκφώνησή του και μόνο μοιάζει σχεδόν με περίληψη αυτής· οι πρωταγωνιστές της, πετώντας στους αιθέρες, επισκέπτονται φανταστικές πόλεις και γίνονται μάρτυρες ασυνήθιστων κωμικοτραγικών καταστάσεων: το κάψιμο στην πυρά ενός σοδομίτη ιερωμένου, το πρωινό ξύπνημα από μία αλληγορική ‘Φιλαργυρία’ ενός μισάνθρωπου εξηταβελόνη, τα παράνομα

¹⁸⁰ Βλ. Λουκιανός, 1994⁹, *Πώς δει ιστορίαν συγγράφειν*, 7.

ερωτοτροπήματα στην κούρτη, τις έννοιες και τις αγωνίες ενός άπληστου κλέφτη, τις πικάντικες εξομολογήσεις δυο ερωτύλων νεαρών, την κατάθεση ψυχής ενός ερωτοχτυπημένου don ζουάν έτοιμου να θυσιάσει την ζωή του στον βωμό του έρωτά του, τον θαυμασμό ενός αναγνώστη για κάποιους στίχους στην γαλλική και ο κωμικός διάλογός του με τον Βελζεβούλ, την περιγραφή μιας τόσο άσχημης γυναίκας που στην θέα της τρέπονται σε φυγή όλοι οι διάβολοι, κλπ.

4. *Οργανική σύνδεση του ελεύθερου φανταστικού και του συμβολικού στοιχείου με έναν ακραίο και χυδαίο νατουραλισμό της εξαθλίωσης· η δράση εξελίσσεται σε στέκια ληστών, πορνεία, ταβέρνες, φυλακές, λαϊκές αγορές, κλπ. Με αιχμηρό κυνικο- λουκιανικό λόγο και έντονη ανατρεπτική διάθεση περιγράφονται κωμικοτραγικές καταστάσεις που λαμβάνουν χώρα είτε στην ελευθεριάζουσα Ακαδημία του Ποδοροσίου¹⁸¹ —“με ολίγον καιρόν έγινα περίφημος εις την Πουτομετρίαν. Δεν απέρασε πολύς καιρός και έγινα προφέσορ της Μαλαφράντζας, Γονορρέας, Σκολαμαντίου” — είτε σε μία γεμάτη σκάνδαλα, μοιχείες και υποκρισία ηγεμονική (;) αυλή: “Εμβαίνοντες είδομεν εκείνο το αξιολάτρευτον υποκείμενο· πλησίον του εκάθετο ο κυρ Γρηγόριος, μπαρών της Ιεράς Πούλας, και έλεγεν προς αυτήν: «Πουλί μου! Δομνίτζα μου! Χάνομαι! Η ψυχή μου κινδυνεύει να ψωριάσει, δεν με λυπάσαι; Δεν με αγαπάς;”.*

Το αποκορύφωμα είναι η ερωτική συνεύρεση μιας άλλης ευγενούς, της αυτοκράτειρας Ζωίτζας, με έναν πραγματευτή:

“Μετά τούτους τους λόγους εγκαλιόσθησαν πολλά σφικτά και σηκώνοντας το φουστάνι της: ‘Α, α!’ —τον είπεν με μίαν χαμηλήν φωνήν— ‘Τράβα τον περδέ από το παράθυρο όσο να λύσω τα τζιτιάνια μου!’. Ρίχνεται, τους περδέδες τραβά, αυτή τα βρακιά της λύει, πίπτει εις το κρεβάτι και γίνεται και γίνεται... (Όποιος θέλει να το μάθει ας υπάγει εις την Ακαδημίαν του Ποδοροσίου!)”,

Η εικόνα συμπληρώνεται από την απρόσμενη άφιξη του πολλακίς απατημένου συζύγου: “Έν τοσούτω και ο άρχων Κορνέλιος Βασίλας φθάνει —(δεν αμφιβάλλω πως όλοι ηξεύρουσι πως εις την διάλεκτον των Νανιδαπόγων ‘κορνέλιος’ σημαίνει ‘σπαθάρης’!)—”.

Οι εκπρόσωποι του κλήρου, που κινούνται στα ίδια ακριβώς περιβάλλοντα και οι λαϊκοί χαρακτήρες του αφηγήματος, παρουσιάζονται ως φιλήδονοι εραστές, αγύρτες, σοδομίτες, βλάσφημοι και υποκριτές. Ο αποδέκτης του αφιερωματικού σημειώματος, ενδοξότατος βαρώνος της Ιεράς Πούλας και

¹⁸¹ *Podu Roşu*: συγκεκριμένη περιοχή του Ιασίου όπου λέγεται πως στεγάζονταν οι οίκοι ανοχής.

πάσης Ξηροκαμπίας, έξαρχος της Ταλπαλαρίας και αβάς Σκορτζέσκουλα Γρηγόριος, υπήρξε άριστος μαθητής του Μουσταφά αγά στην γνωστή πλέον Ακαδημία του Ποδοροσίου και ένας παθιασμένος εραστής της ζωηρής δομνίτζας Ζωίτζας Ματεχαί. Ο φιλοχρήματος εξομολόγος πατέρας Παγκράτιος τελειώνει τις μέρες του στην πυρά ως υποκινητής της σοδομίας — “ο άγιος πάτερ ηθέλησε να ανακαινίσει την εργασίαν των αγίων Σοδομίτων”, “μία συνηθισμένη δουλειά των αγίων πατέρων του Αγίου Όρους”—, ενώ η “αγέλη λαού” κραύγαζε πως ευχαρίστως “όλους εκείνους τους αγίους αγιορείτας τους έκαιον αν ήτον εις την εξουσίαν των”. Ο Μουσταφά αγάς, λογοθέτης και επιστάτης της Ακαδημίας του Ποδοροσίου και κατόπιν ηγούμενος του Μοναστηρίου της Αγίας Ταταράσι, επιθυμεί —πριν παραδώσει την ψυχή του, ως ‘πνοή’, από το στόμα— “να αναβάλει τον καιρόν έως εις την ώραν του θανάτου του, με το να εδύνατο εισέτι να ζήσει μερικάς ώρας και δυνατόν να υπάγει εκεί οπού και ο βασιλεύς πεζός να υπάγει βιάζεται και ημπορούσε να απετάξει από την κάτω τρύπαν”.

Ο ακραίος νατουραλισμός της εξαθλίωσης αντικατοπτρίζεται και στο σαρκαστικό και χιουμοριστικό ύφος του κειμένου, με ειρωνείες, υπαινιγμούς και πολλά στοιχεία προφορικού λόγου. “δια να λάβει ένα πασαπόρτι δια τα εκείθεν”, “μάθε ότι, αφού ζω, είκοσι ανθρώπους εφόνευσα και εις αποπλήρωση τούτων τριάκοντα έπλασα!”, “Μαύροι σατανάδες, αφήστε αυτόν ημίν!”, “Όχι, πούστηδες κυρ αγγέλοι, όχι!”, “Έλα, έλα, χαίνη! Μη με αφήνεις να χαθώ! Μη γδέρνηεις την ψυχήν μου από τον πάτο ως την κορφή!”, “Μόι, μόι! Φούτο ι μάσα, τζιγγάνουλε... Να ουτζ! Να ουτζ!”, “πόσα κορίτζια σήμερα εις το συναγωγή είχαν κίτερνα βρακία, πόσα πράσινα, και ποια τον εφάνησαν πως τα ξινά αγαπώσι πώς τες εθυμιάτισε”, κλπ.

5. *Η μενιππέα είναι το κατεξοχήν είδος των ‘ύστατων ζητημάτων’· επιδιώκει να εκφράσει τα τελευταία, αποφασιστικά λόγια και να περιγράψει τις ύστατες πράξεις του ανθρώπου στην καθεμιά από τις οποίες κλείνεται ολόκληρος ο βίος του. Η Αληθής Ιστορία καταγράφει τις τελευταίες ώρες, τον θάνατο και τις μετά θάνατον ώρες του Μουσταφά αγά· ο φίλος-αφηγητής ‘ξαναζει’, στο όνειρό του, την εξομολόγηση του ψυχορραγούντος, τον θάνατο, τον καυγά μεταξύ αγγέλων και διαβόλων για την ψυχή του μακαρίτη, το ταξίδι αυτής στους αιθέρες συντροφιά με τους διαβόλους, τις διάφορες ‘επισκέψεις’ σε σπίτια φίλων και γνωστών όπου σκιαγραφείται, σε γενικές γραμμές, το ανήθικο και διεφθαρμένο περιβάλλον μέσα στο οποίο έδρασε ο μακαρίτης και, τέλος, την κατάβαση της ψυχής στην Κόλαση μαζί με όλη την διαβολοπαρέα όπου χρίζεται ‘στρατηγός στο σύνταγμα των χιμαιρών’· αμέσως μετά ξυπνά ο φίλος-αφηγητής και τόσο το όνειρο όσο και η αφήγηση φθάνουν στο τέλος τους.*

Μία από τις τελευταίες πράξεις εν ζωή του θρασύτατα προκλητικού Μουσταφά αγά είναι η παρωδία δύο ιερών μυστηρίων της Ορθόδοξης Εκκλησίας, της Εξομολόγησης ή Μετάνοιας και της Θείας Ευχαριστίας. Με σαρκαστικούς υπαινιγμούς και πάλι, και χωρίς ίχνος μεταμέλειας για μία ζωή γεμάτη αμαρτίες, διακωμωδεί το Άγιο Πνεύμα και την Τριαδικότητα του Θεού —“άρχισα να διδάξω την Θεολογίαν· και πολύ δεν εχρειάσθη δια να γίνω περίφημος, το Άγιον Πνεύμα με ηκολουθούσε παντού!”, “καθότι απόδειχνα ευαγγελικώς πως τα τρία ένα και το έν τρία είναι”—, την Σαρακοστή και την νηστεία —“Σαρακοστή δεν εχάλασα -επειδή πάντοτε έτρωγα-, τρεις φορές τον χρόνον εμεταλάμβανα *négativement* και διακόσιες αποφαιτικές μετάνοιες έκαμνα”— ενώ αστειεύεται μέχρι και με τον φόνο —“μάθε ότι, αφού ζω, είκοσι ανθρώπους εφόνευσα και εις αποπλήρωσην τούτων τριάκοντα έπλασα”—.

Ακόμη και μετά θάνατον, η ψυχή του Μουσταφά αγά εξακολουθεί να συμπεριφέρεται όπως ακριβώς και ο θρασύς εκλιπών· αντί να περιμένει να κριθεί και, σύμφωνα με το βάρος των αμαρτιών του, να επιλεχθεί από το τάγμα των αγγέλων ή των διαβόλων, επιλέγει ο ίδιος να ακολουθήσει τους δεύτερους —“Α, α, ποίος να με πάρει! Κουμπάροι κυρ αγγέλοι, δείξετέ μοι τους πλάτες σας, εγώ υπάγω με τους κυρ θείους μου διαβόλους!”—. Με τον τρόπο αυτό, μετατρέπει σε παρωδία την ευλαβική, σύμφωνα με το δόγμα της Ορθόδοξης Εκκλησίας, στιγμή της εξόδου της ψυχής από το σώμα¹⁸² και συγχρόνως διακωμωδεί τις διδασκαλίες της *Αγίας Γραφής* και των Πατέρων της Εκκλησίας σχετικά με τον ‘τελωνισμό των ψυχών’.¹⁸³ Αμαρτωλός εν ζωή ο Μουσταφά αγάς, αμαρτωλός κατά την ώρα του θανάτου του, αμαρτωλός και μετά θάνατον κατά την πορεία του προς το πυρ το αιώνιον.

¹⁸² Βλ. “παράλαβε ταις χερσί της σης πατρικής αγάπης, άγγελον αγαθόν αυτώ ως ψυχοπομπόν επιστέλλων. Δος αυτώ ως Ελεήμων την συγχώρησιν των όσα εν βίω τούτω εκουσίως ή ακουσίως, εν γνώσει τε ή εν αγνοία αμαρτήματα και πλημμελήματα έπραξε και ανεμπόδιστον την από του φθαρτού Ευχή εις ψυχορραγούντα σώματος έξοδον της ψυχής αυτου χάρισαι” (*Μικρόν Ευχολόγιον ή Αγιασματάριον* (Αθήνα: Αποστολική Διακονία, 2009, 230-231), *Ευχή εις Ψυχορραγούντα*).

¹⁸³ Βλ. “Κατά την Ορθόδοξον πίστιν την ώραν του θανάτου και της εξόδου της ψυχής από το σώμα και προτού η ψυχή μεταβή εις την μέσην κατάστασιν των ψυχών αναμένουσα την γενικήν και τελικήν κρίσιν από τον Θεάνθρωπον Κύριον κατά την ημέραν της Δευτέρας Παρουσίας, υφίσταται τελωνισμόν από τα πονηρά πνεύματα” (Γρηγορίου Μοναχού, Μαθητού Αγ. Βασιλείου του Νέου (1995), *Ο τελωνισμός των ψυχών κατά την ώρα του θανάτου* (Αθήνα: “Ο Απόστολος Βαρνάβας”, 1995, 2)· βλ. Νίκος Μαυρέλος, “Η ‘ευωδία της αδικίας’”.

6. Η δόμηση της μενιπέας διαμορφώνεται σε τρία επίπεδα: η δράση και η διαλογική σύγκριση μεταφέρονται από την γη στον Όλυμπο και τον κάτω κόσμο. Αυτό είναι ίσως το μοναδικό ειδολογικό χαρακτηριστικό της μενίππειας σάτιρας που εφαρμόζεται μέτρια και κατ' αναλογία στην *Αληθή Ιστορία*: ο φίλος-αφηγητής, ο Μουσταφά αγάς και ο πατέρας Παγκράτιος βρίσκονται στο πρώτο επίπεδο, στον επάνω κόσμο, στην γη· το πνεύμα του φίλου-αφηγητή που ονειρεύεται, η ψυχή του Μουσταφά αγά και η συντροφιά των διαβόλων πετούν στους αιθέρες, στο δεύτερο επίπεδο, στον Ουρανό/Όλυμπο· τέλος, η αμαρτωλή ψυχή του Μουσταφά αγά και η διαβολοπαρέα κατεβαίνουν στον Άδη, στο τρίτο επίπεδο, χωρίς όμως να περιγράφεται κάποια σκηνή από τον κάτω κόσμο όπως θα ήταν αναμενόμενο στην μενίππεια σάτιρα.

7. Παρατήρηση από κάποια ασυνήθιστη οπτική γωνία, όπως από ψηλά, από όπου τα μεγέθη της ζωής αλλάζουν ριζικά. Στις μενίππειες σάτιρες *Ικαρομένιππος ή Υπερνέφελος* και *Χάρων ή Επισκοπούντες* ο Λουκιανός πληροφορεί για τον τρόπο με τον οποίο οι πρωταγωνιστές τους κατορθώνουν να παρατηρούν τον κόσμο από ψηλά· στην πρώτη, ο Μένιππος εξηγεί πως “έκοψα το δεξί φτερό του αετού και του γύπα τ' αριστερό· ύστερα τα έδεσα και τα στερέωσα στους ώμους με γερά λουριά, βάζοντας στις άκρες των φτερών λαβές για τα χέρια”¹⁸⁴ και πως πετώντας έφθασε στην σελήνη από όπου και άρχισε να παρατηρεί τα τεκταινόμενα στην γη· στην δεύτερη, ο Ερμής και ο Χάροντας τοποθετούν διάφορα ψηλά βουνά το ένα πάνω στο άλλο —την Όσσα, το Πήλιο, την Οίτη και τον Παρνασσό— και ανεβαίνουν στις ψηλότερες κορυφές τους από όπου επίσης παρατηρούν τα τεκταινόμενα στην γη.¹⁸⁵ Στην *Αληθή Ιστορία*, σαφώς μικρότερης έκτασης από τις λουκιανικές μενίππειες σάτιρες, δεν δίνεται αυτή η πληροφορία και οι ήρωές της απλά “να απετούν άρχισαν”· παρότι όμως δεν διευκρινίζεται ο τρόπος πτήσης —εκτός και αν αυτός δικαιολογείται από την παρουσία των συνήθως ιπτάμενων δαιμόνων— ούτε και αναφέρεται με σαφήνεια στην συνέχεια της αφήγησης, ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται πως το ταξίδι της παράξενης συντροφιάς γίνεται πετώντας και, συνεπώς, υπάρχει πανοραμική θέα από ψηλά.

Στη νεότερη αυτή αφήγηση καταγράφεται και ένας άλλος τρόπος παρατήρησης των γεγονότων που απαντάται επίσης σε έργα του Λουκιανού, αυτός της άορατης παρουσίας στον χώρο. Στον διάλογο *Όνειρος ή Αλεκτρύων* ο Μίκυλλος γίνεται άορατος για όση ώρα κρατά στα χέρια του ένα συγκεκριμένο

¹⁸⁴ Βλ. Λουκιανός, 1994⁹, *Ικαρομένιππος ή Υπερνέφελος*, 10 & 12.

¹⁸⁵ Βλ. Λουκιανός, 1994⁶, *Χάρων ή Επισκοπούντες*, 2-5.

πτερό από την ουρά του κόκορα-Πυθαγόρα.¹⁸⁶ στον διάλογο *Δις Κατηγορούμενος* γίνεται αναφορά σε δύο μυθικά αντικείμενα, το δαχτυλίδι του Γύγη και την περικεφαλαία του Πλούτωνα, που παρείχαν στον ιδιοκτήτη τους την ικανότητα να γίνεται άβρατος όποτε το επιθυμούσε —“αν κάποιος τους έδινε το δαχτυλίδι του Γύγη να το φορούν για να είναι άβρατοι ή την περικεφαλαία του Άδη” —.¹⁸⁷ Ούτε στην παράδοξη άβρατη παρουσία γίνεται σαφής αναφορά στο κείμενο, όμως προκύπτει πως μόνο με αυτόν τον τρόπο η ιπτάμενη συντροφιά δεν γίνεται αντιληπτή από τους περισσότερους φίλους που επισκέπτεται.¹⁸⁸ βέβαια, στην περίπτωση αυτή, ο συγγραφέας θα μπορούσε ίσως να εστιάζει στην παράδοση της ονειρικής αφήγησης όπου τα πάντα μπορούν να συμβούν χωρίς να χρειάζονται περαιτέρω εξηγήσεις.

8. *Ηθικοψυχολογικός πειραματισμός: απεικόνιση των ασυνήθιστων, ανώμαλων ηθικοψυχολογικών καταστάσεων του ανθρώπου (παράξενα όνειρα, οπτασίες, πάθη που άπτονται της τρέλας, των αυτοκτονιών, κλπ.)*. Ολόκληρη η *Αληθής Ιστορία*, η οποία ξεκινά με την εξιστόρηση των τελευταίων ωρών εν ζωή του Μουσταφά αγά, είναι η περιγραφή ενός ονείρου του αφηγητή της· αν και δεν καταγράφεται κάποιος δείκτης έναρξης αυτού, φράσεις όπως “ο δυστυχής Μουσταφάς παρέδωκεν το πνεύμα τῷ διαβόλῳ, δηλαδή τέθνηκεν. Ευθύς ένας κρότος ακολουθεί, τα γυαλιά των παραθύρων συντρίβονται. Και ιδού άγγελιοι και διάβολοι εν τῷ μέσω του οσπιτίου την διαγωγὴν του μακαρίτου εξετάζουσι”, οδηγούν εύλογα προς το συμπέρασμα αυτό. Στο αφήγημα περιγράφονται ακόμη, ανάμεσα σε παράδοξες ουτοπικές πτήσεις και φανταστικές συναντήσεις με μία γκάμα άθλιων λαϊκών και κληρικών υποκριτών, η πρόθεση ενός βαριά ερωτοχτυπημένου έτοιμου ακόμη και να πεθάνει για τον παθιασμένο έρωτά του —“πλην ήξευρε ότι εις το χέρι σου είναι να μοι δώσεις ζωὴν ή να με θανατώσεις!” — καθώς επίσης και οι ξαφνικές οπτασίες μιας πανάσχημης και μιας πανέμορφης γυναίκας.

9. *Σκανδαλώδεις σκηνές, εκκεντρική συμπεριφορά, ανάρμοστα λόγια και στάση (οι κάθε είδους αποκλίσεις από το κοινὸς αποδεκτό κι από τη συνηθισμένη*

¹⁸⁶ Βλ. Λουκιανός, 1994⁵, *Όνειρος ή Αλεκτρών*, 28.

¹⁸⁷ Βλ. Λουκιανός, 1994⁷, *Δις Κατηγορούμενος*, 21.

¹⁸⁸ Αναφέρομαι σε ‘περισσότερους φίλους’ και όχι σε ‘όλους τους φίλους’ που η παρέα επισκέπτεται διότι φράσεις στο κείμενο όπως “Ο κυρ Μουσταφάς έδωκεν αυτό τον τελευταίον ασπασμόν και εμισεύσαμεν”, “Ο πολύχρονος Μουσταφάς φιλώντας τον, αναχωρήσαμεν”, “Αποχαιρετηθείς ο παρών Μουσταφάς αγάς πελμεμένος”, “Αποχαιρετηθείς και μετ’ αυτού” και ιδιαίτερα η φράση “Τότε ο παρών τζελεπή Μουσταφάς, φανερωθείς, αποπήρε χαιρετισμόν και αναχωρήσαμεν” δηλώνουν μια κάποιου είδους ‘επαφή’ (;) μεταξύ ζώντων και νεκρού και ίσως επιτρέπουν μια διαφορετική ερμηνεία.

τάξη πραγμάτων, από τους κοινωνικούς κανόνες συμπεριφοράς και ετικέτας, του τρόπου ομιλίας συμπεριλαμβανομένου). Το ειδολογικό αυτό χαρακτηριστικό καταγράφεται από το πρώτο κιόλας μέρος της ψαλιδικής μενίππειας σάτιρας και συνεχίζεται, με αμείωτη ένταση, μέχρι το τέλος αυτής.¹⁸⁹ Εκκεντρική συμπεριφορά και ανάρμοστα λόγια και στάση παρουσιάζονται ήδη από την “Είδησιν” όπου ο γράψας, ο οποίος υποτίθεται πως με το σύντομο αυτό κείμενο προσπαθεί να κερδίσει το ενδιαφέρον και την συμπάθεια του μελλοντικού αναγνώστη και αγοραστή, ουσιαστικά τον αποκαλεί οπισθοδρομικό και αδιάφορο δηλώνοντας πως ελάχιστα ενδιαφέρει η γνώμη του:

“Δεν ηξεύρω αν αυτοί οι συλλογισμοί θέλουν αρέσει εις όλους τους μέλλοντας αναγνώσαι τούτο το βιβλιάριον, με το να είναι ολίγον ελεύθεροι· και εις το Γένος μας —αλίμονον!— ολίγοι ευρίσκονται οίτινες να συλλογίζονται τολμούσι [...]. Όποιον δεν αρέσουν, ας τους καταφρονήσει. Όποιον αρέσουν, ας τους επαινέσει· αγκαλά τω συγγράψαντι αυτούς αδιάφοροι είναι τόσοι οι έπαινοι όσον και αι κατηγορίαι, ότι το επίθετόν του είναι ‘αδιαφορώ’”.

Το ίδιο ύφος και στάση παρατηρούνται και στο αφιερωματικό σημείωμα που είθισται να απευθύνεται σε κάποιο σεβαστό και αγαπητό πρόσωπο του συγγραφέα ή του εκδότη· εδώ όμως, αφού, με άπειρο σαρκασμό, αποκαλεί τον αποδέκτη της αφιέρωσης αγράμματο και αλιτήριο, δηλώνει ξεκάθαρα την απείθειά του προς αυτόν —“εις τον υπέρτατον βαθμόν κατέχεις όλας τας μαθήσεις -δηλαδή ηξεύρεις το *Ψαλτήριον*, τον *Απόστολον*, την *Χαλιμά-*, όστις θαυμασίας πείρας έκαμες εις την *Φυσικήν Experimentale* εις την *Ακαδημίαν* της *Ταλπαλαρίας* [...] της *Αμαθείας* Σου ο απειθέστατος δούλος”—.

Όσον αφορά στην κυρίως αφήγηση, βρίθει σκανδαλωδών σκηνών και εκκεντρικών συμπεριφορών σε τέτοιο βαθμό που το αφήγημα θα μπορούσε κάλλιστα να φέρει τον τίτλο *Σκανδαλώδης Ιστορία*· από τον ίδιο τον αφηγητή και τον προκλητικό Μουσταφά αγά μέχρι και τον τελευταίο από τους φίλους και γνωστούς που επισκέπτονται, όλοι τους συμπεριφέρονται, λιγότερο ή περισσότερο, αντίθετα με τους κανόνες «κοινωνικής συμπεριφοράς και ετικέτας» που αρμόζουν στην αντίστοιχη κοινωνική τους θέση. Στο ύφος του φίλου-αφηγητή υπάρχει χιούμορ και σαρκασμός —“έκραξε τον πάτερ Παγκράτιον, πρέσβην του Θεού και Άγιον το επάγγελμα, δια να λάβει ένα πασαπόρτι δια τα εκείθεν”, “πίπτει εις το κρεβάτι και γίνεται και γίνεται...”

¹⁸⁹ Υπενθυμίζω πως για την έρευνα αυτή τα τρία σύντομα περιεχόμενα που συνοδεύουν την *Αληθή Ιστορία* αποτελούν αναπόσπαστο μέρος αυτής· “το βιβλιάριον” είναι αφιερωμένο σε έναν από τους φανταστικούς πρωταγωνιστές της σκωπτικής αφήγησης, τον Γρηγόριο, βαρώνο της Ιεράς Πούλας.

(‘Όποιος θέλει να το μάθει ας υπάγει εις την Ακαδημίαν του Ποδοροσίου!’)— ακόμη περισσότερο χιούμορ και σαρκασμός υπάρχει σε αυτό του Μουσταφά αγά καθώς επίσης και στις ομιλίες άλλων πρωταγωνιστών, όπως ο βαρώνος της Ιεράς Πούλας Γρηγόριος, ο πραγματευτής Μελχισεδέκ Καρπούν Ακουπέριτ, η άπιστη Ζωίτζα Ματεχαί, ο απατημένος σύζυγος Κορνέλιος Βασίλας ή ακόμη και οι ίδιοι οι διάβολοι.

10. *Έντονες αντιθέσεις και οξύμωρα σχήματα.* Πρόκειται για ένα ακόμη ειδολογικό χαρακτηριστικό της μενιππέας που χαρακτηρίζει ευρέως και την *Αληθή Ιστορία*: έχει ήδη αναφερθεί η ευκολία με την οποία ο συγγραφέας πλάθει πολιτικές και θρησκευτικές θέσεις και αξιώματα που είναι αδύνατον να συνυπάρχουν, ενώ αναφέρει ασύνδετους γεωγραφικούς τόπους και κάποιες ιδιότητες ασυμβίβαστες μεταξύ τους —“δούκα Χαχάμπαση του ιερομονάχου”, “Μέκα, καθέδρα της Αγγλιτέρας”, “πρέσβη του Θεού και άγιο το επάγγελμα”, “εις ένα έγγονα του Πατριάρχου της Κωνσταντινουπόλεως”, “αγίων Σοδομίτων”—. Στην πραγματικότητα, ολόκληρη η *Αληθής Ιστορία* θα μπορούσε να εκληφθεί ως ένα εκτενές οξύμωρο γεμάτο ευφάνταστες και ιλαροτραγικές αντιθέσεις.

11. *Στοιχεία κοινωνικής ουτοπίας που βρίσκουν έκφραση σε όνειρα και ταξίδια σε άγνωστες χώρες.* Το σατιρικό πεζογράφημα εξιστορεί, μέσα από ένα όνειρο —“Έπειτα εξύπνησα...”—, το φανταστικό ταξίδι στους αιθέρες μιας παράδοξης συντροφιάς που βιώνει ακόμη πιο παράδοξα γεγονότα στις ουτοπικές αφετηρία και στάσεις του —“Εις την Επαρχίαν της Ανυπάρκτου, εις την πόλην ονομαζομένην Νούλαν”, “Βασίλειον των Νιξ Φρένας Εχόντων”, “Βασίλειον των Σαγαδάρων”—.¹⁹⁰ Πρόκειται για την κωμική παραμόρφωση, την καρικατούρα της ουτοπικής κοινωνίας όπου όλοι οι παράγοντες λειτουργούν αρμονικά σε μία άψογα σχεδιασμένη κοινότητα με ιδεώδεις νόμους και δίκαιο κοινωνικό σύστημα· δεν είναι αυτή η κοινωνία που σκιαγραφείται στις σελίδες της *Αληθούς Ιστορίας*, με το πολιτικό, πολιτειακό, κοινωνικό, θρησκευτικό και εκπαιδευτικό κατεστημένο της εποχής να γελοιοποιείται μέσα από τις ανάρμοστες συμπεριφορές των πρωταγωνιστών της.

Με την φανταστική-ονειρική του διήγηση ο συγγραφέας καταγγέλλει τις εκδηλώσεις “της αδικίας, τυραννίας και βαρβαρότητος” που χαρακτηρίζουν το

¹⁹⁰ Βλ. “Ο αντί-ουτοπικός κόσμος της *Αληθούς Ιστορίας* δεν αντιστρέφεται στο τέλος του κειμένου με το ξύπνημα του αφηγητή από όνειρο. Αντιθέτως, το όνειρο ενισχύει τον αντισυμβατικό χαρακτήρα της ιστορίας. Πιο συγκεκριμένα, το όνειρο καταλύει τα συμβατικά όρια μεταξύ φαντασίας και πραγματικότητας, με αποτέλεσμα ο αναγνώστης να μη μπορεί να διαχωρίσει το ένα από το άλλο” (Γσαλίκιου, “Σάτιρα και Διαφωτισμός”, 297).

πολίτευμα της απόλυτης μοναρχίας εντός και εκτός των ευρωπαϊκών συνόρων. Το αφήγημα γράφεται κατά την τελευταία δεκαετία του 18^{ου} αι., όταν στην Γαλλία μαίνονταν ακόμη οι εμφύλιες συγκρούσεις ανάμεσα σε μοναρχικούς και δημοκρατικούς, με το φιλελεύθερο και ριζοσπαστικό πνεύμα της Γαλλικής Επανάστασης να εμπνέει, σιγά σιγά, τους υποταγμένους λαούς σε όλον τον κόσμο. Στο μεταξύ, η αποκαρδιωτική για τους Έλληνες υπογραφή της Συνθήκης του Ιασίου τον Ιανουάριο του 1792 κλονίζει έτι περαιτέρω την εμπιστοσύνη του Αθανάσιου Ψαλίδα στο παλιό καθεστώς και στους εκπροσώπους του· το Ιάσιο, που τελούσε υπό ρωσική κατοχή πριν την υπογραφή της Συνθήκης (1788-1791) και επέστρεψε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία μετά από αυτήν, κυβερνάται από τον Μάρτιο του 1792 και για ένα περίπου χρόνο από τον πιστό στην Υψηλή Πύλη αλλά και φιλορώσο Φαναριώτη ηγεμόνα Αλέξανδρο Μουρούζη (1750-1816). Η πόλη του Ιασίου, απεχθής και βέβηλη πλέον, αντικατοπτρίζεται στην *Αληθή Ιστορία* ως ένα ρυπαρό απολυταρχικό κέντρο —“Ο κυρ Εωσφόρος με είπεν πως είναι η ευωδία της αδικίας, τυραννίας και βαρβαρότητος, αίτινες εύρον εύλογον να εκλέξουν αυτήν την πόλην δια να κατοικήσουν και τον θρόνον των στήσουν· επήραν δε εις δούλευσίν των τους πογιάρηδες” — με τον συγγραφέα να αναφέρεται, σχεδόν με κάθε βεβαιότητα, στην τσαρική και οθωμανική μοναρχία καθώς και σε όλα τα δεινά που τις συνοδεύουν.

Η φράση “τον θεϊόν μας, τον τζελεπή Μουσταφά, γκενεράλη έκαμαν εις το ρεγιμέντο *des chimères*” που κλείνει την σκωπτική αφήγηση, κρύβει ίσως ένα μήνυμα αισιοδοξίας εκ μέρους του Αθανάσιου Ψαλίδα για την έκβαση και το μέλλον των κοινωνικών —ουτοπικών, για πολλούς— αναταράξεων που βιώνει ήδη ή που ετοιμάζεται να βιώσει η Ευρώπη· ο Μουσταφά αγάς, ένας από τους εκπροσώπους του απολυταρχισμού —όπως και οι “πογιάρηδες” του Ιασίου— στέλνεται στα τάρταρα και εκεί χρίζεται στρατηγός στο ‘τάγμα των χιμαιρών’.

12. *Ευρεία χρήση ειδών που εισάγονται συμπληρωματικά: νουβέλες, επιστολές, ρητορικοί λόγοι, συμπόσια, κλπ. Χαρακτηριστική είναι η μίξη πεζού και ποιητικού λόγου.* Έχει γίνει ήδη αναφορά στο ειδολογικό αυτό χαρακτηριστικό της μενίππειας σάτιρας στην *Αληθή Ιστορία* όπου προστίθενται στο πεζό κείμενό της, με παρωδιακό πάντα πρόσημο, μία στροφή στην γαλλική γλώσσα από το έργο *Epreuves Du Sentiment* του Baculard d’Arnaud, δύο ανώνυμοι ερωτικοί στίχοι στα ελληνικά, ένα “πιλέτι” της δούπνιτζας Ζωίτζας προς τον Μελχισεδέκ Καρπούν Ακουπέριτ και η απάντηση αυτού, ένα “ραβάσι” του Παπαναστασάκηφιλου, η ‘αυτοβιογραφία’ του Μουσταφά αγά, οι περιγραφές των δύο γυναικών και η αλληγορική ‘Φιλαργυρία’, εκπροσωπώντας έτσι

αντίστοιχα την λυρική ποίηση, την επιστολογραφία, την έκφραση και την αλληγορία σε ένα αφήγημα που το χαρακτηρίζει επίσης η μίξη πεζού και ποιητικού λόγου και το σπουδογέλοιο.

Αν και δεν πρόκειται για λογοτεχνικό είδος αλλά για ένα λογοτεχνικό τέχνασμα, αναφέρω εδώ και τον δυσερμήνευτο γριφάριθμο που καταγράφεται αμέσως μετά το παράδοξο όνειρο του φίλου-αφηγητή: είναι ένα φαινομενικά περίεργο συνονθύλευμα κλασμάτων, αριθμών και λέξεων που κλείνει απότομα και ατελώς με την αναγραφή του μαθηματικού συμβόλου της πρόσθεσης. Η άπειρη σειρά ένθετων κλασμάτων παραπέμπει σε συγκεκριμένη μαθηματική έκφραση που καλείται ‘συνεχόμενο κλάσμα’ (continued fraction). Ποιος όμως ο ρόλος των ένθετων λέξεων “*l’ infini* Απριλ[λίου]” σε αυτήν; Κατά καιρούς, οι μελετητές της *Αληθούς Ιστορίας* έχουν προσπαθήσει να ερμηνεύσουν την ιδιότυπη αυτή μαθηματική πράξη χωρίς όμως να υπάρχει, μέχρι σήμερα, μια επίσημα τεκμηριωμένη ερμηνεία.¹⁹¹ Επιχειρώ μια εντελώς απλοϊκή εξήγηση, χωρίς καμμία μαθηματική ή φιλοσοφική προσέγγιση παρά μόνον την θέση του γριφάριθμου στο έντυπο, υποστηρίζοντας πως ο συγγραφέας χρησιμοποιεί την ατελή και έτσι αναληθή και ανυπόστατη μαθηματική πράξη στην θέση της ημερομηνίας —αμέσως μετά τον αποχαιρετισμό προς τον αναγνώστη (“Χριστός ανέστη!”)— ως κωδικό αποκρυπτογράφησης της επίσης αναληθούς και ανυπόστατης *Αληθούς Ιστορίας*: μια εκτός πραγματικότητας ημερομηνία συγγραφής —‘ένα οποιοδήποτε έτος, στις άπειρες 43 του ατέρμονος Απριλίου’¹⁹²—, είναι η πλέον κατάλληλη ημερομηνία για ένα εκτός πραγματικότητας αφήγημα. Μακάρι σύντομα να δοθεί μια πιο πειστική και σαφώς τεκμηριωμένη, μαθηματικά, φιλοσοφικά και ιστορικά, λύση στον περίπλοκο αυτό γρίφο.

13. Πολλαπλός χαρακτήρας ύφους και τόνου, όπου αποκαλύπτεται μια νέα σχέση με τον λόγο. Η *Αληθής Ιστορία* πληροί, και με αυτό, το προαπαιτούμενο

¹⁹¹ Βλ. Σωκράτης Τιτούρης & Ρώσση Άννα, “Κρυπτογραφήματα στον *Ανώνυμο του 1789*”, *Πόρφυρας*, 129 (2008): 304-308· Μαυρέλος, “*Η Επαρχία της Ανυπάρκτου*”, 30-31· Σιμωνετάτος, *Οι Ανωθυμογράφοι*, 81-88, μεταξύ άλλων.

¹⁹² Έτος [δυσερμήνευτο], μήνας [*l’ infini* Απριλλ], πιθανώς, ‘ο ατέρμων Απρίλης’], μέρα [*43* (+ ατελής αλληλουχία κλασμάτων)], πιθανά, ‘στις άπειρες 43’). Είναι αξιοσημείωτο πως και ο Luis Vélez de Guevara, συγγραφέας της ισπανικής μενίππειας σάτιρας *El diablo cojuelo*, αποφεύγει να δώσει την ακριβή ημερομηνία συγγραφής του έργου· “a los que fueren entonces del mes y del año, y tal y tal y tal” αναγράφει στο σημείωμα για τον αναγνώστη, σε ελεύθερη μετάφραση: ‘στις τόσες του τότε μήνα και χρόνου, κλπ., κλπ., κλπ.’. Σύμφωνα και με την Ελίνα Τσαλίκου: “Δεν είναι τυχαίο που το *l’ infini* Απριλλ’ είναι η ημερομηνία που δίνει ο συγγραφέας στο τέλος του κειμένου, μαζί με μία μαθηματική εξίσωση που δηλώνει το άπειρο” (Τσαλίκου, “Σάτιρα και Διαφωτισμός”, 297).

της μενίππειας σάτιρας προσφέροντας μία πλούσια ποικιλία ύφους και τόνων σε συνάρτηση με τους πολλούς και διαφορετικούς πρωταγωνιστές της· ύφος οικείο, εύθυμο και χιουμοριστικό, ειρωνικό και σαρκαστικό που καταγράφεται με τρόπο άμεσο και ζωντανό σε όλο το σκωπτικό κείμενο το οποίο εμπλουτίζεται έτι περαιτέρω από την μίξη λέξεων, εκφράσεων ακόμη και επιφωνημάτων από την ιταλική, την τουρκική, την γαλλική και λιγότερο από την ρουμανική και γερμανική γλώσσα.

14. *Εμμονή στα γεγονότα της καθημερινής ζωής· αντανακλά με ευκρίνεια τις ιδεολογικές τάσεις της επικαιρότητας της εποχής. Η αγάπη για την καταγραφή της σύγχρονης πραγματικότητας, για την δημοσιογραφική εργασία καθώς και το βαθύ ενδιαφέρον για τα γεγονότα της καθημερινής ζωής χαρακτηρίζουν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό όλους τους εκπροσώπους της μενιππέας.* Πρόκειται για το τελευταίο ειδολογικό χαρακτηριστικό της μενιππέας, σύμφωνα με τον Μιχαήλ Μπαχτίν, το οποίο επίσης εντοπίζεται στην *Αληθή Ιστορία* που δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια σκωπτική αλληλουχία καθημερινών στιγμιότυπων. Μέσα από αυτά, ο συγγραφέας καταγράφει, σατιρίζει και παρωδεί την σύγχρονή του πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα ενώ, ταυτόχρονα, δημοσιοποιεί με έμμεσο τρόπο το έντονο ενδιαφέρον και την ανησυχία του για τα τεκταινόμενα μέσα και έξω από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στο κατώφλι του νέου αιώνα που προμηνύεται ταραχώδης και ανατρεπτικός.

Σχετικά με την αγάπη της μενίππειας σάτιρας για την καταγραφή της σύγχρονης πραγματικότητας, καταθέτω μια εξαιρετικά τολμηρή εικασία: η *Αληθής Ιστορία*, εν είδη λουκιανικής προλαλιάς —εισαγωγής, δηλαδή, στους κατά πάσα πιθανότητα αντί-Βουλγαρικούς¹⁹³ Συλλογισμούς που την ακολουθούν— καυτηριάζει, στα πρόσωπα του Πανιερότατου βαρώνου της Ιεράς Πούλας και πάσης Ξηροκαμπίας Γρηγόριου και της ζωηροτάτης ιμπαρατάσας Ζωίτζας Ματεχαί, τις ύστερες επιλογές και στάση ζωής του συντηρητικού πλέον Ευγένιου Βούλγαρη —τον οποίο θα κατηγορήσει ευθέως, λίγα χρόνια αργότερα, πως “καταφρονήσας την πατρίδαν του και όλον του το Γένος, επρόσφυγεν εις ξένα βάρβαρα γένη, τον πατριωτισμόν δεύτερον ποιούμενος της ηδονής και της γαστέρος”,¹⁹³ για την επιλογή του να παραμείνει, μετά το 1787

¹⁹³ Βλ. Ψαλίδας, *Καλοκινήματα, ήτοι Εγχειρίδιον*, 23. Την άποψη πως η *Αληθής Ιστορία* “αφιερώνεται σε κάποιον ‘πανιερότατο’” που “μπορεί κανείς να υποθέσει πως πρόκειται για τον Ευγένιο Βούλγαρη” εξέφρασε, το 2007, και η Ελένη Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου (Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *Η Νεοελληνική Αναγέννηση στα Γιάννενα*, 143)· πβ. “άλλες ομάδες φαινομένων θα είταν ενδεχόμενο να αναφέρονται στα πρόσωπα τα οποία

και μέχρι τον θάνατό του το 1806, στην αυτοκρατορική αυλή της Ρωσίας— και της επίσης ‘ζωηροτάτης ιμπερατάσας’ Αικατερίνης Β’ της Ρωσίας, γνωστής για τις σκανδαλώδεις εξωσυζυγικές της σχέσεις. Επιπροσθέτως, κάποιοι από τους φίλους και γνωστούς του πρωταγωνιστή Μουσταφά αγά θα μπορούσαν σίγουρα να ταυτοποιηθούν με συγκεκριμένες προσωπικότητες της εποχής,¹⁹⁴ όμως, όπως δηλώνει ο Mario Vitti, “Το κάθε επεισόδιο, σατιρικό, σαρκαστικό, ευτράπελο, παρωδικό, παραπέμπει τον σύγχρονο του 1789 σε συγκεκριμένα περιστατικά, όχι όμως κι εμάς, που δεν μπορούμε να συλλάβουμε τους υπαινιγμούς του”.¹⁹⁵

Όπως και παλαιότερα, κατά την Αναγέννηση και το Μπαρόκ, η φόρμα, το περιεχόμενο και κυρίως το ύφος των έργων του Λουκιανού του Σαμοσατέα απετέλεσαν πηγή έμπνευσης για μία πλειάδα προοδευτικών συγγραφέων —που στόχευαν, με τα αιχμηρά βέλη της σάτιρας, συγκεκριμένες προσωπικότητες, θεσμούς και κοινωνικοπολιτικές καταστάσεις της εποχής τους—, έτσι και κατά τον Αιώνα των Φώτων, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου θεωρείται η χρυσή εποχή της σάτιρας, ο σοφιστής από τα Σαμόσατα συνεχίζει να εμπνέει συντηρητικούς και ριζοσπάστες λόγιους. Ο ‘ευρωπαίος’ πλέον Αθανάσιος Ψαλίδας και νεόκοπος φιλελεύθερος, γνώστης όχι μόνο των έργων του Λουκιανού αλλά και σύγχρονων συγγραφέων που έχουν επηρεαστεί από αυτά, διοχετεύει τις ανησυχίες και τις απογοητεύσεις του στο πρωτόλειο σατιρικό κείμενο που συγκεντρώνει στις σελίδες του, συνειδητά ή και ασυνείδητα κάποιες φορές ίσως, το καλύτερο της λουκιανικής σάτιρας με την μορφή μίας απολαυστικότητας μενίππειας σάτιρας, της πρώτης, κατά πάσα πιθανότητα, για τα Νεοελληνικά Γράμματα.

διεδραμάτισαν ρόλο στην Αθωνιάδα· δηλαδή κατεξοχήν στον ίδιο τον Βούλγαρη” (Δημαράς, “Ο Ανώνυμος του 1789”, 29).

¹⁹⁴ Βλ. Μαυρέλος, “*Η Επαρχία της Ανυπάρκτου*”, 40-41.

¹⁹⁵ Βλ. Vitti, *I*** K***. Έρωτος αποτελέσματα*, 10. Ένας ακόμη πιθανός αποδέκτης της ψαλιδικής σάτιρας, παραδείγματος χάρη, θα μπορούσε να είναι ο δύο φορές Ηγεμόνας της Μολδαβίας (1764-1767 και 1774-1777) Γρηγόριος Γ’ Γκίκας —επί της ηγεμονίας του το Ιάσιο γνώρισε την μεγαλύτερη δόξα του—, στον οποίο ο Ευγένιος Βούλγαρης είχε αφιερώσει το σύγγραμμά του *Η Λογική*: “Τῷ Ὑψηλοτάτῳ καὶ Εὐσεβεστάτῳ Αυθέντῃ Κυρίῳ μοι Κυρίῳ Γρηγορίῳ Αλεξάνδρου Γκίκα Βοεβόδα” (Βούλγαρης, *Η Λογική εκ παλαιῶν τε και νεωτέρων*, [1]).

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΤΥΠΑ

Σύμφωνα με την μελέτη αυτή, βασική πηγή έμπνευσης της *Αληθούς Ιστορίας* είναι το *corpus Lucianum*, με τον σατιρικό διάλογο και την μενίππεια σάτιρα να διαδραματίζουν πρωταρχικό ρόλο τόσο στην σύλληψη όσο και στην συγγραφή της. Από τον 16^ο αι. ακόμη, η φωνή του Λουκιανού του Σαμοσατέα γίνεται η φωνή των αναγεννησιακών ουμανιστών που επιθυμούν, μέσα από μία πολιτιστική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, την κατάργηση του σχολαστικισμού και της μεσαιωνικής θεοκεντρικής κοινωνίας. Το ενδιαφέρον της ευρωπαϊκής σκέψης για το έργο του Λουκιανού ως προοδευτικού μέσου έκφρασης ενάντια στην προκατάληψη και τον σκοταδισμό συνεχίζεται, αμείωτο σχεδόν, και τον 17^ο αι., ενώ κατά τον 18^ο, τον Αιώνα των Φώτων και του Νεοκλασικισμού, ο απέριττος λόγος του και το οξύ κριτικό του πνεύμα αποτελούν προσφιλές πρότυπο τόσο για τους πεφωτισμένους όσο και για τους συντηρητικούς ευρωπαίους στοχαστές. Ο Έλληνας Αθανάσιος Ψαλίδας, ο φοιτητής Φιλοσοφίας και Κλασικής Φιλολογίας της Βιέννης, ο αποδεδειγμένα αναγνώστης του Λουκιανού του Σαμοσατέα και εκκολαπτόμενος φιλελεύθερος επαναστάτης είναι ένας ακόμη προοδευτικός ευρωπαίος στοχαστής που επικαλείται, επίσης ενάντια στην προκατάληψη και τον σκοταδισμό —κατά τα χρόνια του Νεοκλασικισμού μάλιστα και την εκ νέου στροφή της διάνοησης προς την αρχαιοελληνική και λατινική γραμματεία—, την αιθαλή ‘στεντόρεια’ φωνή του Σαμοσατέα.

Εκτός από την κυρίαρχη λουκιανική επιρροή στην φόρμα, το περιεχόμενο και το ύφος της *Αληθούς Ιστορίας*, το ψαλιδικό κείμενο παραπέμπει άμεσα —με τριπλή αναφορά στον “*Diable boiteux*”¹⁹⁶ και στον “*Diable των Φραντζέζων*”— στο ηθικοσατιρικό πεζογράφημα *Le diable boiteux* (1707) του Alain-René Lesage, την γαλλική μετάφραση-παράφραση-διασκευή του ισπανικού *El diablo cojuelo. Verdades soñadas y novelas de la otra vida* (1641) του Luis Vélez de Guevara (1579-1644).¹⁹⁷ το συγκεκριμένο γαλλικό μυθιστόρημα αναφέρεται

¹⁹⁶ Βλ. *Αληθής Ιστορία*, 22, 24 & 28.

¹⁹⁷ Ο Alain-René Lesage δανείζεται από το πρωτότυπο έργο μέρος του τίτλου και κάποια από τα επεισόδια όμως, στην συνέχεια, απομακρύνεται πλήρως από αυτό προσθέτοντας νέα επεισόδια και παρισινούς χαρακτήρες ενώ αλλάζει ακόμη και την έκβασή του· βλ. Alain-René Lesage, *Le Diable boiteux* (A Paris: Chez la Veuve Barbin, au Palais, sur le perron de la Sainte Chapelle, 1707).

από τους προηγούμενους μελετητές ως δεύτερο σημαντικό πρότυπο αμέσως μετά τον Λουκιανό.¹⁹⁸ Κρίνω πως μόνο η εν λόγω αναφορά στον Γάλλο ‘χωλό διάβολο’ δεν είναι επαρκής για να θεωρηθεί *Le diable boiteux* ‘πρότυπο’ της *Αληθούς Ιστορίας* αλλά, όπως τεκμηριώνω στην συνέχεια, είναι απλά η απόδειξη πως ο Αθανάσιος Ψαλίδας —που ως μεταφραστής, επιμελητής εκδόσεων, διορθωτής ή απλώς ως φιλαναγνώστης βρίσκεται σε άμεση επαφή με τις σύγχρονες τάσεις της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας και γνωρίζει έτσι παλαιότερους και νεοεκδοθέντες σύγχρονους λογοτεχνικούς τίτλους— έχει διαβάσει το έργο του Alain-René Lesage και περιλαμβάνει, ανάμεσα στους άλλους δαίμονες της ιπτάμενης διαβολοπαρέας του Μουσταφά αγά, και τον άτακτο *Diable boiteux*.

Όσον αφορά στις πτήσεις και την πανοραμική θέα από ψηλά καθώς και στην τεχνική του ‘διάλογου-στιγμιότυπο’, βασικά ειδολογικά χαρακτηριστικά της *Αληθούς Ιστορίας*, η προηγούμενη έρευνα παραπέμπει στα ταξίδια από αέρος του δίδυμου *diable boiteux*-φοιτητής του Alain-René Lesage και στην τεχνική της ‘εναλλαγής των *tableaux vivants*’ αντίστοιχα, με φόντο πάντα το ισπανικό πρωτότυπο.¹⁹⁹ Εμμένω στην επίδραση του Λουκιανού πρωτίστως και στο ισχυρό αποτύπωμα που αφήνει στον μέσο αναγνώστη —πόσο μάλλον σε έναν λόγιο συγγραφέα!— η ανάγνωση των *Νεκρικών Διαλόγων*, παραδείγματος χάρη, και της λοιπής μοναδικής μενίππειας σάτιράς του πριν από οποιοδήποτε άλλο ανάγνωσμα.²⁰⁰ ο ίδιος ο Luis Vélez de Guevara κάνει άμεση αναφορά σε αυτήν όταν ο diablo cojuelo προσκαλεί τον don Cleofás για μια βόλτα στους αιθέρες της Μαδρίτης και άλλων μεγάλων πόλεων της Ισπανίας: “Don Cleofás, desde esta picota de las nubes, que es el lugar más eminente de Madrid, mal año para Menipo en los diálogos de Luciano, te he de enseñar todo lo más notable que a estas horas pasa en esta Babilonia española”,²⁰¹ σε εξαιρετικά ελεύθερη

¹⁹⁸ Βλ. Αθήνη, *Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας*, 88· Αθήνη, “Η οικογένεια του ‘Χωλού Διαβόλου’”, 229· Μαυρέλος, “*Η Επαρχία της Ανυπάρκτου*”, 92-94, μεταξύ άλλων.

¹⁹⁹ Βλ. Tonnet, *Ιστορία του Ελληνικού μυθιστορήματος*, 83-84· Αθήνη, *Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας*, 87-95· Αθήνη, “Η οικογένεια του ‘Χωλού Διαβόλου’”, 229-230· Μαυρέλος, “*Η Επαρχία της Ανυπάρκτου*”, 92-95, μεταξύ άλλων.

²⁰⁰ Βλ. “Το καρναβαλικό αυτό είδος, ιδιαίτερα εύπλαστο και προσαρμοστικό καθώς είναι, σαν τον Πρωτέα, έχει την ικανότητα να διεισδύει και σε άλλα είδη και το βάρος του για την εξέλιξη των ευρωπαϊκών λογοτεχνιών είναι τεράστιο —βάρος που ακόμη δεν έχει εκτιμηθεί αρκετά” (Μπαχτίν, *Ζητήματα της ποιητικής*, 181).

²⁰¹ Βλ. Luis Vélez de Guevara, *El diablo cojuelo*, Francisco Rodríguez Marín (ed.) (Madrid: La Lectura, 1918, 35). Κατά καιρούς, γίνονται προσπάθειες κατάταξης του *El diablo cojuelo*, πεζογράφημα το οποίο έχει ταξινομηθεί, μέχρι τώρα, ως πικαρικό μυθιστόρημα, κοινωνικό-σατιρικό μυθιστόρημα, διήγημα, πικαρική-αλληγορική διήγηση εμπνευσμένη από το έργο *Sueños y discursos* του Francisco de Quevedo, καρναβαλικό μυθιστόρημα, κλπ. Το σίγουρο

μετάφραση: ‘Θα σου κάνω μια τέτοια ιπτάμενη ξενάγηση που θα την ζήλευε ακόμη και ο ίδιος ο Μένιππος στους διαλόγους του Λουκιανού’.

Βασικοί πρωταγωνιστές και στα δύο πεζογραφήματα είναι ο ευγενής φοιτητής don Cleofás Leandro Pérez Zambullo και ο diablo cojuelo²⁰² ο οποίος στο γαλλικό κείμενο μετονομάζεται σε “Asmodée”. πρόκειται για τον Ασμοδαίο, τον δαίμονα της λαγνείας —έναν από τους επτά πρίγκιπες της Κόλασης στους οποίους έχει ανατεθεί η ευθύνη των επτά θανάσιμων αμαρτημάτων—, που στόχο του έχει να διαταράσσει την σεξουαλική σχέση των νιόπαντρων ζευγαριών και να παρασύρει τα αντρώγυνα σε εξωσυζυγικές σχέσεις.²⁰³ Είναι αξιοσημείωτο, λοιπόν, πως στην *Αληθή Ιστορία*, ένα κείμενο με πολλαπλές σεξουαλικές αναφορές και υπονοούμενα, δεν γίνεται καμμία αναφορά στο όνομα του ‘λάγνου’ Ασμοδαίου. “εγώ υπάγω με τους κυρ θείους μου διαβόλους”, ανακοινώνει μετά θάνατον ο Μουσταφά αγάς, οι οποίοι κατονομάζονται με πολλά και διαφορετικά ονόματα —κυρ Βελζεβούτ, Βελζεβούτ εφέντης, τζελεπή Βελζεβούτ, sig[no]r Βελζεβούτ, Βελζεβούτ πασάς, δόμινους Βελζεβούτ· Σατάν Υποκριτάν Φιλαργυριτάν, Σατάν, κυρ Σατανάς· *Diable, Diable boiteux, Diable* των Φραντζέζων· ζουπούνε δράτζοι, *Herr[e]n* δράτζοι· κυρ Εωσφόρος, κλπ.—, κανένα από αυτά όμως δεν αναφέρεται στον φιλήδονο πρίγκηπα της Κολάσεως Ασμοδαίο.

Σε υποθετικό επίπεδο πλέον, ο συγγραφέας της *Αληθούς Ιστορίας* θα μπορούσε να έχει εμπνευσθεί από την ανάγνωση και πολλών άλλων πεζογραφημάτων της σύγχρονης γαλλικής λογοτεχνίας —φιλοσοφικών, φανταστικο-ουτοπικών, πικαρικών, ερωτικών, ελευθεριακών, κλπ.—, όπως έχει ήδη αναφερθεί στην μελέτη αυτή, γεγονός αρκετά δύσκολο να αποδειχθεί στο σχετικά σύντομο ψαλιδικό κείμενο μιας και το οποιοδήποτε αμυδρό ίχνος αυτών αναμιγνύεται, θεωρώ, με την άμεση ή έμμεση λουκιανική πηγή του.²⁰⁴

Όσον αφορά στην σύγχρονη νεοελληνική γραμματεία, υπάρχουν αρκετά αναγνώσματα με κοινό, λιγότερο ή περισσότερο, στόχο και περιεχόμενο που θα μπορούσαν να έχουν επίσης εμπνεύσει τον συγγραφέα. Εκτός από τα έργα *Περί*

είναι πως πρόκειται για ένα υβριδικό έργο, γνήσιο προϊόν του Ισπανικού Μπαρόκ, στο οποίο συναντώνται, ακριβώς όπως και στην μενιππέα, διάφορα λογοτεχνικά είδη, βλ. Antonio Barnés, “*El Diablo Cojuelo* de Luis Vélez de Guevara: novela híbrida”, *Hipogrifo*, 11.1 (2023): 735-748.

²⁰² Ο ‘χωλός διάβολος’, αγαπητή φιγούρα σε πολλά μέρη της Ισπανίας από τον 17^ο αι. ακόμη, με αναφορές σε τραγούδια, παροιμίες και ξόρκια, είναι το πιο σκανδαλιάρικο δαιμόνιο της Κόλασης και εφευρέτης της μουσικής, του χορού και της σάτιρας.

²⁰³ Βλ. *Η Παλαιά Διαθήκη κατά τους Εβδομήκοντα* (Αθήνα: Αποστολική Διακονία, 2011), *Βιβλίο του Τωβίτ*, κεφ. 1-3.

²⁰⁴ Βλ. υποσημειώσεις 34-38 & 46.

Φιλοσόφου, Φιλοσοφίας, Φυσικών, Μεταφυσικών, Πνευματικών και Θείων Αρχών (1786) του Χριστόδουλου Παμπλέκη —έργο που επέφερε τελικά την οριστική ρήξη του Ακαρνάνα με την Ορθόδοξη Εκκλησία οδηγώντας τελικά στον αφορισμό του—, *Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών* (1790) και *Έρωτος Αποτελέσματα, ήτοι ιστορία ηθικοερωτική με πολιτικά τραγούδια* (1792) —στα οποία θα είχε ενδεχομένως εύκολη πρόσβαση μιας και είχαν τυπωθεί στην Βιέννη—, μια σειρά από πεζά και έμμετρα έργα, πρωτότυπα ή μεταφράσεις της εποχής του στην νεοελληνική γλώσσα, θα μπορούσαν επίσης να έχουν κεντρίσει την φαντασία του: *Θεαγένης και Χαρίκλεια ή Τα Αιθιοπικά* (1790) του Ηλιοδώρου, *Μυθολογικόν τοῦ Συντίπα τοῦ Φιλοσόφου* (1790) και *Καθ' Υσμίνην και Υσμινίαν* (1791) του Ευστάθιου Μακρεμβολίτη, *Νέα Χαλιμά* (1791-1794) και *Αραβικόν Μυθολογικόν* (1792), *Ερωτόκριτος* (1792), *Ποιμενικά τα κατά Δάφνιν και Χλόην* (1792) του Λόγγου, κλπ.²⁰⁵

Τέλος, μία άλλη ανάγνωση που θα μπορούσε να έχει επηρεάσει τον συγγραφέα είναι το δημοφιλές στους χριστιανικούς κύκλους αφήγημα *Ο τελωνισμός των ψυχών κατά την ώραν του θανάτου ήτοι φοβερὰ οπτασία περί των δαιμονικών Τελωνίων που απαντά η ψυχή εξερχομένη εκ του σώματος, και περί Παραδείσου, Κολάσεως και μνημοσύνων* του μοναχού Γρηγορίου (9^{ος} αι.). Πρόκειται για την διήγηση ενός οράματος που βίωσε ο ίδιος ο μοναχός Γρηγόριος, μαθητής του Αγίου Βασιλείου του Νέου, στην οποία, αφού εξιστορείται η περιπέτεια της γερόντισσας Θεοδώρας με τα τελώνια μέχρι να τα νικήσει και να φθάσει τελικά στην Πύλη του Παραδείσου, καταγράφονται τα 23 διαφορετικά είδη τελωνίων με 16 εξ αυτών να ιχνηλατούνται στην *Αληθή Ιστορία*: το τελώνιο του ψέματος, της ύβρεως, του φόνου, της ομοφυλοφιλίας, της κλεψιάς, της τεμπελιάς και του ύπνου, της φιλαργυρίας, του τόκου και του δόλου, της φιλαρέσκειας, της πορνείας, της μοιχείας, της μέθης, της λαιμαργίας, της φλυαρίας, της ανοησίας και της υπερηφάνειας.²⁰⁶

Η προσεκτική μελέτη πολυάριθμων πονημάτων σχετικών με τον Ευρωπαϊκό και Νεοελληνικό Διαφωτισμό, με την Ελλάδα της Τουρκοκρατίας και την Ελλάδα της διασποράς, με την ελληνική λογιόσυνη εντός και εκτός Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με την ελληνική τυπογραφία και τις πρώτες

²⁰⁵ Βλ. Κεχαγιόγλου, “1790-1800: Γέννηση, αναβίωση, ανατροφοδότηση”, 58-59· Μαυρέλος, “*Η Επαρχία της Ανυπάρκτου*”, 95-104.

²⁰⁶ Βλ. Γρηγορίου Μοναχού, *Ο τελωνισμός των ψυχών*· Alice Mary Talbot, *Βίος Βασιλείου του Νέου. Η αποκάλυψη της Δευτέρας Παρουσίας*, Βασίλης Κατσαρός (εισαγ.), Δημήτριος Αποστολίδης (μτφρ./σχ.), Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 2019· Μαυρέλος, “*Η Έευωδία της αδικίας*”.

εκφάνσεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας, κλπ. με οδήγησε σε κάποια ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με το έντυπο σπάραγμα “Κ. Θ. Δημαράς-25214” της Ιστορικής Βιβλιοθήκης του Ιδρύματος Αικατερίνης Λασκαρίδη και το εξαιρετικά ενδιαφέρον πεζογράφημα *Αληθής Ιστορία* που περιέχει και μου επέτρεψε, παράλληλα, μία σειρά από εκτιμήσεις και εικασίες σχετικά με τον ανώνυμο συγγραφέα του, τον τόπο, το τυπογραφικό εργαστήριο και έτος έκδοσής του· στα πεδία αυτά η έρευνα παραμένει ανοικτή.

Το εν λόγω πόνημα εντοπίζει το λανθάνον μέχρι σήμερα έντυπο σπάραγμα στην βιβλιοθήκη του Ιδρύματος Αικατερίνης Λασκαρίδη, αποσαφηνίζει την ειδολογική ταυτότητα της *Αληθούς Ιστορίας* και επισημαίνει τις πηγές και τα πρότυπα του ανωνυμογράφου όπως αυτά προκύπτουν από την διεξοδική μελέτη του κειμένου. Προτείνει ως εξαιρετικά πιθανή την υποψηφιότητα του νεαρού Ηπειρώτη λόγιου Αθανάσιου Ψαλίδα ως συγγραφέα του σκωπτικού αφηγήματος καθώς και την εκτύπωσή του στην Βιέννη και στο Τυπογραφείο των Αδελφών Μαρκίδες Πούλιου ανάμεσα στα έτη 1792-1794, ενώ προσφέρει μια λεπτομερή περιγραφή της δομής και του περιεχομένου του· ευπρόσδεκτη οποιαδήποτε κριτική στα πεδία αυτά με στόχο πάντα την ποιοτική βελτίωση της έρευνας αυτής.

Η φιλολογική έκδοση της *Αληθούς Ιστορίας* που έχω εκπονήσει, με εκτενή σχόλια και παρατηρήσεις στο κείμενο και με ένα Γλωσσάρι στο τέλος αυτής, πρόκειται να δημοσιευθεί σύντομα από το Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ. ΠΗΓΕΣ

Ανώνυμος¹, *Αληθής Ιστορία*, [Βιέννη: Παρά Μαρκ. Πούλιου, ανάμεσα στα έτη 1792-1794], Ιστορική Βιβλιοθήκη Ιδρύματος Αικατερίνης Λασκαρίδη, “Κ. Θ. Δημαράς-25214”.

Ανώνυμος², *Έρωτος Αποτελέσματα*, ήτοι ιστορία ηθικοερωτική με πολιτικά τραγούδια. Συντεθείσα μεν εις την απλήν ημών διάλεκτον προς ευθυμίαν και εγλεντζέν των ευγενών νέων, αφιερωθείσα δε τω Ευγενεστάτῳ Ἀρχοντι Μαγιόρω Κυρίῳ Κυρίῳ Στεφάνῳ Ἰωαννοβίῳ (Ἐν Βιέννῃ τῆς Αουστρίας: Ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογράφ. Γεωργίου Βεντότη, 1792).

[Βαῦμαιστέρος Χριστιανός Φρειδερίκος], *Φριδερίκου Χριστιανού Βαῦμαιστέρου Λογική Συνεξυφανθείσα μεν υπ’ αὐτοῦ Μεθόδῳ Μαθηματικῇ κατὰ Βόλφιον· Μεταφρασθείσα δε ἀπὸ τῆς Λατινίδος εἰς τὴν Ἑλλάδα φωνὴν παρὰ τοῦ Σοφολογιωτάτου ἐν διδασκάλοις Κυρίου Νικολάου Βάρκοση Του ἐξ Ἰωαννίνων Τύποις δε ἐκδοθείσα ἀναλώμασι τοῦ ἐντιμοτάτου ἐν πραγματευταῖς Κυρίου Ἀθανασίου Γεωργίου Μανούση τοῦ ἐκ Σιατίστης, δι’ ἐπιμελείας καὶ ἀκριβοῦς διορθώσεως Ἀθανασίου Πέτρου Ψαλίδα τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων* (Ἐν Βιέννῃ τῆς Αουστρίας: Ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Τυπογραφίᾳ Γεωργίου Βεντότη, 1795).

[Βαῦμαιστέρος Χριστιανός Φρειδερίκος], *Φριδερίκου Χριστιανού Βαῦμαιστέρου, Λογική. Ἐνυφανθείσα μεν υπ’ αὐτοῦ Λατινιστὶ Μεθόδῳ Μαθηματικῇ κατὰ Βόλφιον· Μεταφρασθείσα δε ἀπὸ τῆς Λατινίδος εἰς τὴν Ἑλλάδα φωνὴν παρὰ τοῦ Σοφολογιωτάτου Διδασκάλου Κυρίου Νικολάου Βάρκοση Του ἐξ Ἰωαννίνων Τύποις ἐκδοθείσα ἀναλώμασιν Ἀθανασίου Γεωργίου Μανούση Του ἐκ Σιατίστης. Δι’ ἐπιμελείας καὶ ἀκριβοῦς διορθώσεως σπουδαίου τινὸς περὶ τὰ ἐνταῦθα φιλοσοφικὰ Μαθήματα ἐνασχολουμένου* (Ἐν Βιέννῃ τῆς Αουστρίας: Ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Τυπογραφίᾳ Γεωργίου Βεντότη, 1795).

Βελεστινλῆς Ρήγας, *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, διὰ τοὺς ἀγχίνους καὶ φιλομαθεῖς Ἕλληνας. Ἐκ τῆς Γερμανικῆς καὶ Γαλλικῆς διαλέκτου, ἐρανοσθείσα παρὰ τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ Θετταλοῦ, οὔτινος ἀναλώμασι ἐξεδόθη πρὸς οφέλειαν τῶν ὁμογενῶν (Ἐν Βιέννῃ: Ἐκ τῆς τυπογραφίας τοῦ Ευγενούς Τράττνερ, 1790).

Βελεστινλής Ρήγας, *Σχολείον των ντελικάτων εραστών: ήτοι βιβλίον ηθικόν περιέχον τα περίεργα συμβεβηκότα των ωραιότερων γυναικών του Παρισίου, ακμαζουσών κατά τον παρόντα Αιώνα. / Εκ της Γαλλικής διαλέκτου νυν πρώτον μεταφρασθέν παρά του Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού* (Εν Βιέννη της Αουστρίας: Εκ της Τυπογραφίας Ιωσήπου του Βαουμείστέρου, 1790).

Βηλαράς Γιάννης, *Η ΡΟΜΕΗΚΗ ΓΛΩΣΣΑ (ΣΤΗΝ ΤΗΠΟΓΡΑΦΗ ΤΟΝ ΚΟΡΦΟΝ: 1814).*

Βηλαράς Ιωάννης, *Άπαντα*, Γ.Α. Βαβαρέτος (επιμ.) (Αθήναι: Πέτρος Δημητράκος Α.Ε., [1935]).

Βούλγαρης Ευγένιος, *Η Λογική εκ παλαιών τε και νεωτέρων συννεραρισθείσα* (Εν Λειψία της Σαξονίας: Εν τη Τυπογραφία του Βρεϊτκόπφ, 1766).

Βούλγαρης Ευγένιος, *Περί των διχονοιών των εν ταις Εκκλησίαις της Πολονίας δοκίμιον ιστορικόν και κριτικόν. Εκ της Γαλλικής εις την κοινοτέραν των καθ' ημάς Ελλήνων διάλεκτον μεταφρασθέν μετά κ' σημειωμάτων τινών ιστορικών κ' κριτικών οϊς εν τέλει προσετέθη και σχεδιάσμα περί της ανεξιθρησκείας* ([Εν Βασιλεία;]: [χ. εκδ.], 1768).

Βούλγαρης Ευγένιος, *Στοχασμοί εις τους παρόντας κρίσιμους Καιρούς, του Κράτους του Οθωμανικού* ([Πετρούπολη]: [χ. εκδ.], 1772).

Βούλγαρης Ευγένιος, *Επιστολή Ευγενίου του Βουλγάρεως, του πρώην Αρχιεπισκόπου Σλαβωνίου και Χερσώνος, σταλθείσα μεν εις Τριέστι προς αναίρεσιν τινός φληνάφου δυσσεβούς, Εκδοθείσα δε επιμελεία Αθανασίου Πέτρου Ψαλίδα του εξ Ιωαννίνων* (Εν Βιέννη της Αουστρίας: Εκ της Τυπογραφίας Ιωσήπου του Βαουμείστέρου, 1791).

Βούλγαρης Ευγένιος, *Επιστολή του σοφωτάτου κυρίου Ευγενίου Αρχιεπισκόπου πρώην Σλαβωνίου και Χερσώνος* (Τεργεστία: Εν τη Τυπογραφία του Ιωάννου Μπατίστα Σπερανδίου, 1797).

Βούλγαρης Ευγένιος, *Επιστολή του σοφωτάτου κυρίου Ευγενίου Αρχιεπισκόπου πρώην Σλαβωνίου και Χερσώνος* (Εν Βιέννη της Αουστρίας: Εκ της Τυπογραφίας Γεώργ. Βενδώτου, 1807. Δεύτερη έκδοση).

Κοντός Πολυζώης, *Νεκρικοί Διάλογοι Ι, Συντεθέντες τε και στιχουργηθέντες παρά του Αιακού εις τον Άδην, προτροπή του Πλούτωνος, ένθα και ετυπώθησαν, επιμελεία και διορθώσει του Ραδαμάνθου, προς ημάς δε*

μετεκομίσθησαν παρά του Ερμού, Μέρος Πρώτον, Εν Άδου, επί έτους 5793 ([Βιέννη: Γεώργιος Βεντότης, 1793]).

Κούμας Κωνσταντίνος, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων από των αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας* (Εν Βιέννη της Αυστρίας: Εκ της Τυπογραφίας Αντωνίου Αυκούλου [Anton v. Haykul], 1832, τ. 12, τ. 12).

Λάμπρος Σπυρίδων Π., “Κατάλογος των κωδίκων των εν Αθήναις βιβλιοθηκών πλην της Εθνικής. Β’ Κώδικες της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας”, *Νέος Ελληνομνήμων*, 6 (1909): 340-349.

Λουκιανού Σαμοσατέως, *Απαντα. Luciani Samosatensis Opera Tiberius Hemsterhuis & Johann Matthias Gesner* (Amstelodami: Sumptibus Jacobi Wetstenii, 1743, 3 vols., vol. 2).

Σουγδουρής Γεώργιος, *Εισαγωγή Λογική ήτοι προδιοικήσις εις άπασαν την λογικήν μέθοδον του Αριστοτέλους. Συντεθείσα μεν παρά του Γεωργίου Σουγδουρή του εξ Ιωαννίνων. Τύποις δε εκδοθείσα υπό Ιωάννου Καρατζά του εκ της Λευκοσίας της Κύπρου* (Εν Βιέννη: Εν τη Τυπογραφία του ΒΑΟΥΜΑΪΣΤΕΡΟΥ, 1792).

Ψαλίδας Αθανάσιος, *Αληθής Ευδαιμονία ήτοι Βάσις πάσης Θρησκείας, συντεθείσα υπό Αθανασίου Πέτρου Ψαλίδα του εξ Ιωαννίνων, εις την απλήν διάλεκτον και υπό του αυτού εις Λατινικήν μεταφρασθείσα. Τόμος Α’* (Εν Βιέννη της Αουστρίας: Εν τη Τυπογραφία Ιωσήφ του Βαουμαϊστέρω, 1791, τ. Α’).

Ψαλίδας Αθανάσιος, *Αθανασίου Πέτρου Ψαλίδα, Αικατερίνα η Β’ ήτοι Ιστορία σύντομος της εν τη οδοιπορία αυτής προς τους εν Νίζνη και Ταυρία Γραικούς υπ’ αυτής δειχθείσης Ευνοίας, Συντεθείσα μεν υπό Αθανασίου Πέτρου Ψαλίδα του εξ Ιωαννίνων* (Εν Βιέννη της Αουστρίας: Παρά Ιωσήφ τω Βαουμαϊστέρω, 1792).

Ψαλίδας Αθανάσιος, *Αριθμητική εις χρήσιν των ελληνικών σχολείων μεταφρασθείσα εκ της Λατινικής εις την απλήν ημών διάλεκτον* (Βιέννη: [χ. εκδ.], 1794).

Ψαλίδας Αθανάσιος *Καλοκινήματα, ήτοι Εγχειρίδιον κατά φθόνου και κατά της Λογικής του Ευγενίου* (Βιέννη: [χ. εκδ.], 1795). Ελεύθερη πρόσβαση στον σύνδεσμο: <http://onassislibrary.gr/uploads/mediaem/documents/01280.pdf>

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ. ΓΕΝΙΚΗ

- Αγγελάτος Δημήτρης, “Η σάτιρα: ένας ειδολογικός χαμαιλέων”, *Σύγκριση/Comparaison*, 14 (2003): 20-46.
- Αθήνη Στέση, “Ιωάννης Καρατζάς ο Κύπριος και Αθανάσιος Ψαλίδας. Τα αποτελέσματα μιας πιθανής συνεργασίας”, *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής*, 6 (1998-1999): [265]-271.
- Αθήνη Στέση, *Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας 1700-1830*, (Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών (ΕΙΕ), Βιβλιοθήκη Ιστορίας των Ιδεών-7, 2010).
- Αθήνη Στέση, “Η οικογένεια του ‘Χωλού Διαβόλου’”, *Νεοελληνική Λογοτεχνία και Κριτική από τον Διαφωτισμό έως σήμερα*, Πρακτικά της ΙΓ’ Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης του Τομέα ΜΝΕΣ του Τμήματος Φιλολογίας του Α.Π.Θ., αφιερωμένη στη μνήμη του Π. Μουλλά (3-6 Νοεμβρίου 2011) (Αθήνα: Σοκόλη-Κουλεδάκης, 2013¹, 227-242).
- Αθήνη Στέση, “Η φαναριώτικη λυρική ποίηση και το τυπωμένο βιβλίο: 1790-τέλος 19ου αιώνα”, *Φαναριώτικα και αστικά στιχουργήματα στην εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού* (Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κύπρου, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, Ακαδημία Αθηνών, 2013², 325-356).
- Αθήνη Στέση & Ξούριας Γιάννης, *Νεοελληνική γραμματεία 1670-1830: Ιδέες-πρόσωπα-κείμενα* (Αθήνα: ΣΕΑΒ, ΚΑΛΛΙΠΙΟΣ, 2015).
- Ανδρειωμένος Γιώργος, “Οι γραμματικές αντιλήψεις των Α. Χριστόπουλου-Γ. Βηλαρά και το λογοτεχνικό τους έργο: Πρώτη απόπειρα συγκριτικής εξέτασης”, *Σύγκριση / Comparaison*, 13 (2002): 258-272.
- Ανώνυμος³, *Έρωτος αποτελέσματα (1792)-Τα στιχουργήματα*, Δεληγιαννάκη Ναταλία (επιμ.) (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2018).
- Αποστολόπουλος Δημήτρης Γ., “Ρήγας και Montesquieu. Σκέψεις γύρω από μια μετάφραση που λανθάνει”, *Ο Ερανιστής*, 22 (1999): 108-116.
- Βελεστινλής Ρήγας, *Άπαντα τα σωζόμενα [Σχολείον των ντελικάτων εραστών]*, Πίστας Παναγιώτης (επιμ.) (Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, 2001, τ. 1).
- Βελεστινλής Ρήγας, *Άπαντα τα σωζόμενα. [Φυσικής Απάνθισμα. Διά τους Αγχίνους και Φιλομαθείς Έλληνας]*, Πέτσιος Κώστας Θ. (επιμ.) (Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, 2003, τ. 2).

- Βελεστινλής Ρήγας, *Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών*, Δημ. Καραμπερόπουλος (επιμ./πρόλ./ευρετ.) (Αθήνα: Έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, 2006).
- Βρανούσης Λέανδρος Ι., “Αθανάσιος Ψαλίδας, Ο Διδάσκαλος του Γένους (1767-1829), Ο Πατριώτης-Ο Πολιτικός-Ο Αγωνιστής”, *Ηπειρωτική Εστία*, 4-5 (1952): 331-470.
- Βρανούσης Λέανδρος, “Αθανάσιος Ψαλίδας”, *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1989, τ. 10).
- Βρανούσης Λέανδρος, *Εφημερίς: η αρχαιότερη ελληνική εφημερίδα που έχει διασωθή, Βιέννη 1791-1797, εκδότες: οι αδελφοί Μαρκίδες Πούλιου* (Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, 1995, τ. 1).
- Γιακωβάκη Νάσια, “Καθομιλουμένη και τυπογραφεία: όροι της διεύρυνσης του ελληνικού αναγνωστικού κοινού κατά τον 18ο αιώνα”, *Χρήσεις της γλώσσας*, Πρακτικά Επιστημονικών Συμποσίων (Αθήνα: Ίδρυμα Μωραΐτη, 2005).
- Γρηγορίου Μοναχού, Μαθητού Αγ. Βασιλείου του Νέου, *Ο τελωνισμός των ψυχών κατά την ώραν του θανάτου* (Αθήνα: “Ο Απόστολος Βαρνάβας”, 1995).
- Δαρδάς Αναστάσιος, “Οι ελληνικές εκδόσεις των Σιατιστινών Μαρκίδων Πούλιου στη Βιέννη (1791-1797)”, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (απόπειρα μιας ερευνητικής συγκομιδής)* (Κοζάνη: [χ. εκδ.], 1999, 81-118).
- Δελλής Ιωάννης Γ., “Οι επιδράσεις των ιδεών του Voltaire και του J. Locke στο Σχέδιασμα περί Ανεξιθρησκείας του Ε. Βούλγαρη”, *Ελληνικά* 52 (2002): 79-102.
- Δημαράς Κωνσταντίνος Θ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* (Αθήνα: Ίκαρος, 1949, τ. Α’).
- Δημαράς Κωνσταντίνος Θ., “Ο Ανώνυμος του 1789 (Πρόδρομη Ανακοίνωση)”, *Ο Εραμιστής*, 7 (1969): 27-30.
- Δημαράς Κωνσταντίνος Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* (Αθήνα: Νεοελληνικά Μελετήματα 2, Ερμής, 1989).
- Διαμάντης Κωνσταντίνος Αθ., “Η Βασιλική Πλέσου, σύζυγος του Μουχτάρ Πασά (Κατά χειρόγραφον Αθ. Ψαλλίδα)”, *Ηπειρωτική Εστία*, 44 (1955): 1078-1082.

Διαμάντης Κωνσταντίνος Αθ., “Ο Αθανάσιος Ψαλίδας και το Αρχείο του”, *Δελτίον της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας της Ελλάδος* (Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Μηνά Μυρτίδη, 1962, τ. 16, 273-369).

Διαμάντης Κωνσταντίνος Αθ., “Αρχείο του Διδασκάλου του Γένους Αθανασίου Π. Ψαλίδα”, *Απαντα* (Αθήνα: Ροσσολάτος, 1991, τόμοι 12-13).

Εργαστήριο Ερευνών Νεοελληνικής Φιλοσοφίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, Τομέας Φιλοσοφίας. Ελεύθερη πρόσβαση στον σύνδεσμο:

http://www.kenef.phil.uoi.gr/dynamic/auth_books.php?Name_ID=221

Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης (ΕΛΙΑ- ΜΙΕΤ), “Αρχείο αρ.comr. 43 - Βερναρδάκης, Αθανάσιος Ν.”. Ελεύθερη πρόσβαση στον σύνδεσμο:

<https://greekarchivesinventory.gak.gr/index.php/pd59-cbcc-nc9f>

Ηλιού Φίλιππος, *Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία. Α. Τα βιβλιογραφικά κατάλοιπα του Έ. Legrand και του Η. Pernot (1515-1799)* (Αθήνα: Διογένης, 1973, τόμοι 2, τόμ. Α).

Henderson George-Patrick, *Η αναβίωση του Ελληνικού Στοχασμού (1620-1830). Η Ελληνική Φιλοσοφία στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Θεοδωρακόπουλος Ν. Ιωάννης (πρόλ.), Βώρος Κ. Φανούριος (μτφρ.) (Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 2009).

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1669-1821)- Τουρκοκρατία - Λατινοκρατία (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2009, τόμοι 14, τόμ. ΙΑ’).

Καραμπερόπουλος Δημήτριος, “Η γαλλική ‘Encyclopedie’. Ένα πρότυπο του έργου του Ρήγα ‘Φυσικής απάνθισμα’”, Ανακοίνωση στο Επιστημονικό Συμπόσιο του Ο.Μ.Ε.Δ., στη μνήμη του Λέανδρου Βρανούση (Αθήνα 11-12 Μαΐου 1995), *Ο Εραμιστής*, 21 (1997): 95-128.

Καραμπερόπουλος Δημήτριος, “Το Φυσικής απάνθισμα του Ρήγα Βελεστινλή, πρώτη απόπειρα σε ‘απλούν ύφος’”, 10ο Επιστημονικό Συμπόσιο της Ένωσης Ελλήνων Φυσικών (Ξενοδοχείο ‘Ξενία’, 11-13 Φεβρουαρίου 2011, Πορταριά Πηλίου) (Αθήνα: [χ. εκδ.], 2011).

Καραμπερόπουλος Δημήτριος, “Οι Σιατιστινοί και Κοζανίτες Σύντροφοι του Ρήγα”, *Κοζάνη, 600 χρόνια ιστορίας. Γένεση και ανάπτυξη μια Μακεδονικής*

- Μητρόπολης*, Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου Τοπικής Ιστορίας (Κοζάνη 27-30 Σεπτεμβρίου 2012) (Κοζάνη: [χ. εκδ.], 2014, 313-324).
- Κατσιγιάννης Αλέξανδρος ὁῦ Αντωνόπουλος Παναγιώτης, “Ο Émile Legrand και η ερευνητική αποστολή του στην Ελλάδα το 1875”, *Κρητικά Χρονικά*, ΛΓ΄ (2013): 155-190.
- Κατσιαρδή-Hering Όλγα, “Προσπάθειες για την ίδρυση ελληνικού τυπογραφείου στην Τεργέστη (1765)”, *Τα Ιστορικά-Historica*, 1 (1984): 253-264.
- Κεχαγιόγλου Γιώργος, “Ένα χειρόγραφο της Γεωγραφίας Φυσικοπολιτικής του Ψαλίδα”, *Ο Εραμιστής*, 13 (1976): 23-40.
- Κεχαγιόγλου Γιώργος, “1790-1800: Γέννηση, αναβίωση, ανατροφοδότηση ή επανεκτίμηση της ελληνικής ερωτικής πλασματικής πεζογραφίας;”, *Σύγκριση/Comparaison*, 2 (1991): 53-62.
- Κεχαγιόγλου Γιώργος, “Ιωάννης Βηλαράς”, *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο: 15ος αιώνας-1830* (Αθήνα: Σοκόλης, 1999, τ. Β΄ 2, 106-108).
- Κεχαγιόγλου Γιώργος, “Αθανάσιος Ψαλίδα”, *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο: 15ος αιώνας-1830* (Αθήνα: Σοκόλης, 1999, τ. Β΄ 2, 400-412).
- Κεχαγιόγλου Γιώργος, “Γρηγόριος Κωνσταντάς”, *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο: 15ος αιώνας-1830* (Αθήνα: Σοκόλης, 1999, τ. Β΄ 2, 46-58).
- Κεχαγιόγλου Γιώργος, *Πεζογραφική Ανθολογία. Αφηγηματικός γραπτός νεοελληνικός λόγος. Από τη Γαλλική Επανάσταση ως τη δημιουργία του ελληνικού κράτους* (Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης - Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 2001, τ. 2).
- Κεχαγιόγλου Γιώργος, “Άχρηστοι φιλόλογοι και μικροκυματάδες γκουγκλιστές: οι γαλλόγλωσσοι ‘στίχοι’ της Αληθούς ιστορίας (‘Ανώνυμου του 1789’) και του *Τα κατά Κλεάνθη και Αβροκόμην...* (1801) του Κωνσταντίνου Μάνου”, *Μικροφιλολογικά*, 50 (2021): 3-8.
- Κιτρομηλίδης Πασχάλης Μ., *Ρήγα Βελεστινλή, Απάνθισμα Κειμένων* (Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, 1989).

- Κιτρομηλίδης Πασχάλης Μ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2009).
- Κουκουβίνου Σοφία Χρ., *Γερμανικός και Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Διερεύνηση πνευματικών αλληλεπιδράσεων και στην διαμόρφωση της Νεοελληνικής Παιδείας* (Αθήνα: Lexis. Athener Zeitschrift für Germanistik, Παράρτημα Μονογραφική Σειρά, 2022, τ. 2^{ος}).
- Κουμαριανού Αικατερίνη, *Ο ελληνικός προεπαναστατικός τύπος: Βιέννη-Παρίσι (1784-1821)* (Αθήνα: Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1995).
- Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου Ελένη, “Η εκπαίδευση στα Γιάννενα και οι ιδεολογίες της. Οι ‘νεωτεριστικές’ Σχολές και οι Σχολές Μπαλάνων και Ψαλίδα (1645-1820)”, *Δωδώνη: Φιλολογία: επιστημονική εφημερίδα του Τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 20 (1991): 102-173.
- Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου Ελένη, *Η Νεοελληνική Αναγέννηση στα Γιάννενα. Από τον πάροικο έμπορο στον Αθανάσιο Ψαλίδα και τον Ιωάννη Βηλαρά (17^{ος}-αρχές 19^{ου} αιώνα)* (Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 2007).
- Κουρμαντζή Ελένη, “Το Έρωτος Αποτελέσματα... (Βιέννη 1792) και η πολιτική αλληγορία: Ιστορία Γ”, *Ελληνισμός και Βαλκάνια-αμφίδρομες σχέσεις: γλώσσα, ιστορία, λογοτεχνία, πολιτισμός (1453-2019)*», Πρακτικά 4ου Συνεδρίου των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών (Κομοτηνή, 22-24 Νοεμβρίου 2019), Βαρβούνης, Μανόλης Γ. & Κούγκουλος, Θανάσης (επιμ.), Συλλογική έκδοση: Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης & Παρατηρητής της Θράκης, 2022, τόμ. Α', 183-194.
- Κύρκος Βασίλειος Α., “Immanuel Kant και Αθανάσιος Ψαλίδας, Προσεγγίσεις και επιδράσεις”, *Αφιέρωμα στον Ενάγγελο Παπανούτσο*, Αθήνα (1980): 249-279, τ. Α'.
- Λαζαρίδου Δανάη, “Ρετίφ ντε λα Μπρετόν και Ρήγας Βελεστινλής: ταυτότητες μιας αισθηματικής αγωγής”, *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*, Πρακτικά του 4ου Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Γρανάδα 9-12 Σεπτεμβρίου 2010) (Αθήνα: Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, 2011, τ. 4, 343-359).

- Λάιος Γεώργιος, “Ο Αθανάσιος Ψαλίδας αντιδημοκράτης (1793). (Ανέκδοτα δοκουμένα από τα Αρχεία της Βιέννης)”, *Ηπειρωτική Εστία*, (6), 59 (1957): 214-224.
- Λάιος Γεώργιος, “Οι αδελφοί Πούλιου, ο Γεώργιος Θεοχάρης και άλλοι σύντροφοι του Ρήγα”, *Δελτίο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* (1958): 202-270, τ. 12.
- Λάμπρος Σπυρίδων Π., “Ψαλίδας Αθανάσιος, διδάσκαλος Ιωαννίνων”, *Νέος Ελληνομνήμων: τριμηνιαίον περιοδικόν σύγγραμμα συντασσόμενον και εκδιδόμενον υπό Σπύρ. Π. Λάμπρου* (Αθήνησιν: Εκ του τυπογραφείου Π.Α. Πετράκου, 1915, τόμ. 13, 3ο τεύχος, 291-292).
- Λουκιανός, *Άπαντα. Φάλαρις Α'-Β', Ιππίας ή Βαλανείον, Διόνυσος, Ηρακλής, Περί του ηλέκτρον ή των κύκνων, Μυίας εγκώμιον, Περί του οίκου, Πατρίδος εγκώμιον, Περί του ενυπνίου ήτοι βίος Λουκιανού, Τυραννοκτόνος, Αποκηρυττόμενος*, Φιλολογική Ομάδα Κάκτου (εισαγ./μτφρ./σχόλ.) (Αθήνα: Κάκτος, 1994¹, τ. 17, τ. 1).
- Λουκιανός, *Άπαντα. Ανάχαρσις ή Περί γυμνασίων, Τόξαρις ή Φιλία, Εικόνες, Υπέρ των εικόνων*, Φιλολογική Ομάδα Κάκτου (εισαγ./μτφρ./σχόλ.) (Αθήνα: Κάκτος, 1994², τ. 17, τ. 5).
- Λουκιανός, *Άπαντα. Ερμότιμος ή Περί αιρέσεων, Λεξιφάνης, Ευνούχος*, Φιλολογική Ομάδα Κάκτου (εισαγ./μτφρ./σχόλ.) (Αθήνα: Κάκτος, 1994³, τ. 17, τ. 6).
- Λουκιανός, *Άπαντα. Κατάπλους ή Τύραννος, Ζευς ελεγχόμενος, Ζευς τραγωδός, Θεών κρίσις, Θεών εκκλησία*, Φιλολογική Ομάδα Κάκτου (εισαγ./μτφρ./σχόλ.) (Αθήνα: Κάκτος, 1994⁴, τ. 17, τ. 7).
- Λουκιανός, *Άπαντα. Τα προς Κρόνον, Όνειρος ή Αλεκτρυνών, Προμηθεύς, Διάλογος προς Ησίοδον, Ποδάγρα*, Φιλολογική Ομάδα Κάκτου (εισαγ./μτφρ./σχόλ.) (Αθήνα: Κάκτος, 1994⁵, τ. 17, τ. 8).
- Λουκιανός, *Άπαντα. Μένιππος ή Νεκυιομαντεία, Τίμων ή Μισάνθρωπος, Χάρων ή Επισκοπούντες, Δραπέται*, Φιλολογική Ομάδα Κάκτου (εισαγ./μτφρ./σχόλ.) (Αθήνα: Κάκτος, 1994⁶, τ. 17, τ. 9).
- Λουκιανός, *Άπαντα. Δις Κατηγορούμενος, Φιλοψευδής ή Απιστών, Περί Ορχήσεως*, Φιλολογική Ομάδα Κάκτου (εισαγ./μτφρ./σχόλ.) (Αθήνα: Κάκτος, 1994⁷, τ. 17, τ. 10).

- Λουκιανός, *Απαντα. Νεκρικοί διάλογοι, Εταιρικοί διάλογοι*, Φιλολογική Ομάδα Κάκτου (εισαγ./μτφρ./σχόλ.) (Αθήνα: Κάκτος, 1994⁸, τ. 17, τ. 12).
- Λουκιανός, *Απαντα. Ικαρομένιππος ή Υπερνέφελος, Αληθή διηγήματα, Πλοίον ή Ευχαί*, Τάσος Ρούσσοσ & Φιλολογική Ομάδα Κάκτου (εισαγ./μτφρ./σχόλ.) (Αθήνα: Κάκτος, 1994⁹, τ. 17, τ. 13).
- Λουκιανός, *Απαντα. Περί της Περεγρίνου τελευτής, Πώς δει ιστορίαν συγγράφειν, Ρητόρων διδάσκαλος, Ψευδολογιστής ή Περί της αποφράδος*, Φιλολογική Ομάδα Κάκτου (εισαγ./μτφρ./σχόλ.) (Αθήνα: Κάκτος, 1994¹⁰, τ. 17, τ. 15).
- Mackridge Peter, *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα 1766-1976* (Αθήνα: Πατάκη, 2013).
- Mackridge Peter, “Η πατρότητα των διηγημάτων του Έρωτος αποτελέσματα και η ρηματική κατάληξη -εταν”, *Κονδυλοφόρος. Ετήσια έκδοση νεότερης ελληνικής φιλολογίας*, 15 (2017): 259-263.
- Μάλαμασ Λάμπρος, *Ψαλίδας. Ο κορυφαίος εθνοδάσκαλος (1767-1829)* ([χ. π.]: Ελεύθερο Πνεύμα, 1986).
- Μαλαφάντης Κωνσταντίνος Δ., “Το γλωσσικό ζήτημα κατά τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό”, Ν. Ζούκης & Θ. Μητάκος (επιμ.), *Πρακτικά 3ου Πανελληνίου Συνεδρίου Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος* (Αθήνα, 7-9 Νοεμβρίου) (2002): 2-20.
- Μανίκασ Κωνσταντίνος Ι., *Ευγένιος Βούλγαρης και Ανεξιθρησκεία. Ιστορική και Θεολογική προσέγγιση* (Αθήνα: Παρρησία, 2009).
- Μαραζόπουλος Χρήστος, *Τα καλοκινήματα του Αθανάσιου Ψαλίδα και η απαντητική επιστολή του Ευγένιου Βούλγαρη* (Αθήνα: Γρηγόρη, 2023).
- Μαρούλης Διονύσιος, “Αληθής Ιστορία: Ξετυλίγοντας το νήμα της ελληνικής νεωτερικής πεζογραφίας”, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Φιλολογίας, Κρατικό Πανεπιστήμιο Κουμπάν/Κράσνονταρ, Ρωσία, 19-22/05/2020*, (2020): 332-338.
- Μαυρέλος Νίκος, “Η Επαρχία της Ανυπάρκτου”. *Είδη, Διακείμενα, Γλώσσα και Νεοτερική Ιδεολογία στην Αληθή Ιστορία (“Ανώνυμος του 1789”)* (Αθήνα: Σοκόλης, 2016).
- Μαυρέλος Ν., “Αφιέρωση και ‘Προοίμιον’ του Έρωτος Αποτελέσματα (1792): Εγκώμια στην Αρετή και τον Έρωτα με χρήση Λεξικού”, *ΚΑΦΕΔΡΑ*

- ΒΙΖΑΝΤΙΪΣΚΟΪ ΙΙ ΝΟΒΟΓΡΕΧΕΣΚΟΪ ΦΙΛΟΛΟΓΙΙ*, 7 (2020): 137-156.
- Μαυρέλος Νίκος, “Η ‘ευωδία της αδικίας’: η κοινωνική πλευρά των επαναστατικών τάσεων στον λεγόμενο ‘Ανώνυμο του 1789’”, *Ηλεκτρονικό περιοδικό Χάρτης «Αφιέρωμα στο 1821»* (15 Σεπτεμβρίου 2021), 33. Ελεύθερη πρόσβαση στον σύνδεσμο: <https://www.hartismag.gr/hartis-33/afierwma/h-eywdia-ths-adikias-h-koinwnikh-pleyra-twn-epanastatikwn-tasewn-ston-legomeno-anwnymo-toy-1789>
- Μαυρέλος Νίκος, “Η χρήση αστικής ελληνικής σε κείμενα του Διαφωτισμού (β' μισό 18ου-αρχές 19ου αι.): Παραδείγματα και μια πρώτη ταξινομική καταγραφή”, *Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών (τόμ. πρώτος) (2021-2022). Γλωσσανθοί: Μελέτες αφιερωμένες στην Πηνελόπη Καμπάκη Βουγιουκλή* (Αθήνα: Ηρόδοτος, 2022, 181-192).
- Μικρόν Ευχολόγιον ή Αγιασματάριον* (Αθήνα: Αποστολική Διακονία, 2009).
- Μιχαηλάρης Παναγιώτης, “Αρχείο Αθην. Ν. Βερναρδάκη”, *Λεσβιακά: Δελτίον της Εταιρείας Λεσβιακών Μελετών*, (1987): 171-177, τόμ. ΙΑ.
- Μπαμπινιώτης Γεώργιος, *Το γλωσσικό ζήτημα* (Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2011).
- Μπαχτίν Μιχαήλ, *Ζητήματα της ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, Ιωαννίδου Αλεξάνδρα (μετάφρ.), Χατζηβασιλείου Βαγγέλης (επιμ.) (Αθήνα: Πόλις, 2008).
- Μύαρης Γιώργος Κ., “Ο λόγιος του νεοελληνικού Διαφωτισμού Ιωάννης Καρατζάς ο Κύπριος. Νέα δεδομένα και αιτούμενα της έρευνας», *Δωδώνη*, 32/Γ' (2003): 299-325.
- Μύαρης Γιώργος Κ., «Νέα δεδομένα και ερευνητικά ζητούμενα για τον Ιωάννη Καρατζά, τον Κύπριο σύντροφο του Ρήγα», *Υπέρεια, Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου ‘Φεραί-Βελεστίνου-Ρήγας’* (Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, 2006, 709-736, τόμ. 4).
- Νούτσος Παναγιώτης, “Ο νεαρός Ψαλίδας και η φιλοσοφία του γαλλικού Διαφωτισμού”, *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 23 (1981): 187-214.
- Εούριας Γιάννης, “Σύνθεση και δομή του Έρωτος αποτελέσματα”, Θανάσης Αγάθος, Χριστίνα Ντουνιά & Άννα Τζούμα (επιμ.), *Λογοτεχνικές διαδρομές*.

Ιστορία-Θεωρία-Κριτική. Μνήμη Βαγγέλη Αθανασόπουλου, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Νεοελληνικής Φιλολογίας (Αθήνα: Καστανιώτης, 2016, 381-392).

Παπαναστασίου Γιώργος, *Νεοελληνική Ορθογραφία: ιστορία, θεωρία, εφαρμογή* (Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], 2008).

Πατρινέλης Γ. Χρήστος (1998), “Επικρίσεις για το κίνημα του Ρήγα και τις δραστηριότητες του Πούλιου Μάρκου Πούλιου (1798)”, *ΕΛΛΗΝΙΚΑ*, 48 (1998): 113-129.

Πέτσιος Κώστας Θ., “Η έννοια της ευδαιμονίας στο έργο του Αθ. Ψαλίδα”, *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 29 (1988-89): 379-401.

Πέτσιος Κώστας Θ., “Σύμμικτα περί Αθανασίου Ψαλίδα με βάση το αρχείο του”, *Ο Ερασιστής*, 24 (2001): 202-206.

Πέτσιος Κώστας Θ., “Παρατηρήσεις στο δημοσιευμένο έργο του Αθανασίου Ψαλίδα (1767- 1829). Ανέκδοτα στοιχεία”, *Ηπειρωτικά Γράμματα*, 3 (2003): 163-197.

Πολίτης Αλέξης, *Για τον Διαφωτισμό. Μικρές επιμέρους συμβουλές. I. Από το Γένος στο Έθνος. II. Ιδεολογία, Λογοτεχνία, Γλώσσα, Συμπλήρωμα για το μάθημα Ελληνικός Διαφωτισμός* (2010-2011), <https://student.cc.uoc.gr>

Πολίτης Αλέξης, “Γλώσσα, διαφωτισμός και εθνική συνείδηση: αντίπαλες ιδεολογίες στις αρχές του 19ου αιώνα”, *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα*. Πρακτικά του Γ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βουκουρέστι 2-4 Ιουνίου 2006, Κωνσταντίνος Α. Δημάδης (επιμ.) (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2007, 463-474, τ. 1).

Σειρηνίδου Βάσω, “Κοσμοπολιτισμός, Μοναρχία και Πολυεθνική πραγματικότητα. Η Βιέννη των Ελλήνων και του Ρήγα”, *Μνήμων*, 21 (1999): 189-200.

Σειρηνίδου Βάσω, “Από το λογιστήριο στο αναγνωστήριο. Η Βιέννη, η ελληνική παροιμία και η *Εφημερίς των αδελφών Πούλιου*”, *Οι πρωτοπόροι Έλληνες δημοσιογράφοι Μαρκίδες Πούλιου. Εκδότες της πρώτης ελληνικής εφημερίδας – Βιέννη 1790-1797*, Πρακτικά Ημερίδας – Μορφωτικό Ίδρυμα ΕΣΗΜΕΘ, Θεσσαλονίκη, (2008): 84-93.

Σιμωνετάτος Άγγελος, *Οι Ανωνομογράφοι του Ελληνικού Διαφωτισμού και η Επανάσταση του 1821* (Αθήνα: Mediterra Books, 2022).

Σολομωνίδη Ειρήνη, “*Genealogiae Ioannis Boccatii*: μία ουμανιστική μυθολογική εγκυκλοπαίδεια στη Συλλογή Αρχετύπων της Γενναδείου Βιβλιοθήκης”, *Ένα βιβλίο, έξι αιώνες ιστορίας. Εκδόσεις από την αυγή της Τυπογραφίας στις βιβλιοθήκες της Αθήνας*, Πρακτικά Ημερίδας, Αγγελική Παπαδοπούλου, Κλεοπάτρα Κυρτάτα και Βέρα Ανδριοπούλου (επιμ.) (Πειραιάς: Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη, 2020).

Σούλης Γεώργιος Χρ., “Ο Ψαλίδας και το γλωσσικό ζήτημα”, *Ηπειρωτικά Γράμματα*, 1 (1943-1944): 84-88.

Στάικος Κωνσταντίνος Σπ., *Τα τυπωμένα στη Βιέννη ελληνικά βιβλία, 1749-1800* (Αθήνα: Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1995).

Στάικος Κωνσταντίνος Σπ., *Η Πνευματική Πορεία του Γένους. Με όχημα το χειρόγραφο και το έντυπο βιβλίο. Δ΄ Τόμος. Από τις αρχές του 18ου αιώνα έως τα προεπαναστατικά χρόνια* (Αθήνα: Άτων, 2021).

Σφοίνη Αλεξάνδρα, “Η γλώσσα των εφημερίδων”, *Ο ελληνικός Τύπος 1784 ως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα (23-25 Μαΐου 2002), Λουκία Δρούλια (επιμ.), (2005): 100-103.

Talbot Alice Mary, *Βίος Βασιλείου του Νέου. Η αποκάλυψη της Δευτέρας Παρουσίας*, Βασίλης Κατσαρός (εισαγ.), Δημήτριος Αποστολίδης (μτφρ./σχ.), (Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2019).

Ταμπάκη Άννα, “Η πρόσληψη του Βολτέρου από τον νεοελληνικό Διαφωτισμό”, *Ε-Ιστορικά, Οι πρωτοπόροι. Φρανσουά-Μαρί Αρονέ ΒΟΛΤΕΡΟΣ, ο εμπνευστής μιας επανάστασης 1694-1778*, (2006): 24-29.

Τεμπέλης Ηλίας, “Η ελληνική μετάφραση της *Λογικής* του Friedrich Christian Baumeister (Βιέννη 1795). Το πλήρες προοίμιο των αποσυρθέντων αντιτύπων”, *Μνημοσύνη*, Ετήσιον περιοδικόν της Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών επί του Νεωτέρου Ελληνισμού, Πρακτικά Συνεδρίου ‘Λόγιοι της Τουρκοκρατίας’ (Εν Αθήναις, 2013, 156-172, τ. 19).

Τεμπέλης Ηλίας, “‘Διδασκαλάκια ὅσα εὐγενίζουσιν’: Η αντιπαράθεση του Αθανασίου Ψαλίδα με τον Σιατιστινό λόγιο Μιχαήλ Παπαγεωργίου”, *Αλιάκμονος ῥοῦς*, Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών, Κοζάνη - Καστοριά - Φλώρινα - Γρεβενά, (2017): 53-72, τ. 1.

- Τιτούρης Σωκράτης & Ρώσση Άννα, “Κρυπτογραφήματα στον *Ανώνυμο του 1789*”, *Πόρφυρας*, 129 (2008): 304-308.
- Tonnet Henri, *Ιστορία του Ελληνικού μυθιστορήματος* (Αθήνα: Πατάκης, 2001).
- Τριανταφυλλίδης Μανόλης, *Το πρόβλημα της ορθογραφίας μας. Η ιστορία της και οι σημερινές δυσκολίες. Απλοποίηση και φωνητική ορθογραφία. Η τονική μεταρρύθμιση* (Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου, 1932).
- Τσαλικογλου Ελίνα, “Σάτιρα και Διαφωτισμός: Ρητορική της ανατροπής στο ανώνυμο διήγημα ‘Αληθής ιστορία’ (-1789)”, *Πόρφυρας*, 133 (2009): 293-304.
- Vitti Mario, *I*** K***. Έρωτος αποτελέσματα. Ιστορίες ηθικοερωτικά (1792). 2η Έκδοση ενημερωμένη και συμπληρωμένη* (Αθήνα: Οδυσσέας, 2009).
- Φράγκος Χρήστος, “Η συμβολή του Αθανάσιου Ψαλίδα στη δημιουργία επαναστατικού πνεύματος στην Ήπειρο (Ο Αθανάσιος Ψαλίδας και η *Ελληνική Νομαρχία*)”, *Δωδώνη*, 1 (1972): 86-107.
- Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister Ίλια, “Ιωάννης Καρατζάς ο Κύπριος και Αθανάσιος Ψαλίδας, ή ο έρωτας και τα αποτελέσματά του στη νεοελληνική λογοτεχνία του Διαφωτισμού”, *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου*, 31 (2005): 249-284.
- Ψαλίδας Αθανάσιος, *Καλοκινήματα*, Έθελ Αγγελίδου (επιμ.), Ηλίας Τεμπέλης (εις. & πρόλ.) (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις iWrite.gr, 2021).

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ. ΠΗΓΕΣ

- Baculard D’Arnaud François-Thomas-Marie de, *Les Épreuves du sentiment* (Maestricht: Jean Edme Dufour & Philipp Roux, 1776, 5 vols., vol. IV).
- Holland Henry, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c., during the years 1812 and 1813* (London: Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, 1815).
- Horace, *Satires. Epistles. The Art of Poetry*, H. Rushton Fairclough (trad.) (The Loeb Classical Library, 1926).
- Hurmuzaki Eudoxiu de, *Documente privitoare la Istoria Românilor* (București: Ministerului Instrucțiunii și ale Academiei Române, 1922, vol. XIX/1).

Lesage Alain-René, *Le Diable boiteux* (A Paris: Chez la Veuve Barbin, au Palais, sur le perron de la Sainte Chapelle, 1707).

Pagnini Cesare, “Storia del Giornalismo. I Primi Giornali Triestini”, *La Porta Orientale*, XVII, 4-6 (Trieste: Tipografia Giuliana di Raffaello Monciatti, 1947: 78-84).

Suidae Lexicon, graece et latine (Cantabrigiae: Typis Academicis, 1705, vols. 3, vol. 2).

Volaterranus Raphael, *Raphaelis Volaterrani Opera* (Lugduni: apud Ioannem Veyrat, 1599).

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ. ΓΕΝΙΚΗ

Barnés Antonio, “*El Diablo Cojuelo* de Luis Vélez de Guevara: novela híbrida”, *Hipogrifo*, 11.1 (2023): 735-748.

Brad-Chisakof Lia, “Un portrait robot de *L’Anonyme de 1789*”, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 11 (1995): 99-117.

Frye Northrop, *Anatomy of Criticism* (New Jersey: Princeton University Press, 1957).

Grigoriadu Theodora, “La sátira menipea en el conjunto de las traducciones lucianescas peninsulares: siglos XV-XVII”, *Satyre menipée et rénovation narrative en Espagne: du lucianisme à Don Quichotte*, Pierre Darnis, Elvezio Canonica, Pedro Ruiz y Ana Vian (eds.) (Bordeaux: Presses Universitaires de Bordeaux/Universidad de Córdoba/Universidad Complutense, 2017: 29-41).

Grigoriadu Theodora, “*Historia Verdadera* o *El Anónimo de 1789*: un ‘vuelo’ de aires lucianescos en las cortes fanariotas de los principados danubianos de Valaquia y Moldavia en el siglo XVIII”, “*AGON*” *Rivista Internazionale di Studi Culturali, Linguistici e Letterari*, 10 (supl. al n. 17) (2018): 84-111.

Legrand Émile, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au XVIIIe siècle* Œvre posthume completee et publiee par mgr. Petit Louis & Pernot Hubert Octave, (Paris : Garnier freres, (1918-1928), 2 vols).

Mavrelou N., “ΕΡΩΤΟΣ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ (=CONSEQUENCES OF LOVE) (1792): TOPOGRAPHY AND ANTHROPOGEOGRAPHY OF CONSTANTINOPLE IN A ‘NARRATIVIZED’ ΜΙΣΜΑΓΙΑ”, *Kathedra*, 9 (2021): 72-90.

Relihan Joel C., *Ancient Menippean Satire* (Baltimore: The John Hopkins University Press, 1993).

Staikos Konstantinos Sp., *The Publishing Centres of the Greeks. From the Renaissance to The Neohellenic Enlightenment* (Athens: National Book Center, 2001).

Vélez de Guevara Luis, *El diablo cojuelo*, Francisco Rodríguez Marín (ed.), (Madrid: La Lectura, 1918).

Σειρά εκδόσεων: “Μελέτες και Κείμενα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού”, αρ. 2.

Θεοδώρα Γρηγοριάδου, Ανωνύμου, *Αληθής Ιστορία* (“Ανώνυμος του 1789”): Βεβαιότητες και εικασίες, Εργαστήριο Έρευνας για τη Νεοελληνική και Συγκριτική Φιλολογία, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή 2023.

Ο ΠΑΡΩΝ ΤΟΜΟΣ ΕΚΔΟΘΗΚΕ
ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΩΝ Ν. ΜΑΥΡΕΛΟΥ ΚΑΙ ΙΩ. ΚΙΟΡΙΔΗ,
ΜΕΛΗ ΤΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΓΙΑ ΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ
(ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2023).

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

Η ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ ΑΠΟ ΤΟ ΜΟΝΑΔΙΚΟ ΕΝΤΥΠΟ
ΠΟΥ ΦΥΛΑΣΣΕΤΑΙ ΣΤΟ ΙΔΡΥΜΑ ΑΙΚ. ΛΑΣΚΑΡΙΔΗ
ΔΗΜΟΣΙΕΥΕΤΑΙ ΜΕ ΤΗΝ ΑΔΕΙΑ ΤΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ

Ο *Ανώνυμος του 1789* αποτελεί, από την πρόδρομη ανακοίνωση του ευρετή του Κ. Θ. Δημαρά το 1969 μέχρι και σήμερα, αντικείμενο έρευνας και σχολιασμού από πολλούς έγκριτους μελετητές της Νεοελληνικής Φιλολογίας· παρ' όλα αυτά, συγκεκριμένα βασικά ερωτήματα που αφορούν τόσο στο μοναδικό διασωθέν έντυπο όσο και στην φόρμα και το περιεχόμενο του σκωπτικού κειμένου που περιέχει εξακολουθούν να ζητούν, εδώ και πέντε σχεδόν δεκαετίες, επιστημονικά τεκμηριωμένες απαντήσεις. Η παρούσα μελέτη έρχεται να προσθέσει, με την σειρά της, κάποια νέα στοιχεία στην υπάρχουσα έρευνα· μερικά εξ αυτών, με την μορφή βεβαιότητας (όπως, παραδείγματος χάρη, ο εντοπισμός στις συλλογές της Ιστορικής Βιβλιοθήκης του Ιδρύματος Αικατερίνης Λασκαρίδη του μέχρι πρότινος 'λανθάνοντος' έντυπου σπαράγματος, ο οριστικός προσδιορισμός της ειδολογικής ταυτότητας της *Αληθούς Ιστορίας* με βάση πρωτίστως την κυρίαρχη επιρροή του Λουκιανού του Σαμοσατέα σε αυτήν και η κατάταξή της στην κατηγορία της λουκιανικής μενίππειας σάτιρας και, τέλος, η αναλυτική περιγραφή της περίπλοκης δομής και του γλωσσικά ιδιαίτερου περιεχομένου της)· τα υπόλοιπα στοιχεία, με την μορφή εικασιών (όπως, παραδείγματος χάρη, αυτά που σχετίζονται με τον τόπο, το τυπογραφικό εργαστήριο και το έτος έκδοσης της *Αληθούς Ιστορίας* και οδηγούν, θεωρητικά, στο συμπέρασμα πως πολύ πιθανά τυπώθηκε στην Βιέννη και στο τυπογραφείο των αδελφών Μαρκίδες Πούλιου ανάμεσα στα έτη 1792-1794, ή αυτά που αφορούν στον ανώνυμο συγγραφέα που, για την μελέτη αυτή, δεν είναι άλλος από τον Ηπειρώτη εθνοδιδάσκαλο Αθανάσιο Ψαλίδα), εικασίες όμως που πηγάζουν από την ενδελεχή μελέτη τόσο του ίδιου του σκωπτικού κειμένου όσο και πολυάριθμων πρωτότυπων πηγών καθώς και σχετικών πονημάτων προηγούμενων μελετητών. Η φιλολογική έκδοση της *Αληθούς Ιστορίας*, με εκτενή σχόλια και παρατηρήσεις στο κείμενο και με ένα Γλωσσάρι στο τέλος αυτού, πρόκειται να δημοσιευθεί σύντομα από το Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη.

ISBN 978-618-85138-4-6

Εργαστήριο Έρευνας για τη Νεοελληνική και Συγκριτική Φιλολογία,
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης/Modern Greek and Comparative
Philology Laboratory, Democritus University of Thrace